

Б. Ҳ. КАРИМОВ

ТАҲЛИЛИ ИҚТИСОДИ

ДАСТУРИ ТАЪЛИМӢ

Ирфон
Душанбе
2005

Б. Ҳ. Каримов

ТАҲЛИЛИ ИҚТИСОДИ

Дастури таълимӣ

Барои донишҷӯёни мактабҳои олии, ки бо ихтисосҳои
060400 - «Молия ва қарз», 060500 - «Ҳисобдорӣи бухгалтерӣ
ва аудит», 060800 - «Иқтисод ва идораи корхонаҳо» ва ди-
гар ихтисосҳои иқтисодӣ таълим мегиранд.

Ирфон
Душанбе
2005

ББК 65.5

К - 70

Шӯрои илмӣ-методии Донишкадаи соҳибкорӣ ва хизмат ба
ҷоп тавсия намудааст

Тақризчӣ: номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи
Ҳисобдорӣ ва аудити Донишгоҳи славянии Россияву
Тоҷикистон М. В. Калемуллоев

Б. Ҳ. Каримов

К - 70 Таҳлили иқтисодӣ: Дастури таълимӣ барои мактабҳои
олий. – Душанбе, Ирфон, 2005 – 240 с.

Дастури таълимӣ аз се бахш иборат мебошад. Дар бахши
якум асосҳои назариявии таҳлили иқтисодӣ баён гардидаанд.
Бахши дуввум ба таҳлили идоравии фаъолияти хоҷагидорӣ
бахшида шудааст. Дар бахши севвум бошад оиди таҳлили на-
тиҷаҳои молиявии фаъолият ва вазъи молиявии корхонаҳои са-
ноатӣ суҳан меравад.

Дастур барои донишҷӯён, муаллимон, роҳбарону мутахас-
сисони корхонаҳо ва тамоми соҳибкорон нигаронида шудааст.

К $\frac{0601000000 - 057}{M 501(12) 2005}$ 2005

ISBNs – 607 – 013 60 – 8

ББК 6.5 (4 – 2)

© Б.Ҳ. Каримов, 2005

САРСУХАН

Иқтисодиёти муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳислати ноустуворӣ дошта, иштирокчиёни он – истехсолкунандагон, харидорон, таъминкунандагон, рақибон, миёнаравҳо, бонкҳо, агентҳои сугурта, органҳои давлатӣ ва дигарон – бештар дар шароитҳои номуайяни амал мекунанд. Чунин номуайяни асосан бо сабаби нарасидани ахбори пурра ва эътимоднок, дуруст истифода бурда натавонистани ахбори мавҷудбудаи оиди бозор ба миён меояд.

Дар чунин шароитҳо барои иштирокчиёни асосии бозор – корхонаҳо (истехсолӣ, тичоратӣ ва ғ.) – интиҳоби дурусти стратегияи хоҷагидорӣ, плани рушди иқтисодии ба таври оқилона тартибдодашуда, сиёсати ҳисобдорӣ, системаи идоракунии ва таҳлили иқтисодӣ дар маҷмӯи устувории молиявиро таъмин менамоянд. Устувории молиявӣ натиҷаи фаъолияти ҳамчояи тамоми ҷузъҳои системаи муносибатҳои молиявӣ буда, онро маҷмӯи омилҳои истехсоливу хоҷагидорӣ ва молиявӣ муайян мекунанд.

Истифодаи самараноконаи тамоми намудҳои сарватҳо (омилҳо), кам намудани хароҷот ва афзун намудани даромаднокӣ – инҳо вазифаҳои муҳимтарини фаъолияти ҳар як субъекти хоҷагидорӣ мебошанд.

Бо мадади таҳлили иқтисодӣ тамоюлотҳои рушди иқтисодиёт омӯхта шуда, омилҳои тағирёбии натиҷаҳои фаъолият тадқиқ карда мешаванд, планҳо ва қарорҳои идоракунии асоснок карда мешаванд, назорати рафти иҷроии онҳо ба ҷо оварда мешавад, захираҳои баландбардории самаранокии истехсолот ошкор карда мешаванд, ба натиҷаҳои фаъолияти корхона баҳо дода мешавад, стратегияи иқтисодии корхона тартиб дода мешавад.

Таҳлили иқтисодӣ асоси илмӣ қабули қарорҳои идоракунии дар бизнес мебошад. Барои асоснок намудани қарорҳои идоракунии зарур аст, ки проблемаҳои мавҷудбуда ва имконии бизнес, таваккалҳои молиявӣ ва тичоратӣ ошкор ва пешбинӣ карда шаванд, таъсири қарорҳои қабулгардида ба сатҳи даромадҳои корхона муайян карда шавад. Аз ин сабаб иқтисодчии соҳибмаълумот, менечер, молиячӣ, ҳисобдор, аудитор ва дигар мутахассисони соҳаи иқтисод бояд қоидаву усулҳои муосири таҳлили иқтисодиро донанд, барои истифода бурдани онҳо маълумати баланд дошта бошанд. Бо донишгари техникаву технологияи таҳлили иқтисодӣ мутахассисони иқтисодчии муосир ба

ҳама дигаргуниҳои вазъи бозор ба осонӣ мутобиқ шуда, қарори дуруст дарёфт ва қабул карда метавонанд. Барои ҳамин ҳам омӯхтани асосҳои таҳлили иқтисодӣ ба манфиати ҳар як соҳибкор, менечер, мутахассис ва роҳбар мебошад.

Мақсад аз тартиб додани ин дастури таълимӣ дар донишҷӯён барпо намудани тафаккури таҳлиливу эҷодӣ бо роҳи азхуд намудани асосҳои методологии ва малакаҳои амалии таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад. Дар рафти омӯзиши фанн донишҷӯён бояд чунон донише гиранд, ки бо истифодаи он ба моҳияти зухурот, ҳодиса ва равандҳои хоҷагидорӣ сарфаҳм раванд, алоқамандӣ ва вобастагиҳои байниҳамдигарии онҳоро донанд, онҳоро ҷудо карда тавонанд, ба система дароранд, амсилабандӣ намојанд, таъсири омилҳоро ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ муайян кунанд, натиҷаҳои ноилгаштаре баҳо диҳанд, захираҳои баландбардории самаранокии фаъолияти кориро ошкор намојанд.

Таҳлил дар зинаи микроиқтисодӣ (таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ) ин соҳаи донишхоест, ки тамоми фаннҳои дар муассисаҳои таълимии иқтисодӣ омӯхташавандаро, чун «Назариyaи иқтисодӣ», «Менечмент ва идораи истеҳсолот», «Иқтисодиёти корхона» (Микроэкономика), «Статистика», «Ҳисобдорӣ», «Аудит», «Молия ва кредит», «Маркетинг» ва ғ. аз ҳама беҳтар муттаҳид месозад.

Донишҷӯ танҳо бо дониستاني фаннҳои номбаршуда метавонад асосҳои таҳлили иқтисодиро азхуд намојд ва барои истифодаи амалии қоидаву усулҳои он малака пайдо намојд.

БАХШИ 1. НАЗАРИЯИ ТАҲЛИЛИ ИҚТИСОДӢ

Мавзӯи 1. Предмет, вазифаҳо ва мундариҷаи таҳлили иқтисодӣ

Мафҳуми таҳлили иқтисодӣ. Мавқеи таҳлили иқтисодӣ дар системаи илмҳои иқтисодӣ. Таҳлил – ин мафҳумест, ки асоси тамоми соҳаҳои илм ва фаъолияти инсонӣ мебошад. Вай калимаи арабӣ буда, дар адабиётҳо ва ҳаёти иқтисодӣ чун ҳаммаъноии калимаи юнонии *анализ* (*analysis*) истифода мешавад. Маънои таҳлил – ин чудо намудани чиз (ҳодиса, раванд) ба ҷузъҳои алоҳидаи таркибӣ ва омӯختани онҳо мебошад. Таҳлил имконият медиҳад, ки моҳияти ботинии чиз (ҳодиса, зухурот, раванд)-и омӯхташаванда (фаҳмида шавад, мавқеъ ва сахми ҳар як ҷузъи тартибдиҳандаи он муайян карда шавад. Аз натиҷаҳои таҳлил оиди моҳият ва сохтори чиз (ҳодиса, зухурот, раванд)-и омӯхташаванда ва тарзҳои бехтарини муомила бо он ё истифодабарии он ҳулоса бароварда мешавад. Масалан, барои он ки ба моҳияти арзиши аслии маҳсулот сарфаҳм рафта шавад, на фақат доништан зарур аст, ки пай аз кадом ҷузъҳо таркиб ёфтааст, инчунин бояд донист, ки бузургии он аз чӣ (кадом омилҳо) вобаста мебошад. Бо зиёд шудани шумораи ҷудокуниҳои афзоиши арзиши аслии бо ҷузъҳо ва омилҳо онди ин зухурот дониши зиёдтар пайдо мешавад ва имкониятҳои бехтари идора намудани раванди бунёдгардии он ба даст меоянд.

Мафҳуми таҳлил бо мафҳуми *синтез* – *synthesis* (ҷамъбасти намудани ҷузъҳои пешакӣ ҷудогардида ба чизи том) дар ҳамбастагӣ қарор дорад. Илми муосир таҳлил (анализ) ва синтезро ҳамчун методи асосии омӯзиши зухуроту равандҳои олами воқеӣ истифода мебарад. Танҳо таҳлил ва синтез дар ягонагӣ омӯзиши илмӣ чизҳоро зухуроту равандҳоро бо тамоми алоқаи вобастагӣҳошон таъмин менамоянд.

Таҳлили иқтисодӣ дар фарқият аз таҳлили физикӣ, кимиёвӣ ва дигар соҳаҳои илм ба усулҳои абстрактӣ-мантиқӣ тадқиқоти зухуроту равандҳои иқтисодӣ мансуб аст. Дар таҳлили иқтисодӣ имконияти истифодабарии заррабин (микроскоп) ва дигар асбобҳо вучуд надорад, онҳоро нерӯи абстраксия (истисноӣ (фикрӣ)) иваз менамояд.

Тафаккури абстраксии бо далелҳои воқеӣ коркарди арифметикиву мантиқӣ маводи ибтидоиро гузашта асосёфта мундариҷаи зухуроти иқтисодии омӯхташавандаро рушан ме-

намојад, алоқаҳои дохилии сабабиву оқибатии зухурот ва қонуниятҳои муайяни инкишофи онҳоро ошкор менамојад. Дар натиҷа имконияти қабули қарорҳои идоравии мушаххас, тартиб додани пешниҳодҳо барои мукамалгардонии ин ё он ходисаву раванди иқтисодӣ ба вуҷуд меояд.

Таҳлили иқтисодӣ – ин тарзи илмии фаҳмидани моҳияти зухуроту равандҳои иқтисодӣ мебошад, ки бо ҷудо кардани онҳо ба ҷузъҳои таркибӣ ва омӯзиши онҳо бо тамоми алоқаи вобастагӣҳо асос ёфтааст.

Таҳлил – ин вазифаи идоракунӣ мебошад, ки дар зинаҳои макро- ва микроиқтисодӣ ба ҷо оварда мешавад. Мувофиқан ба ин гуфта ду намуди таҳлил ҷудо карда мешавад: таҳлили макроиқтисодӣ ва таҳлили микроиқтисодӣ. *Таҳлили макроиқтисодӣ* – ин таҳлили иқтисодии умуминазариявӣ мебошад, ки масъалаҳои асосии методологӣ ва методии таҳлили зухуроту равандҳои иқтисодиро дар зинаи макроиқтисодиёт (иқтисодиёти милли) меомӯзад. *Таҳлили микроиқтисодӣ* – ин таҳлили мушаххаси иқтисодӣ, яъне таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад, ки барои омӯзиши иқтисодиёти корхонаҳои алоҳидаи соҳаҳои гуногуни иқтисодиёт (саноат, хоҷагии қишлоқ, нақлиёт ва ғ.) истифода мешавад.

Таҳлили фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ асоси қабули қарорҳои идоракунӣ дар зинаи микроиқтисодиёт мебошад. Вале набояд ин намуди таҳлилро чун ҷудокунии муқаррарии чизи омӯхташаванда ва ифодакунии ҷузъҳои таркибии он фаҳмид. Ҳар як субъекти хоҷагидорӣ худ як системаест бо маҷмуи алоқаҳои байни ҷузъҳои худ ва ҳам муҳити атроф. Ошкоркунӣ ва ифодакунӣ оддӣ ин алоқаҳо низ ба манфиати омӯзиши иқтисодиёт нест. Муҳим он аст, ки бо ёрии амалиётҳои таҳлилии сифатҳои ҷиҳатҳои нисбатан муҳими фаъолияти корхона ошкор мегарданд ва пешомадҳои вазъи он муайян карда мешаванд. Минбаъд, дар асоси ин пешомадҳо планҳои фаъолияти истеҳсолӣ ва бозори субъекти хоҷагидорӣ, инчунин амалиётҳои назорати иҷроии онҳо тартиб дода мешаванд.

Таҳлили иқтисодӣ дар натиҷаи инкишоф ва ҷудошавии илмҳои ҷамъиятӣ ташаккул ёфтааст. Пештар вазифаҳои алоҳидаи таҳлилиро илмҳои ҳисобдорӣ ба ҷо меоварданд. Бо мурури васеъгардии қорҳои иқтисодӣ зарурати ҷудошавии таҳлил ҳамчун соҳаи алоҳида ба миён омад, чунки фанҳои ҳисобдорӣ акнун ба талаботҳои нави иқтисодиёт пурра ҷавобгӯ

набуданд. Таҳлили иқтисодӣ маълумотҳои воқеӣро маҷмӯъан ва ба таври системавӣ истифода мебарад ва дар ин маврид ба истифодабарии қоидаву тарзҳои тадқиқотии статистикӣ, планкашӣ, ҳисобдорӣ, риёзӣ мекушад.

Таҳлили иқтисодӣ бо тамоми илмҳои иқтисодӣ ва якҷанд илмҳои ғайрииқтисодӣ алоқамандӣ дорад. Пеш аз ҳама фанни таҳлили иқтисодӣ бо фанни назарияи иқтисодӣ алоқамандӣ дорад. Назарияи иқтисодӣ қонунҳои иқтисодӣ, механизми таъсири онҳоро ба фаъолияти иқтисодӣ омӯхта, асоси назариявии инкишофи тамоми илмҳои иқтисодии дигарро бунёд менамояд. Ҳангоми пешбарии амалиётҳои таҳлилӣ бояд таъсири қонунҳои иқтисодӣ ба фаъолияти хоҷагидорӣ ба ҳисоб гирифта шаванд. Дар навбати худ таҳлил ба инкишофи назарияи иқтисодӣ мадад менамояд. Тадқиқотҳои сершумори таҳлилӣ оиди зухурёбии ин ё он қонунҳои иқтисодӣ маълумот гун мекунад. Омӯзиши ин маълумотҳо имконият медиҳад, ки қонунҳои нави пештар маълумнабудаи иқтисодӣ пайдо шаванд, ояндабинҳои умумитари рушди иқтисодиёти миллий ё ҷаҳонӣ тартиб дода шаванд.

Таҳлил бо фаннҳои иқтисодиёти соҳаҳо алоқамандӣ дорад. Бе донишҳои иқтисодиёти соҳа ва ташкили истеҳсолот дар корхонаи омӯхташаванда ба ҷо овардани таҳлили амиқи фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ корхона номумкин аст. Дар навбати худ натиҷаҳои таҳлили иқтисодӣ барои мукамал гардонидани ташкили истеҳсолот, татбиқкунии ташкили илмӣ меҳнат, таҷрибаи пешқадам ва ғ. истифода мешаванд.

Таҳлили иқтисодӣ бо фанни планкашӣ ва идораи истеҳсолот алоқаи зич дорад. Дар таҳлил маводи гуногуни планӣ истифода мешавад. Аз ин сабаб таҳлилчӣ бояд асосҳои танзими давлатии иқтисодиёт ва методикаи планкашии истеҳсолоти корхонаи таҳлилшавандаро хуб донад. Ҳамзамон планкашии илман асоснок ва идоракунии давлатии иқтисодиёти миллий ва корхонаҳо бе истифодаи васеи натиҷаҳои таҳлили иқтисодӣ ғайриимкон аст. Таҳлил барои тартибдиҳии планҳо ва интиҳоби қарорҳои идоракунии беҳтарин асоси ахборӣ бунёд менамояд.

Таҳлили иқтисодӣ бо фанни ҳисобдорӣ алоқаи зич дорад, чунин худ таҳлил таърихан дар асоси ҳисобдорӣ ба вучуд омадааст. Ҳисобдорӣ буғалтерӣ таъминкунандаи асосии ахбори иқтисодӣ оиди фаъолияти хоҷагидорӣ корхона мебошад. Дар аввал вазифаҳои таҳлилро ҳисобдор ба ҷо меовард. Вай барои худ ҳисоботҳои тартиб дода, муайян менамуд, ки вазъи воқиғаҳои хоҷагӣ (амвол)

ва манбаъҳои пайдоиши онҳо чӣ гуна аст, сарватҳо босамар истифода мешаванд ё не, тамоми сарватҳо барои баландгардонии самаранокии истеҳсолот истифода мешаванд ё не, дар хоҷагидорӣ чӣ проблемаҳо вучуд доранд.

Бо инкишофи муносибатҳои бозорӣ, пайдошавии хазорҳо корхонаҳои хурд ва соҳибкорони инфиродӣ, ки дар шахси ҳисобдор тамоми хизмати иқтисодиро доранд, аҳамияти фаъолияти таҳлилии ҳисобдорон меафзояд.

Дар қатори маълумотҳои зиёди ҳисобдорӣ дар таҳлил инчунин ҳисоботи статистикӣ истифода мешавад. Статистика усулҳои гуруҳбандӣ, индексҳо, коррелятсия, регрессия ва дигар усулҳои муҳимро пешкаш намуда, шумораи қоидаву усулҳои таҳлилро зиёд менамояд. Саҳми маълумотҳои статистикӣ дар таҳлил начандон зиёд аст, чунки илми статистика пеш аз ҳама бо зухуроту равандҳои оммавӣ алоқаманд аст, тадқиқотҳо афзалан дар миқёси соҳаҳо, ноҳияҳо ва миқёси умумидавлатӣ ба ҷо оварда мешаванд.

Таҳлили иқтисодӣ бо молия ва кредити корхонаҳо алоқамандии зиҷ дорад. Бе донишҳои тартиби амалкунандаи молиякунонӣ ва кредитдиҳии соҳаҳои иқтисодӣ миқдори алоқамандӣ бо органҳоро муассисаҳои молиявӣ кредит ба ҷо овардани таҳлили иқтисодии касбӣ ғайриимкон аст. Бо вучуди ин андозаҳои маблағсупорӣ ба буҷет, шароитҳои гирифтани кредит, ғоизҳо барои истифодабарии кредит ва дигар олотҳои молиявӣ кредит ба баназардошти натиҷаҳои таҳлил мукамал мегарданд.

Гузариш ба иқтисодиёти бозорӣ пайдошавии соҳаи нави дониш ва фаъолияти иқтисодӣ - аудитро ба миён овард. Дар адабиётҳои иқтисосии солҳои охир мафҳуми аудит чун тафтиш, ревизия, таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ фаҳмида мешавад, яъне таҳлили иқтисодӣ асоси аудит мебошад. Дар баъзе манбаъҳои адабиёти таҷрибаи ғарбро ифодакунанда аудит гуфта, таҳлили иқтисодии комплексӣ (маҷмӯӣ) дар назар дошта мешавад.

Дар байни илмҳои ғайрииқтисодӣ таҳлили иқтисодӣ пеш аз ҳама бо риёзиёт ва технология алоқамандӣ дорад. Зарурати ҳал намудани масъалаҳои мураккаби таҳлилӣ барои инкишофи риёзиёт мусоидат намуданд, масалан, пайдоиши программасозии риёзӣ. Бо истифодабарии усулҳои риёзӣ дар тадқиқотҳои иқтисодӣ таҳлил нисбатан чуқур ва асосноктар гардид. Таҳлил намудани ин ё он раванди истеҳсолот бе донишҳои хусусиятҳои технологияи он номумкин аст. Танҳо иқтисодчии дар ин соҳаи истеҳсолот соҳиб-

маълумот метавонад натиҷаҳои ин истеҳсолотро объективона баҳо диҳад, барои беҳгардонию онҳо тавсияву пешниҳодҳои хуб диҳад. Ҳамзамон мукамалгардии технологияи истеҳсолот бе ғайри ин тадқиқотҳои таҳлилии ғайриимкон аст.

Предмет ва объекти таҳлили иқтисодӣ. Ҳар як илм дорои предмети тадқиқоти худ мебошад, ки онро бо мақсади мувофиқи усулҳои хоси худ меомӯзад. Мувофиқи фаҳмиши фалсафӣ предмети илм ин ягон қисм ё ҷиҳати воқеияти объективӣ мебошад, ки онро фақат ҳамин илм меомӯзад. Ҳамон як объектро ченанд илм омӯхта метавонад. Ҳар як илм дар он як ҷиҳат ё муносибатҳои махсусро дарёфт намуда меомӯзад. Ана ҳамин ҷиҳати махсусе, ки илми мушаххас онро меомӯзад – предмети ҳамин илм мебошад ва вай имконият медиҳад, ки як илм аз илми дигар фарқ кунад.

Барои тамоми илмҳои иқтисодӣ объекти умумии омӯзиш ин муносибатҳои истеҳсоли мебошанд. Ба шарофати ҳамин тамоми илмҳои иқтисодӣ ба як система муттаҳид мешаванд. Бо вучуди ин ҳар як илм соҳиби предмети фарқкунандаи худ мебошад.

Фаъолияти хоҷагидорӣ ва равандҳои дар он ҷоришаванда объекти илмҳои иқтисодии зиёд ба шумор мераванд: назарияи иқтисодӣ, макро- ва микроиқтисодиёт, идора, таъкил ва план-таъкил, фаъолияти хоҷагидориву молиявӣ, статистика, ҳисобдорӣ, таҳлили иқтисодӣ ва ғ.

Иқтисодиёт таъсири қонунҳоро ба инкишофи равандҳои иқтисодӣ дар шароитҳои мушаххаси соҳа ва ё корхонаи алоҳида меомӯзад. Статистика ҷиҳатҳои миқдории зухуроти равандҳои иқтисодии оммавино тадқиқ мекунад. Предмети ҳисобдорӣ нигоҳдорию сармоя дар раванди фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад, вай амалиётҳои хоҷагидорӣ ва ҳаракати ба ин алоқаманди вояндаҳои корхона ва натиҷаҳои фаъолияти онро дар санадҳои иқтисодӣ менамояд.

Предмети таҳлили иқтисодӣ бошад, сабабҳои бунёдишавӣ ва тағйирҳои натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад. Фаҳмидани алоқҳои сабабиву оқибатӣ дар фаъолияти хоҷагидорӣ имконият медиҳад, ки моҳияти зухуроти иқтисодӣ фаҳмида шавад ва дар ин асос ба натиҷаҳои ноилгардида баҳои дуруст дода шавад, захираҳои балебдбардории самаранокии истеҳсолот ошкор гарданд, ҷиҳати ҷорӣ кардани идоракунии асоснок карда шавад.

Гуруҳбандӣ, басистемадарорӣ, амсилабандӣ, ҷенкунии алоқҳои сабабиву оқибатӣ – инҳо масъалаҳои муҳимтарини

методологии таҳлили иқтисодӣ мебошанд. Танҳо бо рушан намудани алоқаҳои сабабиву оқибатии ҷиҳатҳои гуногуни фаъолияти хоҷагидорӣ ҳисобкунии тағирёбии натиҷаҳои асосии фаъолият аз ҳисоби ин ё он омил, асосноккунии қарорҳои идоракунии, ҷенкунии тағирёбии маблағи ғоида, захираи устувори молиявӣ, арзиши аслии воҳиди маҳсулот ҳангоми тағирёбии ҳар як вазъи истехсоли мумкин мегардад.

Объекти таҳлили иқтисодӣ дар зинаи микроиқтисодӣ ин субъектҳои хоҷагидорӣ (корхонаҳо), натиҷаҳои иқтисодии фаъолияти онҳо мебошанд, ки дар ҷаҳанг, ҳуҷҷатҳои ҳисобдорӣ қарор, ҳисобот ва дигар маълумоти ахборӣ инъикос ёфтаанд.

Фарқи асосии предмет аз объект дар он аст, ки предмет фақат ҳосият ва аломатҳои аз диди ҳамин илм муҳимро дар бар мегирад. Чунин аломати муҳими таҳлили иқтисодӣ алоқаҳои сабабиву оқибатии зухуроти равандро дар миқёси микроиқтисодиёт мебошад.

Мундариҷа ва вазифаҳои таҳлили иқтисодӣ. Мундариҷаи таҳлили иқтисодӣ ин омӯзиши чуқур ва ҳаматарафаи ахбори иқтисодӣ оиди амалкунии субъекти хоҷагидорӣ (корхонаи) таҳлилшаванда бо мақсади қабули қарорҳои идоракунии беҳтарин барои таъминкунии иҷроиши программаҳои истехсолии корхона, баҳодиҳии дараҷаи иҷроиши онҳо, ошкоркунии ҷойҳои суст ва захираҳои дохилихоҷагӣ мебошад.

Таҳлил бояд тадқиқоти комплексии таъсири омилҳои дохилӣ ва берунӣ, бозорӣ ва истехсолиро ба миқдор ва сифати маҳсулоти истехсолшавандаи корхона, натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона ғоида намуда, пешомадҳои фаъолияти истехсолии минбаъдаи корхонаро дар соҳаи интиҳобгардидаи хоҷагидорӣ нишон диҳад.

Мақсади асосии иҷрои таҳлил – ин баландбардории самаранокии амалкунии субъекти хоҷагидорӣ ва ҷустуҷӯ намудани захираҳои чунин баландбардорӣ мебошад. Барои ноил гаштан ба ин мақсад чунин корҳо ба ҷо оварда мешаванд: баҳодиҳии натиҷаҳои кор дар солҳои пешина; тартиб додани амалиётҳои назорати ғаврии фаъолияти истехсолӣ; тартиб додани чораҳо оиди пешгирӣ намудани зухуроти маҷмӯи дар фаъолият; ошкоркунии захираҳои баландбардории натиҷаҳои фаъолият; тартибдиҳии план ва меъёрҳои асоснок.

Дар рафти ноилгардии мақсади асосии таҳлили иқтисодӣ чунин вазифаҳо ба ҷо оварда мешаванд:

- омӯзиши ҳислати таъсири қонунҳои иқтисодӣ, муқарраркунии қонуният ва тамоюлотҳои зухуроти равандҳои иқтисодӣ дар шароитҳои мушаххас;
- баландбардории асосҳои илмиву иқтисодии бизнес-планҳо ва меъёрҳо. Ин пеш аз ҳама бо бачаории таҳлили иқтисодии баъдина (ҷорӣ) ба даст меояд. Тартиб додани қаторҳои динамики (вақтӣ) дар як чанд давраҳо имконият медиҳад, ки дар инкишофи хоҷагӣ қонуниятҳои муайяни иқтисодӣ муқаррар карда шаванд. Пас омилҳои асосие, ки ба фаъолияти хоҷагидорӣ дар гузашта таъсири муҳим расонидаанд ва омилҳое, ки дар оянда таъсир расонида метавонанд, ҷудо карда мешаванд. Ба таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ дар давраи ҷорӣ диққати бештар дода мешавад, чунки вай ҳамзамон таҳлили пешазишланӣ ба шумор меравад. Натиҷаҳои таҳлили давраи гузашта (таҳлили баъдина) бо мушоҳидаҳои ҷорӣ ҳамчун ҷӯда барои тартибдиҳии планҳои меъёрҳои истифода мешаванд;
- омӯзиши объективона ва ҳаматарафаи иҷроии планҳо ва риоягарии меъёрҳо. Таҳлил бояд на фақат бо мақсади муқаррар намудани далелҳо ва баҳодиҳии натиҷаҳои бадастомада, балки инчунин бо мақсади ошкоркунии камбудиву норасогӣҳо, хатогиҳо ва расонидани таъсири фаврӣ ба равандҳои иқтисодӣ ба ҷо оварда шавад. Ана аз ҳамин сабаб бояд фаврият ва таъсирнокии таҳлил пурзӯр карда шавад;
- омӯзиши таъсири омилҳои объективӣ ва субъективӣ, дохилӣ ва берунӣ ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ;
- ҷустуҷӯ намудани захираҳои баландбардории самаранокии истеҳсолот дар асоси омӯзиши таҷрибаи пешқадам ва комёбиҳои илму амалия;
- муайян намудани самаранокии иқтисодии истифодабарии сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ;
- ояндабинии натиҷаҳои фаъолият;
- омӯзиши таваккали тижоратӣ;
- таҳлили қиёсии чорабиниҳои маркетингӣ (бозоршиносӣ);
- омода намудани маводи таҳлилий барои интиҳоби қарорҳои идоракунии беҳтарин (оптималӣ)-и ба таҳрири фаъолияти ҷорӣ ва тартибдиҳии планҳои стратегӣ алоқаманд.

Дар шароитҳои мушаххас метавонанд дигар мақсаду вазифаҳо гузошта шаванд, ки онҳо мундариҷаи амалиётҳои таҳлили

иктисодиро муайян менамоянд.

Ҳамин тариқ, мундариҷаи умумии амалиётҳои таҳлилии ҳам аз хусусияти кории корхона ва ҳам аз намуди интиҳобгардидаи таҳлил (проблемавӣ, ояндабинӣ, фаври ва ғ.) муайян мегардад.

Ҷиҳати мундариҷавии таҳлил чунин унсурҳоро дар бар мегирад:

- гузориш ва шарҳдиҳии масъалаҳои мушаххаси таҳлил;
- муқарраркунии алоқаҳои сабабиву оқибатии зухурот;
- муайянкунии нишондиҳандаҳо ва усулҳои баҳодиҳии онҳо;
- ошкоркунӣ ва баҳодиҳии омилҳои ба натиҷаҳои фаъолият таъсиррасонанда, интиҳоби омилҳои муҳимтарин;
- тартиб додани роҳҳои барҳамдиҳии таъсири омилҳои манфӣ ва ҳавасмандкунии таъсири омилҳои мусбӣ.

Принсипҳои асосии таҳлилии иқтисодӣ. Ҳангоми ташкил, пешбарии таҳлилии иқтисодӣ ва истифодаи амалии натиҷаҳои он ба принсипҳои муайян бояд таъя намуд, ки онҳоро илм ва амалия тартиб додаст. Принсипҳои муҳимтарини таҳлилии иқтисодӣ чунинанд:

- таҳлил бояд ҳислати илмӣ дошта бошад, яъне ба дастурамалҳо ва нишондодҳои назарияи диалектикий идрок таъя намояд, талаботҳои қонунҳои иқтисодии инкишофи истеҳсолотро ба ҳисоб гирад, дастовардҳои илму техника ва таҷрибаи пешқадам, усулҳои наватарини тадқиқотҳои таҳлилии истифода барад;
- таҳлил бояд ҳангоми баҳодиҳии зухуроту равандҳои иқтисодӣ ва натиҷаҳои фаъолият манфиатҳои давлатро ба ҳисоб гирад, яъне қонунҳои ба фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаҳо алоқаманд риоя карда шаванд; қарорҳои идоракунии дар асоси таҳлил қабулгардида ба сиёсати иқтисодии давлат мутобиқ бошанд;
- муомилаи системавӣ ба таҳлил, яъне ҳар як объекти омӯхташаванда чун системаи динамикий аз як қатор ҷузъҳои бо ҳам ва муҳит алоқаманд ҳисобида шавад. Омӯзиши ҳар як объект бояд бо баназардошти тамоми алоқаҳо, вобастагӣҳо ва тобеъияти дохиливу берунӣ ба ҷо оварда шавад;
- таҳлил бояд объективӣ, мушаххас, аниқ буда, бо ахбори муътамад, санҷидашуда ва инъикоскунандаи воқеият таъя кунад, натиҷаҳои он бояд бо ҳисобкуниҳои аниқ асос ёбанд;

- таҳлил бояд таъсирнок бошад, вай камбудихову хатогихоро сари вақт ошкор намуда, ба рафти истехсолот ва натиҷаҳои он таъсири ғаёлона расонад;
- таҳлил бояд аз рӯи план, ба таври системавӣ ба ҷо оварда шавад;
- таҳлил бояд ғаврӣ бошад ва аз натиҷаҳои он қарорҳои идоракунии тартиб дода шуда ва татбиқ карда шаванд;
- таҳлил бояд босамар бошад, яъне хароҷоти гузаронидани таҳлил самараро зиёд диҳанд.

Намудҳои таҳлили иқтисодӣ. Тартибдиҳии усулҳои махсуси таҳлил ба ғуруҳбандии илман асосноки намудҳои он тақия менамоянд, ки аз талаботҳои амалияи идоракунии бармеоянд. Намудҳои таҳлил дар асоси аломатҳои гуногун вобаста аз муомила бо таҳлил, объектҳои таҳлил, методҳо, вазифаҳо, мақсадҳои таҳлил ва ғ. ҷудо карда мешаванд. Ҷудокунии намудҳои таҳлилро вобаста аз аломатҳои муҳимтарин аз назар мегузаронем.

Аз ҷиҳати *аломати соҳавият* таҳлил ба ин намудҳо ҷудо мешавад: *соҳавӣ*, ки методикаи он хусусиятҳои соҳаҳои алоҳидаи иқтисодиёт (саноат, хоҷагии кишроқ, нақлиёт ва ғ.)-ро ба ҳисоб мегирад; *байнисоҳавӣ*, ки он асоси назариявӣ ва методологии таҳлил дар тамоми соҳаҳои иқтисодиёти миллий ба шумор меравад ва ба ибораи дигар - назарияи таҳлили иқтисодӣ мебошад.

Аз ҷиҳати *аломати вақт* таҳлил ба намудҳои пешина (ояндабинӣ) ва баъдина (гузашта, таърихӣ) ҷудо мешавад.

Таҳлили пешина пеш аз иҷрогардии амалиёти хоҷагидорӣ ба ҷо оварда шуда, барои асоснокгардонии қарорҳои идоракунии ва планҳо, инчунин биниши вазъи оянда ва баҳодиҳии дараҷаи дарназардошташудаи иҷроиши планҳо зарур мебошад. Хусусияти таҳлили пешина дар он дида мешавад, ки зухуроту равандҳои иқтисодӣ аз диди оянда, яъне пешомадҳои инкишоф омӯхта мешаванд.

Мундариҷаи қорҳои таҳлилий аз вазифаҳои гузашташуда вобаста аст. Дар ин ҳолат се тариқа имконӣ мебошад:

- таҳлил пеш аз тартибдиҳии план бо мақсади омодакунии ахбори ибтидоӣ барои планкани ба ҷо оварда мешавад;
- таҳлил ҳамзамон бо тартибдиҳии план барои иҷрои ҳисобкуниҳои тариқавӣ ба ҷо оварда мешавад;
- таҳлил пас аз тартибдиҳии план барои муайян намудани эҳтимолияти иҷроиши он, мувофиқ будан ба шароитҳои во-

кеъӣ ва имкониятҳои корхона ба ҷо оварда мешавад.

Таҳлили баъдина пас аз вуқӯи амалиёти хоҷагидорӣ ба ҷо оварда мешавад. Вай барои назорати иҷроиши план, ошкоркунии захираҳои истифоданашуда, баҳодиҳии объективии натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ корхона истифода мешавад. Таҳлили баъдина дар навбати худ ба намудҳои фаврӣ (вазӣ) ва ҷамъбасти (натиҷавӣ, хотимаӣ) ҷудо мешавад.

Таҳлили фаврӣ фавран пас аз иҷроиши амалиёти хоҷагидорӣ ва ё тағирёбии вазъият дар фосилаи кӯтоҳи вақт (баст, шабонарӯз, даҳа в ғ.) ба ҷо оварда мешавад. Таҳлили фаврӣ бо мақсади ҳалли масъалаҳое, ки дар пеши идораи фаврӣ гузошта шудаанд, ба ҷо оварда мешавад.

Таҳлили ҷамъбасти пас аз анҷомёбии давраи ҳисоботӣ (моҳ, чоряк, сол) ба ҷо оварда мешавад. Дар ин вақт фаъолияти корхона дар маҷмӯъ ва ҳаматарафа аз рӯи маълумотҳои ҳисоботӣ дар давраи мувофиқ омӯхта мешавад. Вазифаи асосии таҳлили ҷамъбасти - баҳодиҳии объективонаи натиҷаҳои фаъолият, ошкоркунии маҷмӯи захираҳои истифоданашуда, татбиқгардонии истифодабарии онҳо барои баландбардорӣ самаранокии истеҳсолот дар давраҳои плании оянда, инчунин ошкор намудани камбудиву хатогиҳо ва айбдорон мебошад.

Аз ҷиҳати аломати *фазовият* чунин намудҳои таҳлил ҷудо мешаванд: дохилихоҷагӣ ва байнихоҷагӣ.

Таҳлили дохилихоҷагӣ фаъолияти фақат корхонаи таҳлилшаванда ва ҷузъҳои сохтори онро меомӯзад. Ҳангоми *таҳлили байнихоҷагӣ* натиҷаҳои фаъолияти ду ва ё зиёда корхонаҳо муқоиса карда мешаванд. Ин имконият медиҳад, ки таҷрибаи пешқадам, захираҳо, камбудӣҳо ошкор карда шаванд ва дар ин асос ба самаранокии фаъолияти корхона баҳои объективона дода шавад.

Аз ҷиҳати аломати *вазифаҳои идоракунӣ* чунин намудҳои таҳлили иқтисодӣ ҷудо карда мешаванд: молиявӣ, идоравӣ, иҷтимоиву иқтисодӣ, иқтисодиву статистикӣ, маркетингӣ, инвестиционӣ, иқтисодиву экологӣ, вазифавиву арзишӣ, логистикӣ ва ғ.

Таҳлили молиявӣ ин омӯзиш, таҳҳис ва ояндабинии вазъи молиявии корхона ва ошкоркунии захираҳои устувори молиявии он мебошад. Дар миқёси корхона таҳлили молиявиро сохторҳои молиявии корхона ба ҷо меоранд. Таҳлили молиявии берунаро бошад бонкҳо, фирмаҳои аудиторӣ, инвесторҳо ба ҷо меоранд.

Таҳлили идоравиро ҷузъҳои сохтори корхона бо мақсади гирифтани ахбори зарурӣ барои планкашӣ, назорат ва қабули

қарорҳои идоракунии беҳтарин, тартибдиҳии стратегия ва тактика оиди масъалаҳои сиёсати молиявӣ, фаъолияти маркетингӣ, мукамалгардонии техника, технология ва таъкили истеҳсолот ба ҷо меоранд. Таҳлили идоравӣ ҳислати фаврӣ дошта, натиҷаҳои он сирри тижоратӣ мебошанд.

Таҳлили иҷтимоиву иқтисодӣ алоқамандии равандҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, таъсири байниҳамдигарӣ ва таъсири онҳоро ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ меомӯзад. Ин намуди таҳлилро сохторҳои иқтисодии корхона ва органҳои болиии идора, озмоишгоҳ (лабораторияҳо)-и иҷтимоишиносӣ, органҳои статистикӣ ва дигарон ба ҷо меоранд.

Таҳлили иқтисодиву статистикӣ барои омӯзиши зухуроти оммавӣ дар зинаҳои гуногуни идора (корхонаҳо, соҳаҳо, ноҳияҳо) аз тарафи органҳои статистикӣ ба ҷо оварда мешавад.

Таҳлили маркетингӣ барои омӯзиши муҳити атрофии фаъолияти корхона (бозорҳои фурӯши мол, рақобатбобовариҳои маҳсулот, талабот ва пешниҳодот, таваккали тижоратӣ, бунёдкунии сиёсати нарх, тартибдиҳии тактика ва стратегияи фаъолияти маркетингӣ) аз тарафи шӯъбаи маркетинги корхона ба ҷо оварда мешавад.

Таҳлили инвеститсионӣ барои тартибдиҳии программа ва баҳодихии самаранокии фаъолияти инвеститсионии корхона хизмат мекунад.

Таҳлили иқтисодиву экологӣ аз тарафи органҳои ҳифзи муҳит ва сохторҳои иқтисодии корхона бо мақсади тадқиқоти таъсири байниҳамдигарии равандҳои экологӣ ва иқтисодии бо нигоҳдорӣ ва беҳгардонии муҳит алоқаманд ба ҷо оварда мешавад.

Таҳлили вазифавиву арзишӣ вазифа (функсия)-хоеро, ки объекти омӯзиш иҷро мекунад ва методҳои тадқиқи онҳоро тадқиқ мекунад. Таъиноти асосии таҳлили вазифавиву арзишӣ ин аст, ки вазифаҳои нолозими объект (дастгоҳ, мошина) ошкор карда шаванд ва хароҷоти барзиёд аз ҳисоби барҳамдиҳии ҷузъҳои ашӯҳои нолозим, соддакунии дастгоҳ, ивазкунии масолах ва ғайра пенширӣ карда шаванд.

Таҳлили логистикӣ чараёнҳои молиеро меомӯзад, ки аз таъминкунандагони ашӯи хом оғоз меёбанд ва тавассути корхона гузашта, дар зинаи харидорон ба анҷом мерасанд. Логистика соҳаҳои гуногуни фаъолияти корхонаро чун таъминот, истеҳсолот ва фурӯш ба ҳамдигар мутобик намуда, чараёнҳои моддӣ ва пулии корхонаро метезонад.

Аз ҷиҳати методикаи омӯзиши объектҳо чунин намудҳои таҳлил ҷудо карда мешаванд: сифатӣ, миқдорӣ, экспресс-таҳлил ва ғ.

Таҳлили сифатӣ - ин тарзи тадқиқоте мебошад, ки бо тавсифи муқоисавии сифатӣ ва баҳодихҳои экспертии зухуроти равандҳо асос ёфтааст.

Таҳлили миқдорӣ (омилӣ) бошад, бо муқоисакунии миқдорӣ ва тадқиқоти дараҷаи ҳиссиётнокии зухуроти иқтисодӣ ба тағирёбии омилҳои гуногун асос меёбад.

Экспресс-таҳлил - ин тарзи тапхиси вазъи иқтисодии корхона мебошад, ки дар асоси аломатҳои яхелаи барои зухуроти муайяни иқтисодӣ хосбуда ба ҷо оварда мешавад.

Аз ҷиҳати субъектҳо (*истифодабарандагон*) чунин намудҳои таҳлил ҷудо карда мешаванд: дохилӣ ва берунӣ. *Таҳлили дохилӣ* бевосита дар ҳуди корхона барои эҳтиёҷоти идора ба ҷо оварда мешавад; *таҳлили берунӣ* бошад дар асоси ҳисоботи молиявӣ ва статистикӣ аз тарафи органҳои молиявӣ, бонкҳо, аксионерҳо, инвесторҳо ба ҷо оварда мешавад.

Аз ҷиҳати фарогирии объектҳои омӯхташаванда таҳлил ба намудҳои яклухт ва интиҳобӣ ҷудо мешавад. Ҳангоми *таҳлили яклухт* тамоми зухуроти равандҳои иқтисодии корхона омӯхта мешаванд. *Таҳлили интиҳобӣ* бошад, як қисми онҳоро фаро мегирад.

Аз ҷиҳати мундариҷаи барномаи худ таҳлил ба чунин намудҳо ҷудо мешавад: комплексӣ (*маҷмӯӣ*), яъне таҳлили тамоми ҷиҳатҳои фаъолияти корхона; *маҳаллӣ*, яъне таҳлили фаъолияти сохторҳои алоҳидаи корхона; *мавзӯӣ*, яъне таҳлили масъалаҳои алоҳидаи иқтисодии корхона.

Аз ҷиҳати фарогирии давраҳо таҳлил ба чунин намудҳо ҷудо мешавад: солони, чорякӣ, моҳона, даҳрӯза, ҳаррӯза, якбора, бемаврид.

Ҳар яке аз намудҳои номбаршудаи таҳлил аз ҷиҳати мундариҷа, ташкилӣ ва методикаи гузаронидан фарқ мекунанд. Дар амалия намудҳои таҳлил дар алоҳидагӣ кам дучор мешаванд ва бештар онҳо дар якҷоягӣ ба ҷо оварда мешаванд.

Аҳамияти таҳлили иқтисодӣ дар системаи идораи корхона. Таҳлили иқтисодӣ унсuri зарурии иҷроиши ҳар як вазифаи идораи иқтисодиёт мебошад. Вазифаҳои муҳимтарини идораи иқтисодиёт (фаъолияти иқтисодӣ) инҳоянд:

- таъминоти ахбории идора (ҷамъоварӣ, коркард, басистема-дарорӣ ва гуруҳбандии ахбор оиди зухурот ва равандҳои иқтисодӣ);

- таҳлили рафт ва натиҷаҳои фаъолияти иқтисодӣ, баҳодиҳии пешрафт ва имкониятҳои мукамалгардонии он дар асоси маҳакҳои (критерияҳои) муътамад;
- планкашӣ (фаврӣ, ҷорӣ, ояндабинӣ);
- таъкили идора (таъкили амалкунии босамари ин ё он унсурҳои механизми хоҷагидорӣ бо мақсади беҳгардонии истифодаи сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ);
- назорати рафти иҷроиши бизнес-планҳо ва қарорҳои идоравӣ.

Самаранокии қабули қарорҳои идоравӣ бо миқдори тадқиқотҳои таҳлилии муайян мегардад. Ҳисобдорӣ, планкашӣ ва таҳлил сифати қарорҳои идоравиро таъмин менамоянд.

Унсuri ибтидоии системаи идора планкашӣ мебошад, ки самтҳо ва мундариҷаи фаъолияти корхонаро муайян менамояд. Унсuri муҳимтарини планкашӣ ин муайянкунии роҳҳои татбиқгардонии мақсади гузошташуда – бадастории натиҷаҳои молиявии беҳтарин мебошад.

Бе доштани ахбори муътамад ва бутун қабули қарорҳои идоракунӣ беҳтарин ғайриимкон аст. Ҳисобдорӣ басистемадарорӣ ва ҷамъбастгардонии доимии маълумотҳои барои идораи истеҳсолот ва назорати рафти иҷроиши бизнес-планҳо заруриро таъмин менамояд.

Барои беҳгардонии идора оиди тамоюлот (тенденсияҳо) ва ҳислати тағиротҳои иқтисодии корхона тасавуроти амиқ бояд дошт. Чунин ахбор танҳо дар асоси таҳлили иқтисодӣ ба даст меояд. Дар рафти таҳлил ахбори ибтидоӣ санҷида мешавад. Мувофиқати он ба шаклҳои (формаҳои, санадҳои) муқарраргардида, дурустии ҳисобкунӣҳои арифметикӣ, ҷамъбастгардӣ ва қиёспазирӣ нишондиҳандаҳо муайян карда мешавад. Пас ахбор ба коркард гирифтور мешавад: санадҳо (ҳуҷҷатҳо) ва мундариҷаи онҳо омӯхта мешаванд; тамоилот (каҷравӣҳо) муайян ва муқоиса карда мешаванд; таъсири омилҳо ба объекти таҳлилшаванда муайян карда мешавад; захираҳо ва роҳҳои истифодабарии онҳо ошкор карда мешаванд; камбудиву хатогиҳо нишон дода мешаванд. Натиҷаҳои таҳлил ба система (низом) дароварда шуда ва ҷамъбаст карда мешаванд. Дар асоси натиҷаҳои таҳлил қарорҳои идоравӣ қабул карда мешаванд. Аз ин бармеояд, ки таҳлили иқтисодӣ қарорҳои идоравиро асоснок намуда, воқеият ва самаранокии идораи истеҳсолотро таъмин менамояд.

Таҳлили иқтисодӣ ҳамчун вазифаи идора бо планкашӣ ва ояндабинии истеҳсолот алоқаи зич дорад, чунки бе таҳлили

чукур бачоории ин вазифаҳо ғайриимкон аст. Аҳамияти муҳими таҳлил дар омодакунии ахбор барои планкашӣ, баҳодиҳии сифат ва асоснокии нишондиҳандаҳои планӣ ва назорати рафти иҷроиши планҳо ифода меёбад. Планкашӣ аз таҳлили натиҷаҳои фаъолияти корхона ибтидо гирифта, бо он ба поён мерасад. Таҳлил имконият медиҳад, ки сатҳи планкашӣ баланд бардошта шавад ва вай илман асоснок гардад.

Таҳлил дар ҷиҳати муайянкунӣ ва истифодабарии захираҳои баландбардории самаранокии истеҳсолот аҳамияти калон дорад. Вай ба истифодаи сарфакоронаи сарватҳо, ошкоркунӣ ва татбиқгардонии таҷрибаи пешқадам, ташкили илмии меҳнат, техника ва технологияи нав, пешгирикунӣ хароҷоти зиёдатӣ ва ғ. мусоидат мекунад.

Бо табдили механизми хоҷагидорӣ, принсипу методҳои идоракунии аҳамияти таҳлил дар идораи истеҳсолот меафзояд. Маҳдудии сарватҳо ва ногузирии интиҳоб роҳбаронро водор мекунад, ки доимо онди бозорҳои фуруш, манбаҳои ашёи хом, омӯзиши талабот ва нархгузорӣ тадқиқот баранд, ки ин ҳама бояд самаранокии истеҳсолотро таъмин намояд.

Мавзӯи 2. Метод ва методикаи таҳлили иқтисодӣ

Методи таҳлили иқтисодӣ, хусусиятҳои он. Тарҷумаи калимаи «метод» (*method*) аз юнонӣ маънои «роҳ ба ягон чиз»-ро дорад. Мувофиқи фаҳмиши муосир *метод* – ин тарзи ноилгардӣ ба мақсад, фаъолияти ба таври муайян батартибдаровардашуда мебошад. Методи илм – ин тарзи тадқиқот, рафтор ба омӯзиши зухуроту равандҳо мебошад.

Методи умумитарини тадқиқотҳои илмӣ ин диалектика мебошад. *Диалектика* бо ду ҷиҳат фаҳмида мешавад: якум. тамоми зухуроту равандҳо дар алоқамандӣ ва вобастагии байниҳамдигарӣ омӯхта мешаванд ва дуввум – ҳама зухуроту равандҳо дар ҳаракат, тағирёбӣ ва инкишоф омӯхта мешаванд.

Таҳлили иқтисодӣ ҳангоми тадқиқоти зухуроту равандҳои иқтисодӣ рафтори диалектикиро истифода мекунад, ки он таваҷҷути як қатор қоидаву тарзҳои вазъи объектро амсилакунанда татбиқ мегардад.

Методи таҳлили иқтисодӣ дорои хусусиятҳои худ мебошад. Хусусиятҳои муҳимтарини методи диалектикийи таҳлили иқтисодӣ инҳоанд: истифодаи бурдани системаи нишондиҳандаҳои иқтисодие, ки фаъолияти иқтисодии субъекти хоҷагидориро ҳаматарафа васф мекунанд; сабабҳои тағирёбии

ини нишондиҳандаҳо омӯхта мешаванд; алоқамандиҳои байни онҳо ошкор карда мешаванд; таъсири миқдории нишондиҳандаҳои омилӣ (сабабӣ) ба баландгардии самаранокии истеҳсолот муайян карда мешавад.

Зухуроти хоҷагидорӣ ҳангоми таҳлил дар бунёдшавӣ ва инкишоф омӯхта мешаванд. Хусусияти фарқкунандаи методи таҳлили иқтисодӣ ин истифодаи системаи нишондиҳандаҳои иқтисодие мебошад, ки дар рафти планкашӣ, тартиб додани бизнес-планҳои намуди мушаххаси фаъолият бунёд мегарданд. Таҳлили ин ё он самтҳои фаъолият ҳисобкунии нишондиҳандаҳои навро талаб мекунад, ки онҳо бо нишондиҳандаҳои ҷаҳонӣ (ҳисобӣ) муқоиса карда мешаванд.

Фаъолияти хоҷагидорӣ, нишондиҳандаи алоҳида дар таҳти таъсири омилҳои гуногун қарор дорад, ки ин ё он тағиротҳои бузургҳои нишондиҳандаро муайян мекунад. Чунин нишондиҳандаҳо моҳияти зухуроти алоҳида ва ё умуман фаъолияти хоҷагидориро инъикос мекунад. Мутлақо чен намудани таъсири тамоми ин омилҳо ниҳоят мураккаб ва душвор мебошад. Аз ин рӯ сабабҳо-омилҳо бояд ҳаматарафа омӯхта шаванд, ба гуруҳҳо ҷудо карда шаванд, муҳимтарини онҳо, ки ба бузургии нишондиҳандаи таҳлилшаванда таъсири арзанда мерасонанд, ҷудо карда шаванд.

Ҷиҳати фарқкунандаи методи таҳлили иқтисодӣ ин ошкоркунӣ ва ченкунии алоқамандиву вобастагҳои байни нишондиҳандаҳои системаи иқтисодӣ – корхона мебошад. Ҳар як нишондиҳанда аз як қатор омилҳо-сабабҳо вобаста мебошад, ки дар навбати худ ҳар яки онҳо низ бо маҷмуи дигар омилҳо-сабабҳо муайян мешаванд. Аз ин ҷо занҷири муайяни вобастагии як нишондиҳанда аз нишондиҳандаҳои дигар пайдо мешавад, ки дар он ҳар як нишондиҳанда-омил мавқеъ ва аҳамияти худро дорад. Дар рафти таҳлил муҳим он аст, ки тартибу пайдарпаии азназаргузаронии омилҳо вайрон нагардад, чунки ин мегардонад ба натиҷаҳои баҳодиҳии нодуруст оварад.

Ҳамин тариқ, методи таҳлили иқтисодӣ ин омӯзиши комплексӣ ва системавии зухурот ва равандҳои иқтисодӣ, ченкунии ва ҷамъбастикунии таъсири омилҳо ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ бо мақсади баландбардорӣ самаранокии истеҳсолот мебошад.

Методикаи таҳлили иқтисодӣ. Методи омӯзиш бо методикаи он алоқаи зич дорад. Тавассути методика метод татбиқ ме-

гардад. Методика ҳамчун маҷмӯи қоидаҳо, усулҳо ва тарзҳои иҷроии бомақсадонаи ин ё он кор ҳамеша мупаххас мебошад. Вай аз мақсад, вазифа ва объектҳои омӯзиш, аз мундариҷаи барномаи омӯзиш, намудҳои таҳлили иқтисодӣ, пайдадарпай ва муҳлатҳои иҷроии таҳлил вобаста мебошад.

Методикаи таҳлили иқтисодӣ - ин маҷмӯи усулу қоидаҳои тадқиқоти зухуроти равандҳои фаъолияти хоҷагидорӣ мебошад, ки ноилгардии мақсади таҳлиро ба миён меоранд.

Ҷиҳатҳои муҳими методикаи таҳлили иқтисодӣ ин интиҳоби системаи нишондиҳандаҳо барои тадқиқоти объектҳои предметҳои таҳлил, тартибдиҳии амсилаҳои алоқаҳои байниҳамдигарии онҳо мебошанд. Ҷенкунии алоқаҳои сабабиву оқибатӣ дар таҳлил, баҳодиҳии натиҷаҳои таъсири омилҳои гуногун ба нишондиҳандаҳои ниҳой, коркарди ибтидоии ахбори аввалӣ тавассути тарзу усул (олот)-ҳои махсус иҷро карда мешаванд. Ин олоти ҷузъи муҳимтарини методикаи таҳлили иқтисодӣ мебошанд.

Дар ҳаёати усулу қоидаҳои таҳлили иқтисодӣ тарзҳои усулҳои риёзии ҷенкуни ва баҳодиҳӣ мавқеи муҳим доранд. Амалан дар рафти ҳалли ҳар як масъалаи таҳлилий дар соҳаҳои гуногуни бизнеси муосир иҷрокунии ҳисобкунӣҳои арифметикӣ ногузир мебошад.

Усулҳои анъанавии коркарди таҳлилии ахбори иқтисодӣ инҳо мебошанд: муқоисакунӣ, истифодаи графикҳо, ҷадвалҳо, баланс, бузургҳои нисбӣ ва миёна, ғуруҳбандӣ, усулҳои эвристикии бо интуитсия, таҷрибаи гузашта, баҳодиҳии эксперти таъқунанда ва ғ. Иҷрои ягонтои ин намудҳои коркарди таҳлилии ахбор бе истифодабарии воситаи усулҳои риёзӣ ғайримкон аст.

Ҳар як методикаи (қоидаи усули) таҳлил нишондод ва ё дастурҳои методологии истифодабарии тадқиқотҳои таҳлилии ифода менамояд. Вай чунин унсурҳоро дар бар мегирад:

- тартибдиҳии вазифа (масъала) ва мақсадҳои таҳлил;
- объектҳои таҳлил;
- системаи нишондиҳандаҳо, ки бо ёрии онҳо ҳар як объекти таҳлил омӯхта мешавад;
- дастурҳои оиди пайдарпай ва давраҳои иҷрокунии тадқиқотҳои таҳлилий;
- ифодаи тарзҳо ва усулҳои тадқиқоти объектҳои омӯхташаванда;

- манбаъҳои маълумотҳои дар таҳлил истифодашаванда;
- дастур ва нишондодҳо барои ташкили таҳлил (ки корҳои таҳлилно пеш мебарад);
- воситаҳои техникии барои коркарди ахбори таҳлилии истифодашаванда;
- тавсифи санадҳои инъикоскунандаи натиҷаҳои таҳлил;
- истеъмоли натиҷаҳои таҳлил.

Методикаи таҳлили омилӣ. Ҳама зухуроти равандро ба иқтисодӣ дар алоқамандӣ ва вобастагии байниҳамдигарӣ қарор доранд. Баъзеи онҳо бо дигарашон алоқаи бевосита дошта, баъзеашон алоқаи бавосита доранд. Масалан, ба бузургии маҳсулоти умумии корхона чунин ду омил асосӣ таъсири бевосита мерасонанд: шумораи коргарон ва ҳосилнокии меҳнати онҳо. Тамоми омилҳои дигар бошанд ба воситаи ана ҳамин ду омил ба бузургии маҳсулоти умумӣ таъсир мерасонанд.

Ҳар як зухуротро метавон ҳам чун сабаб ва ҳам чун оқибат ҳисоб намуд. Масалан, агар ҳосилнокии меҳнат аз як тараф, чун сабаби тағирёбии ҳаҷми истеҳсолот, сатҳи арзиши аслии маҳсулот фаҳмида шавад, аз тарафи дигар – чун оқибати тағирёбии сатҳи механикони ва автоматонии истеҳсолот, мукамалгардии ташкили меҳнат ва ғ. фаҳмида мешавад.

Агар зухурот чун оқибат, натиҷаи таъсири як ё якчанд сабабҳо фаҳмида шавад ва чун объекти таҳлилшаванда ҳисобида шавад, пас вай *нишондиҳандаи натиҷавӣ* номида мешавад. Нишондиҳандаҳое, ки рафтори нишондиҳандаи натиҷавиро муайян мекунанд, *нишондиҳандаҳои омилӣ* ном доранд.

Ҳар як нишондиҳандаи натиҷавӣ аз омилҳои сершумор ва гуногун вобаста мебошад. Ҳар чӣ қадаре ки таъсири омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ чуқуртар омӯхта шавад, натиҷаҳои таҳлил ва баҳодиҳии сифати кори корхона ҳамон қадар беҳтар мегарданд. Аз ин ҷо ҷиҳати муҳимтарини методологии таҳлили иқтисодӣ – ҷенкунии таъсири омилҳо ба бузургии нишондиҳандаҳои таҳлилшаванда - бармеояд. Бе омӯзиши ҳаматарафа ва чуқури омилҳо оиди натиҷаҳои фаъолият ҳулосаи асоснок баровардан, ошкор намудани захираҳои истеҳсолот, асоспокунии планҳо ва қарорҳои идоракунии мумкин нест.

Аз сабабе, ки таҳлили иқтисодӣ бештар ба омӯзиш ва тадқиқоти омилҳо сару кор дорад, онро таҳлили омилӣ низ меноманд.

Таҳлили омилӣ гуфта методикаи омӯзиши комплексӣ ва системавии ченкунии таъсири омилҳоро ба бузургии нишондиҳандаҳои натиҷавӣ меноманд.

Чунин намудҳои таҳлили омилӣ чудо карда мешаванд:

- детерминантӣ (функционалӣ) ва стохастикӣ (эхтимолӣ, коррелятсионӣ);
- мустаким (дедуктивӣ) ва ҷаппа (индуктивӣ);
- якзинавӣ ва бисёрзинавӣ;
- статикӣ ва динамикӣ;
- гузашта (таърихӣ, ретроспективӣ) ва ояндабинӣ (перспективӣ).

Таҳлили омилӣ детерминантӣ – методикаи тадқиқоти омилҳое мебошад, ки алоқаи байни онҳо ва нишондиҳандаи натиҷавӣ хислати функционалӣ (муайяншавандагӣ) дорад. Яъне нишондиҳандаи натиҷавӣ метавонад бо ёрии ҳосили ҷамъ, зарб, тақсим ва ё фарқи бузургии омилҳо ифода карда шавад.

Таҳлили омилӣ стохастикӣ бошад методикаи тадқиқоти омилҳое мебошад, ки алоқаи онҳо бо нишондиҳандаи натиҷавӣ ноপুরра, эхтимолӣ (коррелятсионӣ) мебошад. Агар ҳангоми вобастагии функционалӣ (পুরра) бо тағир ёфтани аргумент (муайянкунанда) ҳамеша ҳамин гуна тағироти функсия ба амал ояд, ҳангоми алоқаи коррелятсионӣ тағирёбии бузургии аргумент якчанд тариқаи тағирёбии қимати функсияро медиҳад, ки аз ҳамҷоягии дигар омилҳои бузургии ҳамин нишондиҳандаро муайянкунанда вобаста мебошанд.

Таҳлили стохастикӣ барои омӯзиши алоқаҳои ғайримустақим (бавосита) равона мебошад. Дар таҳлил қоидае ҳаст, ки аввал бояд алоқаҳои мустаким (функционалӣ) ва пас алоқаҳои ғайримустақим (стохастикӣ) омӯхта шаванд. Таҳлили стохастикӣ ёрирасон ва пуркунандаи таҳлили детерминантӣ мебошад.

Ҳангоми *таҳлили мустаким* тадқиқоти алоқаҳои сабабиву оқибатӣ бо усули мантиқии дедуксия – аз умумӣ ба ҷузъӣ иҷро карда мешавад. *Таҳлили ҷаппа* бошад бо усули мантиқии индуксия – аз ҷузъ, алоҳида ба умум, бутун иҷро карда мешавад.

Таҳлили омилӣ якзинавӣ барои омӯзиши омилҳои фақат як зинаи тобеъият бе ҷудокунии онҳо ба ҷузъҳои таркибӣ истифода мешавад. Масалан, $y = a \times b$. Ҳангоми *таҳлили омилӣ бисёрзинавӣ* омилҳои a ва b ба ҷузъҳои таркибӣ чудо карда мешаванд, то ки он ҷузъҳо низ омӯхта шаванд.

Таҳлили омилҳои статикӣ барои омӯзиши таъсири омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ дар санна (лаҳзаи вақт)-и муайян хизмат мекунад. *Таҳлили омилҳои динамикӣ* бошад – ин методи-вин омӯзиши алоқаҳои сабабиву оқибатӣ дар динамика (мудда-ти вақт) мебошад.

Таҳлили омилҳои гузашта (ретроспективӣ) сабабҳои тағирёбии натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидориро дар давраҳои нақшти гузашта меомӯзад, *таҳлили омилҳои ояндабинӣ (перспективӣ)* бошад, рафтори ояндаи омилҳоро ба нишондиҳандаҳои натиҷавиро меомӯзад.

Вазифаҳои асосии таҳлили омилӣ инҳоянд:

- интихоби омилҳо барои таҳлили нишондиҳандаҳо;
- гуруҳбандӣ ва басистемадорории омилҳо бо мақсади таъмини системанокӣ;
- амсилабандии алоқамандиҳои байни нишондиҳандаҳои натиҷавӣ ва омилӣ;
- ҳисобкунии таъсири омилҳо ва баҳодиҳии нақши (саҳми) ҳар кадоми онҳо дар тағирёбии бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ;
- кор бо амсилаи омилӣ (таتبқи амалии он барои идораи ра-вандҳои иқтисодӣ).

Гуруҳбандии омилҳо дар таҳлили иқтисодӣ. Гуруҳбандии омилҳо имконият медиҳад, ки мавқеъ ва нақши ҳар як омил дар бунёдгардии бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ аниқтар муайян карда шавад. Омилҳои таҳлилшаванда аз рӯи аломатҳои гуногун ба гуруҳҳо ҷудо карда мешаванд: табиаташон, таъсирашон ба натиҷаҳои фаъолият ва ғайра.

Омилҳо вобаста аз *табиаташон* ба чунин намудҳо ҷудо мешаванд: табиӣ-иқлимӣ, иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва истехсоли-иқтисодӣ.

Омилҳои *табиӣ-иқлимӣ* бештар ба натиҷаҳои фаъолияти корхонаҳои соҳаҳои хоҷагии қишлоқ, саноати истихроҷкунанда, хоҷагии ҷангал таъсир мерасонанд. Ба эътиборгирии чунин омилҳо имконият медиҳад, ки натиҷаҳои фаъолияти корхона аниқтар баҳо дода шаванд.

Омилҳои *иҷтимоӣ-иқтисодӣ* онҳоянд, ки ба шароитҳои зисти кормандон, ташкили корҳои маданияву оммавӣ, варзишӣ, ҳифзи тандурустӣ ва монанди инҳо мансубанд. Ин гуна омилҳо барои ҳарчӣ пурратар истифода бурдани сарватҳои истехсолии корхона ва баландбардорӣ самаранокӣ кори вай мусоидат мекунад.

Омилҳои *истехсоли-иқтисодӣ* бошанд бутунӣ ва самарано-

кии истифодабарии сарватҳои истеҳсолии корхона ва натиҷаҳои ниҳони фаъолияти онро муайян мекунанд.

Омилҳо аз ҷиҳати *таъсирашон ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ* ба чунин намудҳо ҷудо мешаванд: асосӣ ва дуввумдараҷа, дохилӣ ва берунӣ, объективӣ ва субъективӣ, умумӣ ва ҷузъӣ, доимӣ ва тағирёбанда, экстенсивӣ ва интенсивӣ.

Омилҳои *асосӣ* он омилҳоеанд, ки ба натиҷаҳои фаъолият таъсири муҳим мерасонанд. Омилҳои *дуввумдараҷа* бошанд ба натиҷаҳои фаъолият дар шароитҳои муайян таъсири муҳим намерасонанд. Ҳамон як омил вобаста аз вазъият ҳам асосӣ ва ҳам дуввумдараҷа буда метавонад. Ҷудо карда тавонистани омилҳо дурустии ҳулосаҳоро аз натиҷаи таҳлил таъмин менамояд.

Омилҳои *дохилӣ* аз фаъолияти корхонаи таҳлилшаванда вобастаанд. Омилҳои *берунӣ* бошанд, аз фаъолияти корхона вобаста нестанд, вале миқдоран дараҷаи истифодабарии сарватҳои истеҳсолӣ ва молиявии корхонаи таҳлилшавандаро муайян менамоянд.

Омилҳои *объективӣ* аз майлу хоҳиш ва иродаи одамон вобаста нестанд, масалан, офатҳои табиӣ. Омилҳои *субъективӣ* бошанд аз фаъолият ва кордонии шахсони алоҳида, мутахассисон ва кормандони корхонаву ташкилотҳо вобастаанд.

Омилҳои *умумӣ* ба якчанд нишондиҳандаҳо таъсир мерасонанд, омилҳои *ҷузъӣ* бошанд фақат ба як нишондиҳандаи таҳлилшаванда таъсир мерасонанд. Умумӣ будани қисми зиёди омилҳо аз он бармеояд, ки дар байни нишондиҳандаҳои алоҳидаи иқтисодӣ алоқамандиву вобастагӣҳо мавҷуданд.

Аз ҷиҳати *муддати таъсирашон* ба натиҷаҳои фаъолият омилҳо ба намудҳои доимӣ ва тағирёбанда ҷудо мешаванд. Омилҳои *доимӣ* ба зухуроти таҳлилшаванда беист дар муддати зиёди вақт таъсир мерасонанд. Таъсири омилҳои *тағирёбанда* бошад давравӣ мебошад, масалан, татбиқи техника ва технологияи нав, маҳсулоти нав ва ғ.

Дар таҳлил ҷудо намудани омилҳо ба намудҳои экстенсивӣ ва интенсивӣ аҳамияти муҳим дорад. Омилҳои *экстенсивӣ* онҳоеанд, ки бо афзоиши миқдории нишондиҳандаи натиҷавӣ вобастаанд. Масалан, зиёд шудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо роҳи васеъ кардани истеҳсолот (миқдори дастгоҳҳо, масолах ва дигар сарватҳо). Омилҳои *интенсивӣ* бошанд, дараҷаи қушиши кормандон, шиддатнокии меҳнатро дар раванди истеҳсолот нишон медиҳанд, масалан, баландшавии сатҳи ҳосилнокии меҳнат.

Агар ҳангоми таҳлил мақсади чен намудани таъсири ҳар як омил ба натиҷаҳои фаъолият гузошта шавад, пас омилҳоро ба намудҳои миқдорӣ ва сифатӣ, мураккаб ва содда ҷудо менамоем.

Омилҳои *миқдорӣ* онҳое мебошанд, ки муайянии миқдории зухуротро ифода мекунанд (шумораи коргарон, таҷҳизот, ашёи хом ва ғ.). Омилҳои *сифатӣ* бошанд аломатҳои дохилӣ ва хусусиятҳои объектҳои омӯхташавандаро муайян мекунанд (ҳосилнокии меҳнат, сифати маҳсулот ва ғ.).

Қисми зиёди омилҳои дар таҳлил омӯхташаванда аз якҷанд ҷузъҳои таркибӣ иборат мебошанд. Вале баъзеи онҳо ба қисмҳо ҷудо намешаванд. Аз ин рӯ омилҳо ба намудҳои *мураккаб* (*комплексӣ*) ва *содда* (тақсимнашаванда) ҷудо карда мешаванд. Мисоли омилҳои мураккаб ҳосилнокии меҳнат ва мисоли омилҳои содда — миқдори рӯзҳои кории давраи ҳисоботӣ мебошад.

Чӣ тавре, ки пештар гуфта будем, баъзе омилҳо ба нишондиҳандаҳои натиҷавӣ таъсири бевосита (мустақим) ва баъзе дигарашон таъсири бавосита (ғайримустақим) мерасонанд. Аз ин рӯ омилҳо ба намудҳои дараҷаи аввал, дуввумдараҷа, севвумдараҷа ва ҳоказо ҷудо мешаванд. Омилҳои дараҷаи аввал ҳамоноҳоеанд, ки ба нишондиҳандаи натиҷавӣ таъсири бевосита мерасонанд. Омилҳои дараҷаҳои дуввум, севвум ва ҳоказо бошанд тавассути омилҳои дараҷаи пешина ба нишондиҳандаҳои натиҷавӣ таъсири худро мерасонанд.

Басистемадарории омилҳо дар таҳлили иқтисодӣ. Рафтори системавӣ дар таҳлили иқтисодӣ омӯзиши ҳамбастаи омилҳоро бо баъъитборгирии алоқаҳои дохилӣ ва берунӣ, таъсири байниҳамдигарӣ ва тобеъияти онҳо талаб менамояд, ки бо роҳи басистемадарории омилҳо ба даст оварда мешавад. *Басистемадарорӣ* ин ҷобаҷогузории зухурот ва равандҳои омӯхташаванда бо тартиби муайян ва ошкоркунии алоқамандиву тобеъияти онҳо мебошад.

Яке аз усулҳои басистемадарории омилҳо ин тартиб додани системаҳои омилӣи детерминантӣ мебошад. *Системаи детерминантӣ* тартиб додан — ин ифода намудани зухуроти омӯхташаванда дар намуди ҳосили ҷамъ, зарб, тақсим ё фарқи якҷанд омилҳои бузургии вайро муайянкунанда ва бо вай дар вобастагии функционалӣ қарордошта мебошад.

Масалан, ҳаҷми маҳсулоти умумии корхонаи саноатӣ (МУ)-ро метавон ҳамчун ҳосили зарби ду омилҳои дараҷаи аввалӣ ифода намуд: шумораи миёнасолони коргарон (ШК) ва коркарди миёнасолони як коргар (КМС). Дар навбати худ коркарди миёнасолони

як коргар аз миқдори миёнаи рӯзҳои коркардашудаи як коргар дар сол (P) ва коркарди миёнаарӯзонаи коргарон (KMP) вобастагии бевосита дорад. Коркарди миёнаарӯзонаро бошад ҳамчун ҳосили зарби давомнокии рӯзи корӣ (D) ва коркарди миёнасоатаи як коргар ($KMCT$) метавон ифода намуд. Системаи омилҳои детерминантии ин вобастагиҳо чунин намуд мегирад:

$$MU = IJK \times KMC;$$

$$KMC = P \times KMP;$$

$$KMP = D \times KMCT.$$

Системаи омилҳои детерминанти аз ҳисоби ҷудокунии омилҳои комплексӣ васеъ карда мешавад. Омилҳои ҷузъӣ (дар мисоли овардашуда – шумораи коргарон, миқдори рӯзҳои коркардашуда, давомнокии рӯзи корӣ) ба зарбкунандаҳо ҷудо намешаванд.

Бо инкишоф додани система омилҳои комплексӣ ба омилҳои дараҷаи пасттар ҷудо карда мешаванд ва тадриҷан система аз омилҳои ҷузъӣ (ҷудонашаванда) бунёд мешавад. Вале чунин инкишофдиҳии системаҳои омилӣ ниҳоят душвор мебошад. Бинобар ин инкишофи системаи омилӣ то дараҷаи имконӣ ба ҷо оварда мешавад ва вай омилҳои нисбатан умумиро дар бар мегирад. Бояд гуфт, ки омӯзиши омилҳои мушаххастар барои таҳлил аҳамияти зиёдтар дорад.

Аз ин ҷо бармеояд, ки мукамалгардонии методикаи таҳлили омилӣ бояд ба омӯзиши алоқамандонаи омилҳои мушаххас, ки бо нишондиҳандаи натиҷавӣ дар вобастагии стохастикӣ қарор доранд, нигаронида шавад. Дар байни омилҳои омӯхташаванда чунин омилҳое мавҷуданд, ки ба нишондиҳандаҳои натиҷавӣ таъсири бевоситаи кам ё зиёд мерасонанд ва инчунин омилҳое ҳастанд, ки на ба нишондиҳандаи натиҷавӣ, балки ба ҳамдигар таъсир мерасонанд.

Ҳамин тариқ басистемадарории омилҳо имконият медиҳад, ки алоқамандиҳои онҳо ҳангоми бунёдгариҳои бузургии нишондиҳандаи таҳлилшаванда бештару ҷуқуртар омӯхта шаванд.

Амсилабандии детерминанти ва табдилдиҳии системаҳои омилӣ. Яке аз вазифаҳои таҳлили омилӣ ин амсилабандии алоқамандиҳои байни нишондиҳандаи натиҷавӣ ва омилҳои бузургии онро муайянкунанда мебошад.

Амсилабандӣ – ин бо муодилаи рёзии мушаххас ифода намудани алоқамандии нишондиҳандаи омӯхташаванда ва омилҳо мебошад.

Дар таҳлили омилӣ амсилаҳои детерминанти (муайяншавандагӣ, функционалӣ) ва стохастикӣ (эҳтимолӣ, коррелятси-

ни) истифода мешаванд. Бо ёрии амсилаҳои омилии детерминантӣ алоқаи функционалии байни нишондиҳандаи натиҷавӣ (функсия) ва омил (аргумент)-ҳо таҳқиқ карда мешавад.

Ҳангоми амсилабандии системаҳои омилии детерминантӣ бояд як қатор талаботҳо ба ҷо оварда шаванд:

- омилҳое, ки ба амсила қўш карда мешаванд ва ҳуди амсилаҳо бояд ҳислати ба таври муайян зоҳиршаванда дошта бошанд, воқеан вучуд дошта бошанд, на ин ки бузургҳои абстрактӣ ё зухуроти зеҳнӣ бошанд;
- омилҳои ба система дохилгардида бояд на фақат ҷузъҳои зарурии амсила (муодила) бошанд, балки инчунин бояд бо нишондиҳандаҳои омӯхташаванда дар вобастагии сабабиву оқибатӣ қарор дошта бошанд;
- тамоми нишондиҳандаҳои амсилаи омилиӣ бояд миқдоран ченшаванда бошанд, яъне онҳо дорои воҳиди ченак ва таъминоти ахбории лозимӣ бошанд;
- амсилаи омилиӣ бояд имконияти ченкунии таъсири омилҳои алоҳидаро таъмин намояд; ин маъное дорад, ки дар вай бояд ҷиҳати ченшавандагии тағиротҳои нишондиҳандаҳои натиҷавӣ ва омили ба эътибор гирифта шавад ва ҷамъи таъсири омилҳои алоҳида ба тағирёбии умумии нишондиҳандаи натиҷавӣ баробар бошад.

Дар таҳлили детерминантӣ чунин намудҳои бештар дучоршавандаи системаҳои омилиӣ (амсилаҳо) ҷудо мегарданд: аддитивӣ, мултипликативӣ, қаратӣ, омехта.

Амсилаҳои аддитивӣ:

$$y = \sum_{i=1}^n x_i = x_1 + x_2 + \dots + x_n.$$

Амсилаҳои аддитивӣ дар он ҳолатҳое истифода мешаванд, ки бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ баробари ҷамъи алгебраии якчанд нишондиҳандаҳои омилиӣ мебошад.

Масалан, амсилаи ҳисобкунии дарозии даври молиявӣ (амалиётҳои корхона (ДДМА) амсилаи аддитивӣ мебошад:

$$ДДМА = ДДМ + ДДА,$$

дар ин ҷо: ДДМ – дарозии даври молиявӣ; ДДА – дарозии даври амалиётӣ.

Амсилаҳои мултипликативӣ:

$$y = \prod_{i=1}^n x_i = x_1 \times x_2 \times \dots \times x_n.$$

Амсилаҳои мултипликативӣ дар он ҳолатҳое истифода мешаванд, ки бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ баробари ҳосили зарби якчанд омил мебошад.

Масалан, бо амсилаи мултипликативӣ вобастагии маблағи фуруш ($M\Phi$)-ро аз ҳаҷми фуруш бо ченаки табиӣ (Q) ва нархи воҳиди маҳсулот (Z) метавон ифода намуд:

$$M\Phi = Q \times Z.$$

Амсилаҳои қаратӣ:

$$y = \frac{x_1}{x_2}.$$

Амсилаҳои қаратӣ дар ҳолатҳое истифода мешаванд, ки бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ бо тақсими бузургиҳои як омил ба омил дигар пайдо мешавад.

Ба амсилаҳои омилӣ қарагӣ мисол мешавад нишондиҳандаи фондфарогирӣ ($\Phi\Phi$), ки бо тақсимкунии арзиши миёнасолонаи фондҳои асосӣ (ΦA) бар ҳаҷми маҳсулоти умумии корхона (MU) ҳисоб карда мешавад:

$$\Phi\Phi = \frac{\Phi A}{MU}.$$

Амсилаҳои омехта – ин ҳамчоягии амсилаҳои аддитивӣ, мултипликативӣ ва қаратӣ бо тарикаҳои гуногун мебошад:

$$y = (x_1 + x_2) \times x_3; \quad y = \frac{x_1}{x_2} + x_3 \quad \text{ва ҲОКАЗО.}$$

Масалан, нишондиҳандаи бузургии хароҷоти пурра барои воҳиди маҳсулот (X) амсилаи омехта мебошад, ки ҳамчун ҳосили тақсими ҷамъи хароҷоти доимӣ ($XД$) ва хароҷоти тағирёбанда (XT)-и корхона дар як давра бар миқдори маҳсулоти дар ҳамин давра истеҳсолшудаи корхона (Q) ҳисоб карда мешавад.

$$X = \frac{XД + XT}{Q}.$$

Васеъгардонии амсилаҳои аддитивӣ аз ҳисоби ба ҷузъҳои таркибӣ тақсимкунии яке аз нишондиҳандаҳои омилӣ ба ҷо оварда мешавад.

Масалан, ҳаҷми фуруши маҳсулот ($Q\Phi$) ба фарқи байни ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ($QИ$) ва бақияҳои маҳсулоти ба-фурушнарафта ($B_{\text{мфн}}$) баробар мебошад:

$$Q\Phi = QИ - B_{\text{мфн}};$$

Як қисми маҳсулоти бафурушнарафта метавонад дар анборҳои корхона бошад ($B_{ан}$), қисми дигаре метавонад барои харидорон бор карда шуда бошад ($B_{бор}$). Пас амсилаи ибтидоии овардашуда чунин намуд гирифта метавонад:

$$Q\Phi = QИ - B_{анб} - B_{бор}.$$

Васеъгардонии амсилаҳои мультипликативӣ бо роҳи пай дар пай ба омилҳои зарбшаванда ҳудо намудани омилҳои амсилаи ибтидоӣ ба ҳо оварда мешавад. Масалан, ҳангоми таҳлили раёанди бунёдгардии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот чунин амсилаҳои детерминантиро истифода бурдан мумкин аст:

$$МУ = ШК \times КМС;$$

$$МУ = ШК \times P \times КМР;$$

$$МУ = ШК \times P \times Д \times КМСТ,$$

дар ин ҳо: $МУ$ – маҳсулоти умумӣ; $ШК$ – шумораи коргарон; $КМС$ – коркарди миёнсолони як коргар; P – миқдори рӯзҳои коркардаи як коргар дар сол; $КМР$ – коркарди миёна-рӯзонаи як коргар; $Д$ – давомнокии миёнаи рӯзи корӣ; $КМСТ$ – коркарди миёнасоатаи як коргар.

Барои амсилаҳои *қаратӣ* якҷанд тарзҳои табдилдиҳӣ истифода мешаванд: дарозкунӣ, тақсими формалӣ, васеъгардонӣ ва тақтисоркунӣ.

Тарзи *дарозкунӣ* талаб мекунад, ки сурати касри муодилаи ибтидоӣ бо роҳи ивазкунии як ё якҷанд омилҳо ба ҷамъи нишондиҳандаҳои ҳамчун иваз карда шавад. Масалан, арзиши аслии воҳиди маҳсулот (S_i) ҳамчун функсияи ду омил: тағирёбии ҷамъи умумии хароҷот (X) ва ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ($QИ$) ифода карда мешавад.

Амсилаи ибтидоии ин системаи омилӣ чунин намуд мегирад:

$$S_i = \frac{X}{QИ}.$$

Агар ҷамъи умумии хароҷот (X)-ро ба чунин ҷузъҳои алоҳидаи он иваз кунем: пардохти меҳнат ($ПМ$), ашёи хом ва масолеҳ ($АХМ$), амортизатсияи воситаҳои асосӣ (A), дигар хароҷот ($ДХ$), пас амсилаи омилҳои детерминантӣ чунин намуди амсилаи аддитивии дорои омилҳои навро қабул мекунад:

$$S_i = \frac{ПМ}{QИ} + \frac{АХМ}{QИ} + \frac{A}{QИ} + \frac{ДХ}{QИ} = X_1 + X_2 + X_3 + X_4,$$

дар ин ҳо: X_1 – меҳнатфарогирии маҳсулот; X_2 – масолеҳфарогирии (материалфарогирии)-и маҳсулот; X_3 – фондфа-

рогирии маҳсулот: X_4 - сатҳи дигар хароҷот.

Ҳангоми тарзи тақсими формалии амсилаи омилӣ маҳраҷи касри амсилаи ибтидоӣ бо роҳи иваз намудани як ё якчанд омилҳо ба ҳосили ҷамъ ё зарби нишондиҳандаҳои ҳамчинс дароз карда мешавад. Агар

$$y = \frac{a}{b} \text{ ва } b = m + n + p, \text{ пас } y = \frac{a}{b} = \frac{a}{m + n + p}.$$

Дар натиҷа амсилаи ниҳонӣ ҳамон намуде ҳосил мегардад, ки чун амсилаи ибтидоӣ намуди каратӣ мебошад. Дар амалияи ҳисобкуниҳои таҳлилӣ чунин тақсимкуниҳо ниҳоят зиёд дучор мешаванд. Масалан, ҳангоми таҳлили нишондиҳандаи даромаднокии истеҳсолот R :

$$R = \frac{P}{S},$$

дар ин ҷо: P – маблағи ғоида аз фуруши маҳсулот; S – арзиши аслии истеҳсол ва фуруши маҳсулот.

Агар ҷамъи хароҷот (арзиши аслий)-ро ба ҷузъҳои алоҳидаи он иваз намоем, пас амсилаи ниҳонӣ дар натиҷаи табдилдиҳӣ чунин намудро мегирад:

$$R = \frac{P}{\text{ПМ} + \text{АХМ} + \text{А} + \text{ДХ}}.$$

Ҳангоми усули *васеъгардонӣ* амсилаи омилӣ ибтидоӣ аз ҳисоби зарб намудани сурат ва маҳраҷи каср ба як ё якчанд нишондиҳандаҳои нав дароз карда мешавад.

Масалан, агар ба амсилаи ибтидоии $y = \frac{a}{b}$ нишондиҳандаи нави c -ро қўш кунем, пас амсила чунин намудро мегирад:

$$y = \frac{a}{b} = \frac{a : c}{b : c} = \frac{x_1}{x_2}.$$

Дар ин ҳолат амсилаи ниҳонӣ ба даст оварда мешавад, ки намуди амсилаи аввалиро дорад, вале бо маҷмӯи омилҳои нав. Масалан, нишондиҳандаи фонддаромадноки (R_ϕ) ҳамчун ҳосили тақсими маблағи ғоида (P) бар арзиши миёнасолони фондҳои асосӣ (Φ) ҳисоб карда мешавад:

$$R_\phi = \frac{P}{\Phi}.$$

Агар сурат ва маҳраҷи касрро ба ҳаҷми фуруши маҳсулот (P/P) (молгардиш) тақсим кунем, пас амсилаи каратие бо маҷмуи ғайри омилҳо: даромаднокии маҳсулоти фурухташуда ($R_{M\Phi}$) ва инфляроғирии маҳсулоти фурухташуда ($\Phi\Phi_{M\Phi}$) ҳосил мешавад.

$$R = \frac{P}{\Phi} = \frac{P : Q\Phi}{\Phi : Q\Phi} = \frac{R_{M\Phi}}{\Phi\Phi_{M\Phi}}.$$

Ҳамин тарик, нишондиҳандаҳои натиҷавиро метавон ба ҷузъҳои таркибӣ (омилҳо) ҷудо намуда, онҳоро бо тарзҳои гуногун ва намудҳои гуногуни амсилаҳои детерминантӣ ифода намуд. Интиқоби тарзи амсилабандӣ аз объекти таҳлил, мақсади гузоштанида, инчунин дониши малакаи таҳлилӣ вобаста мебошад.

Раванди амсилабандии системаи омилӣ – ин лаҳзаи ниҳоят мураккаб ва масъулиятноки таҳлил мебошад. Натиҷаҳои ниҳони таҳлил аз он вобастаанд, ки амсилаҳои сохтанида ҷоқамандии байни нишондиҳандаҳои омӯхташавандаро чӣ қадар воқеъӣ ва аниқ инъикос мекунанд.

Намудҳои амсилаҳои иқтисодии дар таҳлил истифодашаванда. Усулҳои таҳлилии дар якҷоягӣ бо намудҳои гуногуни амсилаҳои иқтисодӣ истифода мешаванд. Амсилаҳо вобаста аз вазифаҳои иқтисодие, ки дар таҳлил иҷро мешаванд ба се намуди асосӣ ҷудо мешаванд: тасвирӣ (дискриптивӣ), ояндабинӣ (предиктивӣ) ва меъёрӣ (нормативӣ).

Амсилаҳои тасвирӣ вазъияти иқтисодии мавҷударо тавсиф медиҳанд ва дар таҳлили иқтисодӣ бештар барои баҳодиҳии ҳақиқии молиявии корхона истифода мешаванд. Ба ин гуна амсилаҳо мансубанд: бунёдкунии системаи балансҳои ҳисоботӣ, дар шаклҳои гуногун ифода намудани ҳисоботи молиявӣ, таҳлили амудӣ ва уфуқӣ ҳисобот, системаи коэффисиентҳои таҳлилии, навиштаҳои таҳлилии ба ҳисобот. Ҳамаи ин амсилаҳо бо истифода бурдани ахбори ҳисоботи бухгалтерӣ асос меёбанд.

Таҳлили амудӣ ҳисоботи бухгалтериро ба таври дигар – дар шакли бузургҳои нисбии тавсифдиҳандаи сохтори нишондиҳандаҳои натиҷавӣ ифода менамояд. Ҳамчун ҷузъи асосии таҳлил дар ин ҳолат қаторҳои динамикии ин бузургҳо қабул мегарданд. Қаторҳои динамикӣ имконият медиҳанд то тағиротҳои сохторӣ дар ҳаёти воситаҳои хоҷагӣ (активҳо) ва манбаъҳои пайдоиши онҳо (пассивҳо) назора ва пешгӯӣ карда шаванд.

Таҳлили уфуқӣ имконият медиҳад, ки тамоюлоти тағирёбии молҳои алоҳидаи баланс ва ё гурӯҳи онҳо ошкор карда шаванд.

Ин намуди таҳлил бо ҳисобкунии суръатҳои афзоиши моддаҳои баланс ва ё ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо асос меёбад.

Системаи коэффисиентҳои таҳлилӣ — ин чузъи муҳими таҳлилии вазъи молиявии корхона мебошад, ки менечерҳо, таҳлилчиён, аксионерҳо, инвесторҳо, кредиторҳо ва дигарон онро дар фаъолияти худ истифода мебаранд. Коэффисиентҳо бештар ҳангоми ҳисобкуниҳои ликвиднокӣ (ба пул табдилёбӣ), устувории молиявӣ, таҳлилии фаъолияти ҷорӣ, таҳлилии даромаднокӣ, таҳлилии вазъ ва фаъолияти корхона дар бозори сармоя истифода мешаванд. Бо ёрии коэффисиентҳо саҳми чузъҳои алоҳида дар бунёдгардии зуҳурот ё объекти том, вазни қиёсии чузъ дар сохтори том муайян карда мешавад.

Амсилаҳои ояндабинӣ — ин амсилаҳои ҳислати пешгӯикунандагӣ дошта мебошанд ва дар таҳлил барои ояндабинии даромадҳои корхона ва вазъи молиявии ояндаи он хизмат мекунанд. Амсилаҳои ояндабинии дар таҳлил бештар дучоршаванда инҳоянд: амсилаҳои ҳисобкунии нуқтаи ниҳонӣ (критикии) ҳаҷми фурӯш, тартибдиҳии ҳисоботҳои молиявии ояндабинӣ, амсилаҳои таҳлилии динамикӣ, амсилаҳои таҳлилии вазъӣ.

Амсилаҳои меёри барои муқоиса намудани нишондиҳандаҳои натиҷаҳои воқеии фаъолияти корхона бо бузургҳои планӣ ё меёрии ин нишондиҳандаҳо хизмат менамоянд. Ин гуна амсилаҳо асосан дар таҳлилии молиявии дохилӣ, инчунин дар ҳисобдорӣ идоракунии, бахусус дар идораи хароҷот истифода мешаванд.

Мавзӯи 3. Усулҳои коркарди ахбор дар таҳлилии иқтисодӣ

Усули муқоисакунӣ дар таҳлилии иқтисодӣ. Муқоисакунӣ яке аз усулҳои мебошад, ки дар таҳлил ҳангоми коркарди ахбори иқтисодӣ зиёд истифода мешавад. Ҳар як нишондиҳандаи барои баҳодихӣ ва назорат истифодашаванда фақат ҳангоми муқоиса кардан бо нишондиҳандаҳои дигар аҳамият пайдо мекунад.

Муқоисакунӣ — ин усули илмӣ идрок мебошад, ки дар рафти он зуҳурот ё ашёҳои номаълуми омӯхташаванда бо зуҳуроти ашёҳои маълум барои муайян намудани ҳислатҳои умумӣ ва ё фарқияти байни онҳо қиёс карда мешаванд. Бо ёрии муқоисакунӣ ҷиҳатҳои умумӣ ва махсуси зуҳуроти иқтисодӣ муайян карда шуда, тағиротҳо ва тамоюлоту қонуниятҳои инкишофи объектҳои таҳлилшаванда омӯхта мешаванд.

Дар таҳлили иқтисодӣ муқоисакуниро ҳамчун усули асосӣ ва ғарбондиҳандаи ҳалли ҳама гуна масъалаҳо истифода мебаранд.

Муқоисакунии нишондиҳандаҳои иқтисодӣ бо як чанд самтҳо ба ҷо оварда мешавад. Бо муқоиса намудани маълумотҳои ҳисоботи маълумотҳои планӣ сатҳи иҷроии (ва ё иҷро нашудан)-и супоришҳои планӣ муайян карда мешавад.

Нишондиҳандаҳои воқеии соли ҳисоботиро бо ҳамин гуна нишондиҳандаҳои якҷанд солҳои гузашта муқоиса намуда, натиҷаҳои фаъолиятро дар динамика ва тамоюлоти инкишофи раванди иқтисодиро баҳо медиҳанд.

Ҳангоми муқоиса намудани нишондиҳандаҳои корхонаи таҳлилшаванда бо бузургиҳои миёнаи ҳамин гуна нишондиҳандаҳои соҳавӣ мавқеи корхона дар бозор дар байни корхонаҳои рақибон, саҳми корхона дар бозори маҳсулот ошкор карда мешавад.

Яке аз самтҳои муҳими муқоисакуни дар таҳлил ин муқоиса намудани натиҷаҳои фаъолияти корхона то ва ё баъди ягон маъракаи муҳим (тағирёбии муҳими ин ё он омил) бо мақсади муайян намудани таъсири миқдории омил ва муайянкунии захираҳо мебошад.

Бо мақсади назорати истифодабарии тамоми намудҳои сарватҳои муқоисакунии нишондиҳандаҳои воқеӣ бо нишондиҳандаҳои меъёрӣ, меъёрҳои хароҷот ба ҷо оварда мешавад.

Амалиёти муқоисакуни дар таҳлили иқтисодӣ як чанд дараҷаҳо дар бар мегирад: интиҳоби объектҳои муқоисашаванда; интиҳоби намуди муқоисакуни (динамики, фазовӣ, нисбат ба бузургиҳои планӣ); интиҳоби шумораи аломатҳои муқоисакуни; интиҳоби базаи (асоси) муқоисакуни ва ғ.

Дар рафти таҳлили иқтисодӣ чунин намудҳои таҳлили қиёсӣ ҷудо карда мешаванд:

- *таҳлили қиёсии уфуқӣ (вақтӣ)* – муқоиса намудани ҳар як мавқеи қиматҳо бо мавқеи пешина. Барои муайян намудани тамоилоти мутлақ ва нисбии дараҷаи воқеии нишондиҳандаи омӯхташаванда аз қимати базавии он (план, соли гузашта, дараҷаи миёна, қомебиҳои илму техника ва таҷрибаи пешқадам) истифода мешавад;
- *таҳлили қиёсии амудӣ (сохторӣ)* – муайян намудани сохтори нишондиҳандаҳои натиҷавӣ, муайянкунии саҳм, вазни қиёсии ҷузъҳо дар нишондиҳандаи натиҷавӣ (ҷамъбасти);
- *таҳлили трендӣ* - ҳангоми омӯзиши суръатҳои афзоиш ва пеш-

равии нисбии нишондиҳандаҳо дар як қатор соҳҳо инсбат ба давраи базавӣ, яъне ҳангоми тадқиқоти қаторҳои динамикӣ истифода мешавад;

- *таҳлили қиёсии якченака* — як ё якчанд нишондиҳандаи як объект ва ё якчанд объект аз рӯи як нишондиҳанда муқоиса карда мешаванд;
- *таҳлили қиёсии бисёрченака* — муқоиса намудани натиҷаҳои фаъолияти якчанд корхона аз рӯи шумораи зинди нишондиҳандаҳо.

Шарти муҳимтарине, ки ҳангоми таҳлил бояд риоя карда шавад, — ин ногузирии таъмин намудани қиёснашавандагии нишондиҳандаҳо мебошад, чунки фақат бузургҳои сифатан якхела муқоиса шуда метавонанд.

Қиёснашавандагии нишондиҳандаҳо бо як чанд омилҳо (сабабҳо) ба миён омада метавонад: дараҷаҳои гуногуни нарх ё ҳаҷмҳои фаъолият, тағиротҳои сохторӣ, гуногунии сифати маҳсулот, фарқиятҳои методикаҳои ҳисобкупи нишондиҳандаҳо, гуногунии давраҳои тақвимӣ ва ғ. Муқоиса намудани нишондиҳандаҳои қиёснашаванда ба ҳулосаву баҳодиҳиҳои нодурусти натиҷаҳои таҳлил меорад. Аз ин рӯ пеш аз иҷро намудани муқоисакунӣ бояд нишондиҳандаҳо ба намуди қиёснашаванда оварда шаванд. Қиёснашавандагӣ ҳамоно вақт ба даст меояд, ки агар нишондиҳандаҳои муқоисашаванда аз рӯи омилҳои номбаршуда ба базаи ягона оварда шаванд.

Агар қиёснашавандагӣ бо сабаби дараҷаҳои гуногуни баҳодиҳии арзишӣ (нарх) рӯҳ дода бошад, пас барои баргараф намудани ин омил дараҷаҳои нишондиҳандаҳо бо ҳамон як нарх ифода карда мешаванд. Масалан, барои таъмин намудани қиёснашавандагии маҳсулоти умумии корхона ҳаҷми табиӣ онро дар давраи ҳисоботӣ ва базисӣ бо нархҳои давраи базисӣ ифода мекунанд:

$$MY = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum q_0 P_0},$$

дар ин ҷо q_1 ва q_0 — ҳаҷми табиӣ истеҳсоли маҳсулоти намуди i мувофиқан дар соли ҳисоботӣ ва дар соли базисӣ; P_0 — нархи маҳсулоти намуди i дар соли базисӣ.

Қиёснашавандагии бисёре аз нишондиҳандаҳои иқтисодӣ метавонад бо сабаби омилҳои ҳаҷм рӯҳ диҳад. Масалан, агар ҳаҷми ҳа-

роҷоти соли ҳисоботиро $\sum(q_1s_1)$ бо хароҷоти соли базисӣ $\sum(q_0s_0)$ муқоиса кунем, пас фарқи байни ин ду нишондиҳанда на фақат аз ҳисоби тағирёбии арзиши аслии намудҳои алоҳидаи маҳсулот, балки инчунин аз ҳисоби тағиротҳои ҳаҷмҳои истеҳсолот низ ба вуҷуд меояд. Барои он ки нишондиҳандаҳо намуди қиёсшаванда гиранд, зарур аст, ки таъсири омили ҳаҷмӣ бартараф карда шавад. Аз ин рӯ маблағи хароҷоти соли базисиро бояд бо ҳаҷми воқеии истеҳсолоти соли ҳисоботӣ $\sum(q_1s_1)$ ҳисоб намуд ва пас онро бо маблағи хароҷоти воқеӣ (ҳисоботӣ) муқоиса бояд кард:

$$I_z = \frac{\sum q_1s_1}{\sum q_1s_0}.$$

Истифодабарии муқоисакунӣҳои бисёрченака дар таҳлили иқтисодӣ. Таҳлили қиёсии бисёрченака барои баҳодиҳии комплексии натиҷаҳои фаъолияти корхона ё ҷузъҳои сохтори вай дар он ҳолатҳое истифода мешавад, ки баҳодиҳии ҷамъбастии мартабавии (рейтингии) натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ лозим бошад. Чунин баҳодиҳиро метавонанд органҳои идораи болоӣ ё инвесторҳо барои муайян намудани сатҳи таваккали молиявӣ ба ҷо оранд.

Зарурияти баҳодиҳии комплексии қиёсии фаъолияти хоҷагидорӣ дар ду ҳолат ба миён меояд. Якум, вақте, ки фаъолияти кории якчанд корхона аз рӯи маълумотҳои мавҷудбудаи оиди фаъолияти онҳо дар асоси системаи ягонаи нишондиҳандаҳо талаб карда мешавад: дар ин вақт барои ҳар як корхонаи таҳлилшаванда нишондиҳандаи баҳодиҳандаи интегралӣ (муттаҳидае) ҳисоб карда мешавад, ки бо ёрии он муқаррар намудани сатҳи (нисбии) бомувафакқиятии кори онҳо мумкин аст. Дуввум, баҳодиҳии комплексӣ барои муқоиса намудани натиҷаҳои фаъолияти ягон корхонаи алоҳида дар муддати вақт истифода мешавад. Дар натиҷа як нишондиҳандаи ҷамъбастии интегралӣ муайян карда мешавад, ки бо ёрии он тавсифи миқдорӣ ва сифатии динамикаи инкишофи объекти таҳлилшаванда дар муддати вақт ба даст оварда мешавад.

Ҳоло ҳалли масъалаи баҳодиҳии мартабавӣ бо ду самт ба ҷо оварда мешавад. Якум – тартиб додани нишондиҳандаи ҷамъбастӣ (сунъӣ) ва ё интегралӣ, ки тамоми ҷиҳатҳои муҳими фаъолияти хоҷагидориро дар худ акс намояд. Вале чунин нишондиҳанда ҳоло ёфт нашудааст ва тадқиқотҳои сершумори илмӣ душвории тартибдиҳии онро нишон медиҳанд. Аз ин рӯ баҳодиҳии мартабавии

фаъолияти корхонаҳо одатан бо истифодабарии имконияти нишондиҳандаҳо ба ҷо оварда мешавад.

Самти дуввуми баҳодиҳии комплексӣ – тартибдиҳии алгоритми амалиётҳои ҳисобкунии мебошад, ки дар асоси фарқиҳои нишондиҳандаҳо баҳодиҳии яхелаи натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидориро таъмин менамояд.

Шарти муҳимтарини бақорбарии усулҳои баҳодиҳии комплексии қиёсӣ ин истифодабарии имкониятҳои қиёсшавандагии нишондиҳандаҳои гуногуне мебошад, ки бештар бо ҳам афзалият қиёсшавандаанд. Чунончи ба системаи нишондиҳандаҳои баҳодиҳӣ нишондиҳандаҳои арзишӣ, меҳнатӣ, табиӣ ва ғайра қорид шуда метавонанд. Аз ин рӯ амалиёти баҳодиҳии натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидориро чунон бояд ташкил намуд, ки аломатҳои инфиродии нишондиҳандаҳои алоҳида ба баҳои ниҳой таъсир расонида нагавонанд, яъне муқоисакунӣ на бо қиматҳои муқаррарӣ, балки дар асоси қиматгириҳои (вариатсияҳои) нисбӣ онҳо ба ҷо оварда шаванд.

Барои ба даст овардани баҳодиҳии комплексии қамъбасти истифодаи усулҳои гуногуни ҳамбастакунии нишондиҳандаҳои гуногун бар як нишондиҳандаи интегралӣ мумкин аст.

Ҳамбастакунии як қатор нишондиҳандаҳо ба нишондиҳандаи интегралӣ ягона имконият медиҳад, ки фарқиҳои натиҷаи баъдистомда аз базаи муқоисакунӣ пурра аз рӯи гурӯҳи нишондиҳандаҳои интихобгардида муайян карда шаванд. Гарчанде вай наметавонад, ки сатҳи ин фарқиятро чен кунад, вале имконият медиҳад, ки онди беҳгардиди (бадшавии) натиҷаҳои қор дар муддати вақти таҳлилношаванда ҳуҷосаи ягона бароварда шаванд. Тартиб додани нишондиҳандаи интегралӣ маънои надорад, ки барои баҳодиҳӣ фақат худ он истифода менамояд. Баръакс, истифодаи нишондиҳандаи интегралӣ тадқиқоти системаи нишондиҳандаҳоеро талаб менамояд, ки асоси баҳодиҳӣ мебошанд, ҳуҷосаҳои фақат дар асоси нишондиҳандаи интегралӣ баровардашуда ҳислати танҳо самтмуайянкунандагӣ доранд, онҳо дар муайянкунии ҳислати тағйиротиҳои (фарқиятҳои) натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ аз рӯи тамоми нишондиҳандаҳо нақши дуввумдараҷа (вале муҳим) мегузоранд. Ва аз сабаби он, ки нишондиҳандаи интегралӣ барои баҳодиҳии объективии натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ объекти истеҳсоли ахбори иловагии муҳим медиҳад, бояд усулҳои бунёдкунии нишондиҳандаи интегралӣ тартиб дода шуда ва мукамал карда шаванд.

Барои ҳалли масъалаҳои баҳодиҳии комплексии қиёсӣ бештар алгоритмҳои истифода мешаванд, ки бо усулҳои «қамъи ҷойҳо», «қамъи

холҳо (баллҳо)», ҷамъкунии қиматҳои тамоми нишондиҳандаҳо, масофаҳо, таксонометрӣ асос ёфтаанд. Ҳангоми истифодабарии ин усулҳо ахбори ибтидоӣ дар матритсае оварда мешавад, ки ҷузъҳои қиматҳои нишондиҳандаҳо мебошанд. Масалан, дода шудааст m объект ва n нишондиҳандаҳо, ки аз рӯи онҳо баҳодиҳӣ ба ҳо оварда мешавад. Ҳар як нишондиҳандаи i дар объекти j бо бузургии a_{ij} дода шудааст. Ҳамин тариқ, матритсае дода шудааст, ки сатрҳои он кори объекти алоҳидаро аз рӯи n нишондиҳандаҳои гуногун тавсиф медиҳанд. Нишондиҳандаҳои якхелаи объектҳои гуногун бояд бо бузургиҳои қиёспаванда ифода карда шаванд.

Ба матритсаи ибтидоӣ ду сутун илова карда мешавад. Сутуни якум қиматҳои нишондиҳандаро ҳангоми баҳоории баҳодиҳии комплексӣ нишон медиҳад, яъне мартабабандии нишондиҳандаҳо аз ҷиҳати қиматнокиашон дароварда мешавад. Сутуни дуввум бошад тамоми маҷмӯи нишондиҳандаҳои баҳодиҳандаро ба нишондиҳандаҳои стимулятор (таккондиҳанда) ва дестимулятор (монеставандаи таккон) гурӯҳбандӣ мекунад, ки зиёдшавӣ ва ё мувофиқан камшавии қиматҳои онҳо баҳои умумии кори объектро хубтар мебардорад. Ҷузъҳои ин сутун қиматҳои $(+1)$ -ро мегиранд, агар нишондиҳандаи i — стимулятор бошад ва қимати (-1) -ро мегиранд, агар нишондиҳандаи i — дестимулятор бошад.

Акнун баъзе аз ин усулҳоро аз назар мегузаронем.

Усули ҷамъкунии қиматҳои тамоми нишондиҳандаҳо ҳангоми баҳодиҳии комплексӣ дар ҳолатҳои истифода мешавад, ки агар нишондиҳандаҳои ибтидоӣ самти якхела ва қиёспавандагии умумӣ дошта бошанд (масалан, тамоми нишондиҳандаҳо бо фоизи иҷроиши план ифода шуда бошанд). Ҳамсамтии нишондиҳандаҳои таҳлилий имконият медиҳад, ки объектҳои истеҳсоли (иқтисодӣ) аз ҷиҳати зиёдшавӣ ва ё камшавии қиматҳои нишондиҳандаи интегралӣ мартабабандӣ карда шаванд.

Камбудии усули ҷамъи қиматҳои тамоми нишондиҳандаҳо ин рӯҳ додани баҳои баланди натиҷаҳо аз рӯи нишондиҳандаи интегралӣ ҳангоми пастравии муҳими яке аз нишондиҳандаҳои ҷузъӣ мебошад, ки аз ҳисоби дастовардҳои баланди дигар нишондиҳандаҳои ҷузъӣ пӯшонидани мешавад.

Усули ҷамъи ҷойҳо. Ҳангоми истифодабарии ин усул аз рӯи маълумотҳои ибтидоӣ матритсаи ёридиҳандае сохта мешавад, ки дар он аз рӯи ҳар як нишондиҳандаи i объектҳо мутобиқи қимати ин нишондиҳанда батартиб дароварда мешаванд. Нишондиҳандаҳои

стимулятор аз рӯи камшавианшон ва нишондиҳандаҳои дестимулятор аз рӯи зиёдшавии қиматҳои ҳар як нишондиҳанда ба тартиб дароварда мешаванд. Баҳои умумӣ аз рӯи ҳар як объект бо ҷамъкунии ҷойҳои ҳамаи нишондиҳандаҳо муайян карда мешавад. Маҳаки объекти беҳтарин – қимати *min*-и баҳои ҷамъбасти мебошад.

Усули ҷамъи ҳолҳо. Ҳангоми тартибдиҳии баҳодиҳии ҳолӣ (баллӣ) ба ғайр аз маълумоти ибтидоии онди қимати нишондиҳандаҳо боз барои баҳодиҳии ҳар як нишондиҳанда ҷадвал (шкала)-ҳо дода мешаванд. Ҷадвалҳои бештар паҳнгардида ин ҷадвалҳои муттасил ва ҷудошаванда (дискретӣ) мебошанд. Онҳо бо шумораи камтарин ва зиёдтарини ҳолҳои тавсиф карда мешаванд, ки бо онҳо нишондиҳанда баҳо дода мешавад. Ҳудуди ҳолӣ ва нисбии шкала дорои қиматҳои ҳам мусбӣ, ҳам манфӣ буда метавонанд, яъне баҳо ҳам мусбат ва ҳам манфӣ шуда метавонанд.

Ҷадвали ҷудошаванда фосилаҳои муайяни ҳолҳоро медиҳад, ки бо ёрии онҳо нишондиҳанда баҳо дода мешавад. Чуни қоида дар ин ҳолат баҳои ҳоли шумораи бутун гирифта мешавад. Дар ҳолати ҷадвали муттасил баҳоҳо ба нуқтаҳои дилхоҳи ягон порчаи муайянкунандаи ин нишондиҳанда мансуб буда метавонанд.

Пас аз интихоби ҷадвали ҳолҳо дар асоси матритсаи ибтидоӣ матритсаи иловагӣ сохта мешавад, ки ҷузъҳои он ҳолҳои нишондиҳандаҳои мувофиқ мебошанд. Баҳои интегралӣ ҷамъбасти барои ҳар як объект бо ҷамъкунии ҳолҳои ҳар як нишондиҳанда ба баҳодиҳӣ кўпгардида муайян карда мешавад. Объекти беҳтарин ҳамон объекте ҳисоб меёбад, ки дорои қимати *max*-и баҳои ҷамъбасти бошад.

Қиматнокии нисбии нишондиҳандаҳоро дар ин методика бо ёрии ҳудудҳои поёнӣ ва болоӣ мувофиқ дар ҷадвалҳои ҳолҳо метавон нишон дод. Усули ҷамъи ҳолҳо тартиб додани шумораи калони баҳоҳои ҷадвалиро талаб менамояд, ки бояд байни худ мувофиқа дошта бошанд.

Камбудии муҳими усулҳои аз назар гузаронидашуда ин аст, ки дар онҳо вазнокии нишондиҳандаҳои муайян ва дараҷаи фарқияти сатҳи онҳо ба ҳисоб гирифта намешавад. Дар ин самт истифодаи бурдани таҳлили бисёрченакаи қиёсии бо *усули масофаҳо* асосёфта пешомади хуб дорад. Усули масофаҳо имконияти медиҳад, ки на фақат бузургӣҳои мутлақӣ нишондиҳандаҳои ҳар як корхона ба ҳисоб гирифта шаванд, балки инчунин дараҷаи наздикии (дурии) онҳо аз корхонаи намуна (эталон) низ ба эътибор гирифта шавад. Аз

ин рӯ нишондиҳандаҳои корхонаҳои муқоисапаанда бояд бо ҳисобҳои нишондиҳандаҳои корхонаи намуна, ки ба вай қимати як дода шудааст, ифода карда шаванд.

Ҳалли масъалаҳои таҳлили қиёсии бисёрченака бо усули масофаҳо дар як чанд давра ба ҷо оварда мешавад.

Давраи 1. Системаи нишондиҳандаҳо, ки аз рӯи онҳо натиҷаҳои ғайбӣ хоҷагидорӣ баҳо дода мешаванд асоснок карда мешавад, маълумотҳои оиди ин нишондиҳандаҳо ғун карда мешаванд ва матритсаи маълумотҳои ибтидоии a_{ij} бунёд карда мешавад, ки дар сатрҳои он рақамҳои нишондиҳандаҳо ($i=1, 2, \dots, n$) ва дар сутунҳои рақамҳои корхонаҳо ($j=1, 2, m$) навишта мешаванд. Маълумотҳои ибтидоӣ мезирананд ҳам дар шакли нишондиҳандаҳои лаҳзагии вазъи корхонаро дар саннаи муайян инъикоскунанда ва ҳам нишондиҳандаҳои суръатии динамикаи ғайбӣ корхонаро тавсифдиҳанда ифода карда шаванд ва бо коэффисиентҳои афзоиш нишон дода шаванд. Ҳангоми таҳлил ҳамзамон омӯхтани ҳам нишондиҳандаҳои лаҳзаӣ ва ҳам суръатӣ мумкин аст.

Давраи 2. Барои ҳар як нишондиҳандаи ба баҳодиҳӣ қўшгардида қиматҳои баландтарин ($\max$) муайян карда мешаванд, ки чун қимати 1 қабул карда мешаванд. Пас нишондиҳандаҳои ҳамаи корхонаҳои ба баҳодиҳии мартабаӣ дохилгардида ба ҷузъи қимати баландтарин ($\max$) доштаи корхонаи намунавӣ тақсим карда мешаванд. Дар натиҷа матритсаи коэффисиентҳои стандартикардашуда (x_{ij}) сохта мешавад:

$$x_{ij} = \frac{a_{ij}}{\max a_{ij}}.$$

Корхонаи намунавӣ одатан аз маҷмӯи корхонаҳои монанди ба як соҳа мансуббуда бунёд мегардад. Вале ин имконияти интиҳоби корхонаи намунавиро аз маҷмӯи корхонаҳои соҳаҳои гуногуни ғайбӣ инкор намекунад, чунки бисёри нишондиҳандаҳои молиявӣ барои субъектҳои гуногуни хоҷагидорӣ низ қиёсшавандаанд.

Агар аз диди иқтисодӣ қимати беҳтарин – қимати хурдтарин ($\min$) бошад (масалан, хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ), пас бояд шкалаи ҳисобкуниро чунон тағир дод, ки ба натиҷаи хурдтарин бузургии калонтарини коэффисиент мувофиқ ояд, яъне нишондиҳанда табдил дода шавад (масалан, ба ҷои нишондиҳандаи ха-

роҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ нишондиҳандаи барориши маҳсулот аз 1 сомонӣ хароҷот қабул карда мешавад).

Давраи 3. Барои ҳар як корхонаи таҳлилшаванда қимати баҳои мартабавии он бо чунин формула муайян карда мешавад:

$$R_j = \sqrt{(1 - x_{1j})^2 + (1 - x_{2j})^2 + \dots + (1 - x_{nj})^2},$$

дар ин ҷо: R_j - баҳои мартабавӣ барои корхонаи j -вум; X_{1j} , X_{2j} , ..., X_{nj} - нишондиҳандаҳои стандартикарданидаи корхонаи таҳлилшавандаи j -вум.

Ё ин ки бо баҳисобгирии қиматнокии нишондиҳандаҳои алоҳидаи гуногунсamt:

$$R_j = \sqrt{K_1 \times (1 - X_{1j})^2 + K_2 \times (1 - X_{2j})^2 + \dots + K_n \times (1 - X_{nj})^2},$$

дар ин ҷо K_n - коэффисиенти қиматнокии нишондиҳандаи n -ум.

Давраи 4. Корхонаҳо бо камшавии баҳои мартабавиашон ба тартиб дароварда мешаванд. Мартабаи баландтаринро ҳамон корхонае дорад, ки дорои қимати хурдтарини баҳои мартабавии қиёсӣ мебошад.

Ин усули таҳлили қиёсии бисёрченака дорои чунин баргариҳо мебошад:

- ба муносибати комплекси бисёрченака бар баҳодиҳии фаъолияти истеҳсоливу молиявии корхонаҳо таъя мекунад;
- дастовардҳои воқеии тамоми рақибкорхонаҳо ва дараҷаи наздикии онҳоро ба нишондиҳандаҳои корхонаи намунавӣ ба ҳисоб мегирад;
- баҳодиҳии бозьтимодии шарикдор (партнер)-ро, ки ба натиҷаҳои фаъолияти гузашта ва ҷорин он асос ёфтааст миқдоран ченшаванда мегардонад ва имконияти медиҳад, то ҷиҳати субъективият дар баҳодиҳии дур карда шуда, мартабаи корхона воқеъитар баҳо дода шавад.

Дар баробари баргариатҳо ин усул низ аз камбудҳои ҳоли нест. Пеш аз ҳама – амалиёти ҳисобкунии мураккаб буда, натиҷаҳо на он қадар аёнианд. Дуввум, амалиёти ҳисобкунии худ мукамалкуниро талаб менамояд: қиматгириҳои нишондиҳандаҳои гуногун аз ҳам метавонанд ба қадри муҳим фарқ кунанд – ин маънос дорад, ки нишондиҳандаҳои дорои тағиротҳои калонтар дар баҳодиҳии умумӣ дорои вазни калонтар буда метавонанд ва оқибат онҳо ноаёнона нисбат ба дигар нишондиҳандаҳо баргариӣ пайдо мекунад.

Усули таксонометрӣ тариқан қиматнокии корхонаҳои усули масофаҳо мебошад. Ин усул на фақат қиматҳои муштарак нишондиҳандаҳоро ба

ҳисоб мегирад, инчунин имконият медиҳад, ки тағироти гуногуни онҳо бо роҳи табдилдиҳии матритсаи ибтидоӣ ба матритсаи стандарттикардашуда барҳам дода шаванд (ба эътибор гирифта нашаванд). Ин амал бо ёрии чунин формулаҳо иҷро мегардад:

$$x_{ij} = \frac{a_{ij} - \bar{a}_i}{\sigma_i}; \quad \bar{a}_i = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n a_{ij}; \quad \sigma_i = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{j=1}^n (a_{ij} - \bar{a}_i)^2},$$

дар ин ҷо $\bar{a}_i$ - миёнаи арифметикии тамоми дараҷаҳои нишондиҳандаи i (сатри матритсаи ибтидоӣ); σ_i - тамоили миёнаарифметикии нишондиҳандаи i .

Матритсаи стандарттикардашуда барои ҳисобкунии баҳои комплексӣ матритсаи ибтидоӣ мебошад.

Баҳои мартабавии ҷамъбасти бо ин усул низ чун бо усули маҷмӯаҳо ҳисоб карда мешавад.

Истифодабарии бузургҳои мутлақ, нисбӣ ва миёна дар таҳлили иқтисодӣ. Зухуроти иқтисодие, ки дар таҳлил омӯхта мешаванд, дорои муайянии миқдорӣ мебошанд, ки бо бузургҳои мутлақ ва нисбӣ ифода меёбад.

Бузургҳои мутлақ андозаҳои миқдории зухуротро бе муносибат ба андозаҳои зухуроти дигар бо воҳидҳои ченаки вазн, ҳаҷм, дарозӣ, давомнокӣ, арзиш ва ғ. нишон медиҳанд. Масалан, ҳаҷми табиӣ истеҳсол – 25 тонна, маблағи фуруш – 50000 сомонӣ.

Ҳангоми таҳлили динамики бо роҳи ҳисоб кардани фарқи бузургии нишондиҳанда дар давраи қорӣ (ҳисоботӣ) ва бузургии ҳамин нишондиҳанда дар давраи пешина (базисӣ) тамоилоти мутлақӣ нишондиҳанда ёфта мешавад:

$$\Delta a = a_1 - a_0.$$

дар ин ҷо: Δa - тамоилоти (фарқи) мутлақӣ нишондиҳанда, a_1 – қимати воқеъӣ ва a_0 – қимати планӣ (базисӣ) он.

Бузургҳои нисбӣ бошанд, таносуби бузургҳои зухуроти таҳлилшавандаро бо бузургии ягон зухуроти дигар ва ё бо бузургии худӣ ҳамин зухурот дар давраи дигари вақт ё барои объекти дигар ифода менамоянд. Нишондиҳандаҳои нисбӣ дар натиҷаи тақсими кардани як бузургӣ ба бузургии дигар, ки ба сифати базаи муқоисакунӣ қабул шудааст, ба даст оварда мешаванд. Базаи муқоисакунӣ маълумотҳои планӣ, соли базисӣ, дигар корхона, байнисоҳавӣ шуда метавонанд. Бузургҳои нисбӣ дар шакли коэффисиентҳо (ҳангоми базаи 1) ва ё фоизҳо (базаи 100) ифода карда мешаванд.

Дар таҳлили иқтисодӣ намудҳои гуногуни бузургҳои нисбӣ истифода мешаванд: супориши план, иҷроиши план, динамика, сохтор, шиддатнокӣ, самаранокӣ ва ғ.

Бузургии нисбии супориши план таносуби сатҳи плани соли ҷориро бо сатҳи воқеӣи он дар соли гузашта ва ё бо сатҳи миёнаи якҷанд солҳои пешина ифода менамояд.

Бузургии нисбии иҷроиши план таносуби байни дараҷаҳои воқеӣ ва плании нишондиҳандаи соли ҳисоботиро бо фоиз ифода менамояд.

Бузургии нисбии динамика барои тавсифи тағиротҳои нишондиҳандаҳо дар ягон муддати вақт истифода мешавад. Вайро бо роҳи тақсим намудани бузургии нишондиҳандаи соли ҷорӣ ба сатҳи он дар давраи пешина муайян менамоянд. Ин тағиротҳо суръати афзоиш ва пешравӣ номида мешаванд ва одатан бо коэффисиентҳо ё фоизҳо ифода карда мешаванд. Масалан, суръатҳои афзоиш ва пешравии бузургии a бо фоизҳо ин тавр ҳисоб карда мешаванд:

$$T_a^{afz} = \frac{a_1}{a_0} \times 100\%,$$

$$T_a^{пеш} = \frac{a_1 - a_0}{a_0} \times 100\% \quad \text{ё} \quad T_a^{пеш} = T_a^{afz} - 100\%.$$

Бузургҳои нисбии динамика базисӣ ва занҷирӣ мешаванд. Ҳангоми ҳисобкунии бузургии нисбии базисӣ қимати ҳар як мавқеи қатори динамикӣ бо мавқеи соли базисӣ муқоиса карда мешавад. Ҳангоми ҳисобкунии бузургии нисбии занҷирӣ бошад қимати ҳар як мавқеъ ба қимати мавқеи пешина муқоиса карда мешавад.

Бузургии нисбии сохтор — ин ҳиссаи нисбии (вазни қиёсии) ҷузъ дар ҷомеа бошад, ки бо коэффисиент ё фоиз ифода карда мешавад. Масалан, вазни қиёсии намудҳои алоҳидаи маҳсулот дар ҳаҷми умумии истеҳсолот:

$$B_{K_{Mi}} = \frac{M_i}{M_{\text{ум}}} \times 100\%.$$

дар ин ҷо $B_{K_{Mi}}$ — вазни қиёсии маҳсулоти намуи i дар ҳаҷми умумии истеҳсолот; M_i — миқдори маҳсулоти i ; $M_{\text{ум}}$ — миқдори умумии маҳсулот.

Бузургҳои нисбии шиддатнокӣ дараҷаи паҳнгардӣ, инкишофи ягон зухуротро дар муҳити муайян нишон медиҳанд, масалан, фоизи коргарони дорои ихтисоси олӣ ва ғ.

Бузургиҳои нисбии самаранокӣ – ин таносуби самара бо сарпастӣҳо, бо хароҷот мебошад, масалан, ғоידа бар 1 сомонӣ хароҷот, бар 1 сомонӣ маблағи фуруш, бар як коргар ва ғ.

Дар таҳлили иқтисодӣ дар қатори бузургиҳои мутлақ ва нисбӣ инчунин бузургиҳои миёна истифода мешаванд. *Бузургиҳои миёна* барои тавсифи миқдории ҷамъбастии маҷмӯи зуҳуроти монанд аз рӯи ягон аломат истифода мешаванд, яъне бо як адад тамоми маҷмӯи объектҳои тавсиф медиҳанд.

Дар ҳисобкуниҳои таҳлилий бештар миёнаҳои арифметикийи содда ва баркашгардида, инчунин миёнаҳои геометрӣ истифода мешаванд, ки алгоритмҳои ҳисобкуниҳои онҳо чунинанд:

Миёнаи арифметикийи содда:

$$\bar{x} = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{n} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n},$$

дар ин ҷо: x – тариқаҳои аломат; n – шумораи тариқаҳо.

Миёнаи арифметикийи содда дар шароитҳои истифода мешавад, ки ҳамаи қиматҳои инфиродӣ маҷмӯъ маълуманд. Агар ҳаҷми маҷмӯъ калон бошад ва қатори тақсимодро ифода намоёнд, пас қимати миёнаи арифметикийи баркашгардида истифода мешавад:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i w_i}{\sum_{i=1}^n w_i}.$$

дар ин ҷо: $\sum_{i=1}^n x_i w_i$ – ҷамъи ҳосилҳои зарби бузургии нишон-

диҳандаҳо ба зуддӣ (вазн)-ҳои онҳо; $\sum_{i=1}^n w_i$ – шумораи умумии

воҳидҳои маҷмӯъ.

Агар зуддиҳо на бо бузургиҳои мутлақ, балки бо бузургиҳои нисбӣ ифода гардида бошанд (масалан, бо ҳиссаҳои воҳид - коэффисиентҳо), пас алгоритми ҳисобкунӣ чунин аст:

$$\bar{x} = \sum x d,$$

дар ин ҷо: d – зуддинокӣ.

Миёнаи геометрӣ имконият медиҳад, ки на ҷамъ, балки ҳосили зарби қиматҳои инфиродии бузургӣ нигоҳ дошта шавад:

$$\bar{x}_{\text{геом}} = \sqrt[n]{x_1 \times x_2 \times \dots \times x_n},$$

дар ин ҷо: x – тариқаи аломат; n – шумораи тариқаҳо.

Ҳангоми истифодабарии бузургиҳои миёна дар таҳлил бояд ба эътибор гирифт, ки онҳо тавсифи умумии зуҳуротро медиҳанд ва ба маълумотҳои омтаи таъия мекунад. Аз ин сабаб бояд мундариҷаи бузургиҳои миёна қушода шавад, онҳо бо бузургиҳои миёнагурӯҳӣ ва дар ҳолатҳои зарурӣ бо нишондиҳандаҳои инфиродӣ пурра карда шаванд.

Гурӯҳбандии ахбор дар таҳлили иқтисодӣ. Усулҳои гурӯҳбандии ахбор дар таҳлили иқтисодӣ истифодаи васеъ пайдо намудаанд. *Гурӯҳбандии ахбор* – ин аз рӯи аломатҳои мувофиқ ба гурӯҳҳои сифатан монанд ҷудо намудани маҷмӯи объектҳои омӯхташаванда мебошад. Вобаста аз мақсадҳои таҳлил гурӯҳбандиҳои шаклӣ, сохторӣ ва таҳлилий истифода мешаванд.

Ба гурӯҳбандиҳои *шаклӣ* мисол шуда метавонад - гурӯҳи корхонаҳо аз рӯи шакли моликият, ҳаҷмҳои истеҳсолот ва ғ.

Гурӯҳбандиҳои *сохторӣ* имконият медиҳанд, ки бунёди дохилии нишондиҳандаҳо, таносуби ҷузъҳои алоҳидаи онҳо омӯхта шаванд. Бо ёрии гурӯҳбандиҳои сохторӣ масалан, ҳайати кормандон аз ҷиҳати ихтисос, собиқаи корӣ, синну сол; ҳайати корхонаҳо аз рӯи иҷроии плани истеҳсоли маҳсулот, пасткунии арзиши аслии ва ғ. омӯхта мешавад.

Гурӯҳбандиҳои *таҳлилий* (*сабабиву оқибати*) барои муайян намудани мавҷудият, самтҳо ва шаклҳои алоқаҳои байни нишондиҳандаҳои омӯхташаванда истифода мешаванд. Вобаста аз хислати аломатҳои, ки гурӯҳбандии таҳлилий аз онҳо асос меёбад, вай сифатӣ (вақте, ки аломатҳои фодаи миқдорӣ надорад) ва миқдорӣ мешавад.

Аз ҷиҳати мураккабияти бунёдашон ду намуди гурӯҳбандиҳоро фарқ мекунанд: содда ва омехта. Бо ёрии гурӯҳбандиҳои *содда* алоқамандиҳои байни зуҳуротҳои омӯхта мешаванд, ки аз рӯи аломати ягона гурӯҳбандӣ карда шудаанд. Дар гурӯҳбандиҳои *омехта* чунин тақсимкунии маҷмӯи омӯхташаванда аввал аз рӯи як аломат, пас дар дохили ҳар як гурӯҳи ҷудонашуда – аз рӯи аломати дигар ба ҷо оварда мешавад. Ҳамин тариқ гурӯҳбандиҳои ду-, се- ё бисёр-зинагӣ бунёд карда мешаванд.

Гуруҳбандии дурусти ахбор имконият медиҳад, ки вобастагии байни нишондиҳандаҳо омӯхта шавад, ба моҳияти зуҳуроти омӯхташаванда чуқуртар сарфаҳм рафта шавад, маводи таҳлилӣ ба система дароварда шавад, ҷиҳатҳои муҳим ва муайянкунандаи зуҳурот муайян карда шаванд.

Усули баланси дар таҳлили иқтисодӣ. Усули балансӣ асосан барои ифода намудани таносубҳои байни ду гуруҳи нишондиҳандаҳои иқтисодие хизмат мекунад, ки бояд натиҷаи якхела дошта бошанд. Ин усул бештар дар амалияи ҳисобдорӣ ва планканиш васеъона паҳн гардидааст. Вай дар таҳлили иқтисодӣ низ нақши муҳим мегузорад: ҳангоми таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ, молиявӣ, инчунин ҳангоми таҳлили пуррагии истифодабарии сарватҳои истифода мешавад.

Масалан, ҳангоми муайян намудани таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнатӣ баланс тартиб дода мешавад, ки дар як тарафи он талаботи корхона бо сарватҳои меҳнатӣ ва дар тарафи дигараш — мавҷудияти воқеии сарватҳои меҳнатӣ нишон дода мешавад. Ҳангоми таҳлили истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ фонди эҳтимолии (планин) вақти корӣ бо миқдори воқеан коркардашудаи соатҳо муқоиса карда шуда, сабабҳои талафоти барзиёдати вақти корӣ муайян карда мешаванд.

Усули балансӣ ҳамчун воситаи ёрирасон дар таҳлили иқтисодӣ барои санҷиши дурустии муайянкунии таъсири омилҳои гуногун ба афзоиши нишондиҳандаи натиҷавӣ истифода мешавад. Дар таҳлили детерминантӣ ҳамми арифметикии бузургиҳои таъсири омилҳои алоҳида бояд ба бузургии умумии тағироти нишондиҳандаи натиҷавӣ баробар бошад. Акси ҳол аз он шаҳодат медиҳад, ки ё на ҳамаи омилҳо ба ҳисоб гирифта шудаанд ва ё ҳангоми ҳисобкуниҳо ба хатогиҳо роҳ дода шудааст.

Усули балансӣ ҳангоми бунёдкунии амсилаҳои омилҳои аддитивии детерминантӣ низ истифода шуда метавонад. Масалан, ҳангоми бунёдкунии амсилаҳо дар асоси баланси молӣ:

$$B_{ас} + B = \Phi + D + B_{ох}$$

дар ин ҷо: $B_{ав}$ — бақияи молҳо дар аввали сол; B — воридшавии молҳо; Φ — фуруши молҳо; D — дигар самтҳои хароҷоти молҳо; $B_{ох}$ — бақияи молҳо дар охири сол.

Усулҳои графикӣ ва чадвалии инъикоси ахбор дар таҳлили иқтисодӣ. Дар байни усулҳои ибтидоии коркарди ахбори таҳлилии инъикоси графикӣ ахбори ибтидоӣ ва натиҷаҳои коркарди он нақши муҳим мебозад. Намудҳои графикӣ, ки дар таҳлил бештар

истифода мешаванд, ин диаграммаҳо (сутунӣ, доиравӣ) ва графикҳои хаттӣ мебошанд.

Диаграммаҳои сутунӣ одатан маълумотҳои инъикос менамоянд, ки онҳо ҳамзамон ба намудҳои миқдорӣ, сифатӣ ва ҳам тағирёбанда мансубанд. Чунин диаграммаҳо масалан, ҷангоми тадқиқоти коркарди коргарон дар якҷанд корхонаҳо истифода мешаванд. Диаграммаҳои сутунӣ – ин графикҳои мебошанд, ки ҳам ба шакли амудӣ ва ҳам ба шакли уфуқӣ ҷойгир шуда метавонанд.

Барои инъикос намудани ҳиссаҳо, вазнҳои қиёсӣ *диаграммаҳои доиравӣ* истифода мешаванд, масалан, ҳиссаи хароҷоти доимӣ ва тағирёбанда дар арзиши аслии маҳсулот.

Графикҳои хаттӣ барои инъикос намудани маълумотҳои давраҳои муайяни вақт истифода мешаванд. Агар якҷанд дастаи маълумотҳо муқоиса карда шавад, пас дар график як хат неву якҷанд хат (мувофиқан ба ҳар як даста яктогӣ) нишон дода мешавад.

Аҳамияти истифодабарии графикҳо дар таҳлил ниҳоят калон мебошад. Онҳо омӯзиши маводро осон мегардонанд, чунки айёнианд. Графикҳо бо як назар қардан аз камбудӣҳо дарак дода метавонанд. Ба график назар қарда, таҳлилчӣ ва ё истифодабарандаи натиҷаҳои таҳлил метавонад қонуният ва тамоюлоти инкишофи зуҳуроти равандиҳои иқтисодиро зуд пайҳас кунад. Бояд гуфт, ки ин кор ҷангоми истифодабарии маълумотҳои ададӣ матнӣ душвортар мебошад. Графикҳо имконияти медиҳанд, ки нишондиҳандаҳои дигар ва иловагӣ ҳисоб карда шаванд, масалан, ҳаҷми фурӯш дар нуқтаи критикӣ.

Дар таҳлили иқтисодӣ барои инъикос намудани маълумотҳои ибтидоӣ ва натиҷаҳои коркарди онҳо ҷадвалҳо ба таври васеъ истифода мешаванд. Ҷадвалҳо бо ёрии ададҳо на фақат ахбори ибтидоӣ, балки инчунин алгоритмҳои ҳисобкунии натиҷаҳои онҳоро мекушоянд. Ҷадвалҳо оиди вазъи баамаломатаи иқтисодӣ дарак медиҳанд.

Дар ҷадвалҳо аввал нишондиҳандаҳои мутлақ ва пас нишондиҳандаҳои нисбӣ оварда мешаванд; ахбори ибтидоӣ пеш аз ахбори натиҷавӣ меояд; аввал нишондиҳандаҳои омилӣ ва пас нишондиҳандаҳои натиҷавӣ меоянд, пас амалҳои пайдарпаи таҳлили омилӣ ва баланси тамоилот ва дар охир нишондиҳандаҳои ҷамъбасти таҳлил ҷой дода мешаванд.

Дар таҳлили иқтисодӣ се намуди ҷадвалҳо истифода мешаванд: содда, ғуруҳӣ ва омехта.

Дар ҷадвалҳои *содда* воҳидҳои маҷмӯӣ тавсифдиҳандаи зуҳурот номбар карда мешаванд. Дар ҷадвалҳои *ғуруҳӣ* маълумотҳои оиди воҳидҳои алоҳидаи маҷмӯӣ омехташаванда аз рӯи ягон аломати муҳим ба ғуруҳҳо муттаҳид карда мешаванд. Дар ҷадвалҳои *омехта* маълумотҳо (мубтадо) аз рӯи якҷанд аломатҳо ба

гурӯҳҳо ва зергурӯҳҳо ҷудо карда мешаванд. Ҳангоми тартиб додани ҷадвалҳои гурӯҳӣ ва омехта мувофиқан усулҳои гурӯҳбандии содда ва омехта истифода мешаванд. Онҳо барои муқаррар намудани алоқаҳои байни зуҳуроти омӯхташаванда хизмат мекунад. Ҷадвали содда бошад ахбори оиди зуҳуроти омӯхташавандаро фақат рӯйхат (номбар) мекунад.

Зоҳиран ҷадвали таҳлиلى аз сарлавҳа, системаи сатрҳои уфуқӣ ва сутунҳои амудӣ (хатҳо, графаҳо) иборат аст. Ҳар як ҷадвал дорои мубтадо ва хабар мебошад. Мубтадо нишон медиҳад, ки сухан дар бораи чӣ меравад ва рӯйхати нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи зуҳуротро дар бар мегирад. Хабар нишон медиҳад, ки мубтадо бо кидом аломатҳо тавсиф дода мешавад.

Ҳар як ҷадвал бояд сарлавҳае дошта бошад, ки мундариҷаи онро ба таври мухтасар ифода намояд. Хатҳои мубтадорро дарбаргиранда бо ҳарфҳои калони алифбо (А, Б, В, ...) ном дода мешаванд, хатҳои дарбаргирандаи хабар бошанд, бо рақамҳо (1, 2, 3, ...) ишора карда мешаванд. Тамоми калимаҳои сарлавҳаҳои сатру сутунҳои ифодакунандаи мубтадо ва хабар бояд пурра навишта шаванд. Дар мавридҳои зарурӣ дар сарлавҳаҳои хатҳо (сатру сутунҳо) бояд воҳидҳои ченаки нишондиҳанда низ навишта шаванд. Агар ҳама ҷузъҳои ҷадвал бо воҳидҳои ченаки якхела ифода шуда бошанд, пас ин воҳид дар сарлавҳаи ҷадвал навишта мешаваду халос. Барои қудрии истифодабарии ҷадвалҳои дарбаргирандаи нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбӣ бояд, ки дар аввал нишондиҳандаҳои мутлақ ва пас нишондиҳандаҳои нисбӣ оварда шаванд. Ҳангоми ифода намудани динамикаи нишондиҳандаҳо маълумотҳо бояд дар шакли таърихӣ (хронологӣ) ҷой дода шаванд.

Усулҳои ҳисобкуниҳои молиявӣ. Ҳисобкуниҳои молиявӣ, ки ба мафҳуми арзиши вақтонаи пул таъяс мекунад, яке аз ҷузъҳои асосии таҳлили молиявӣ буда, дар ҷиҳатҳои гуногуни он истифода мешаванд. Онҳо бештар барои баҳодиҳии лоиҳаҳои инвестиционӣ, дар амалиётҳои бозори қоғазҳои қиматнок, амалиётҳои бонкӣ, дар баҳодиҳии бизнес ва ғ. истифода мешаванд.

Дар шароитҳои муносири иқтисодӣ барои корхонаҳо масъалаи гузоштани босамари пул аҳамияти бузург дорад. Пул қимати вақтона дорад. Инро аз ду ҷиҳат фаҳмидан мумкин.

Ҷиҳати аввали бо беқурбшавии пули нақд бо мурури вақт вобаста мебошад. Фарз мекунем, ки корхона ба андозаи 50 ҳаз. сомонӣ пули озод дорад, инфлятсия (пастшавии қурби пул, бо сабаби баландшавии нархҳо) бошад, 25% дар як сол аст (наrxҳо ба андозаи 1,25 маротиба меафзоянд). Яъне, агар пулҳоро корхона беҳаракат нигоҳ дорад, пас дар соли оянда онҳо аз ҷиҳати имконияти харид-

кунии худ кам мешаванд ва бо нархҳои имрӯза фақат 40 ҳаз. сомониро тартиб медиҳанд (50:1,25).

Ҷиҳати дуввуми фаҳмиши қиматнокии вақтонаи пул бо мубодилаи сармоя (пул) вобаста мебошад. Барои ба ин гуфта сарфаҳм рафтан мисоли оддиро аз назар мегузaronем.

Корхона имконият дорад, ки дар ягон амалиёти баъди ду сол ба андозаи 1000 ҳаз. сомонӣ даромад оваранда иштирок намояд. Ду тариқаи гирифтани даромад пешниҳод карда мешавад: ё 500 ҳаз. сомонигӣ пас аз анҷоми ҳар яке аз ду сол, ё ин ки якбора гирифтани тамоми маблағи 1000 ҳаз. сомонӣ дар анҷоми соли дуввум.

Фаҳмоист аст, ки тариқаи дуввуми гирифтани даромад нисбат ба тариқаи якум номуфидтар мебошад, чунки маблағе, ки дар анҷоми соли аввалӣ гирифта мешавад, метавонад ба гардиш ҳавола дода шавад ва боз даромади иловагӣ оварад. Аз диди аввал ин ҳулоса аён аст ва ягон дониш ё исботкунии махсусро талаб намекунад. Вале масъалаи интиҳоб дар як лаҳза мураккаб мегардад, агар ба шартӣ масъала каме тағирот дароварда шавад. Масалан, даромадҳо чунинанд: дар соли аввал — 400 ҳаз. сомонӣ, дар соли дуввум — 700 ҳаз. сомонӣ. Дар ин ҳолат дурустии интиҳоби тариқаҳо аён нест.

Мисоли овардашударо бо қўш намудани шароитҳои иловагӣ, ба монанди инфлятсия, эҳтимолнокии гирифтани даромадҳои якбора ва бо давраҳо пардохтшаванда, расонидани хизматҳои иловагӣ ва ғ. боз ҳам мураккабтар намудан мумкин аст.

Проблемаи тағирёбии пул дар вақт — проблемаи нав нест, барои ҳамин ҳам амсилаву алгоритмҳои зиёде тартиб дода шуда ва истифода мешаванд, ки бо ёрии онҳо арзиши ояндаи маблағи сармоя аз диди ҳаминарӯза ҳисоб карда мешавад.

Намуди соддатарини амалиёти молиявӣ ин ба қарз пешкашкунӣ яккаратаи маблағи PV бо баҳисобгирии он ки, пас аз гузашти ягон вақти t маблағи зиёдтари FV гирифта мешавад, мебошад. Чуноне, ки маълум аст, натиҷанокии ин амалиёт бо ду тариқа тавсиф дода мешавад: ё ки бо ёрии нишондиҳандаи мутлақ — зиёдшавӣ ($FV - PV$), ё ин ки бо роҳи ҳисобкунии ягон нишондиҳандаи нисбӣ. Нишондиҳандаҳои мутлақ барои чунин баҳодиҳӣ мувофиқ нестанд, чунки онҳо аз ҷиҳати фазовӣ қиёснотавиранд. Аз ин сабаб коэффициенти махсус — ставка истифода мешавад. Ин нишондиҳанда ҳамчун таносуби бузургии зиёдшавии маблағи ибтидоӣ бар бузургии базавӣ, ки ё PV , ё FV буда метавонад, ҳисоб карда мешавад. Ҳамин тариқ, ставка бо яке аз ин ду формула ҳисоб карда мешавад:

$$r_t = \frac{FV - PV}{PV}, \quad d_t = \frac{FV - PV}{FV}.$$

Дар ҳисобкуниҳои молиявӣ нишондиҳандаи аввали ҳамчун «ставкаи фоизӣ», «фоиз», «афзоиш», «ставкаи фоиз», «меъёри фондӣ», «даромаднокӣ» ва нишондиҳандаи дуввумӣ — чун «ставкаи ҳисобӣ», «ставкаи дисконтӣ», «дисконт» номбар мешаванд. Вазеҳ аст, ки ҳар ду ставкаҳо ба ҳамдигар алоқаманданд, яъне яке аз онҳоро дониста, дигарашро ҳисоб намудан мумкин аст:

$$r_1 = \frac{d_1}{1 - d_1} \quad \text{ё} \quad d_1 = \frac{r_1}{1 + r_1}.$$

Ҳар дуи ин нишондиҳандаҳо ё бо коэффисиентҳо, ё бо фоизҳо ифода шуда метавонанд. Фарқиати ин ду формула дар он аст, ки кадом бузургӣ ба сифати базаи муқоисакунӣ гирифта мешавад: дар формулаи аввалӣ — маблағи ибтидоӣ ва дар формулаи дуввумӣ — маблағи баргарданда.

Ҳар дуи ин нишондиҳандаҳо ба ҳамдигар чӣ гуна таносуб доранд? Вазеҳ аст, ки $r_1 > d_1$, ва дараҷаи фарқиат аз дараҷаи ставкаҳои фоизиӣ дар лаҳзаи вақти мушаххас мавҷудбуда вобаста аст. Ҳамин тариқ, агар $r_1 = 8\%$, $d_1 = 7,4\%$, пас фарқиат қиёсан на он қадар калон мебошад; ва агар $r_1 = 80\%$, $d_1 = 44,4\%$, пас бузургии ставкаҳо ба қадри муҳим фарқ мекуянд.

Ҳамин тариқ, дар тамоми амалиётҳои соддаи молиявӣ ҳамеша се бузургӣ мавҷуданд, ки ду тои онҳо дода шуда ва яктоаш ҳисоб карда мешавад.

Раванде, ки дар он маблағи ибтидоӣ ва ставка (фоизӣ ё ҳисобӣ) дода шудаанд, дар ҳисобкуниҳои молиявӣ раванди афзуншавӣ ном дошта, бузургии ҳисобшаванда — маблағи афзуншуда ва ставкаи дар амалиёт истифодашаванда — ставкаи афзоиш номида мешаванд. Раванде, ки дар он маблағи интизории дар оянда гирифташаванда (баргарданда) ва ставка дода шудаанд, раванди дисконткунӣ ном дошта, бузургии ҳисобшаванда — маблағи додашуда ва ставкаи дар амалиёт истифодашаванда — ставкаи дисконткунӣ номида мешаванд. Дар ҳолати аввалӣ сухан оиди ҳаракати чараёни пулӣ аз замони ҳозира ба замони оянда ва дар ҳолати дуввумӣ бошад — оиди ҳаракат аз замони оянда ба замони ҳозира меравад.

Маънии иқтисодии амалиёти молиявии бо формулаи

$$r_1 = \frac{FV - PV}{PV}$$

додашуда дар он аст, ки бузургии маблағе муайян карда шавад, ки инвестор мехоҳад дар анҷоми ин амалиёт ба даст орад. Азбаски мувофиқи формулаи додашуда

$$FV = PV + PV \times r_t \quad \text{ва} \quad PV \times r_t > 0,$$

мебошад, пас аён аст, ки вақт пулро гардон мекунад.

Дар амалия даромаднокӣ бузургии тағирёбанда буда, асосан аз дараҷаи таваккал дар соҳаи маблағгузоришуда вобаста мебошад. Алоқа дар ин ҳолат мутаносибан роста мебошад: ҳар қадаре, ки соҳаи бизнеси маблағгузоришуда сертаваккал бошад, қимати даромаднокӣ низ зиёд мешавад.

Бузургии FV арзиши ояндаи PV -ро бо дараҷаи додашудаи даромаднокӣ нишон медиҳад. Азбаски аз формула

$$d_t = \frac{FV - PV}{FV}, \quad PV = FV \times (1 - d_t) \quad \text{ва} \quad (1 - d_t) < 1$$

мебошад, боз ба ҳулосае меоем, ки вақт пулро гардон мекунад. Маънии иқтисодии амалиёти дисконткунӣ ин аст, ки ҷараёнҳои пулии давраҳои гуногуни вақтӣ бо вақт ба тартиб дароварда мешаванд. Ставкаи дар дисконткунӣ истифодашаванда нишон медиҳад, ки инвестор аз сармояи гузашташудаи худ чӣ гуна фоизи ҳарсола баргардандаро мегирад (ё гирифтаи мехоҳад). Дар ин ҳолат бузургии ҳисобшаванда — PV арзиши ҳозираи бузургии ояндаи FV -ро нишон медиҳад.

Амалиётҳои кредити (қарзӣ), ки асоси ҳисобкуниҳои молиявиро ташкил медиҳанд, таърихи қадим доранд. Ана дар ҳамин амалиётҳо пеш аз ҳама зарурияти баҳисобгирии қиматнокии вақтии пул зоҳир мегардад. Ба он нигоҳ накарда, ки ҳисобкуниҳо ҳангоми таҳлили самаранокии амалиётҳои кредити бо схемаҳои соддатарини ҳисобкунии фоизҳо асос ёфтаанд, ин ҳисобкуниҳо бо сабаби тағирёбии шароитҳои шартномаҳои молиявӣ гуногун мебошанд.

Соҳиби сармоя маблағҳои пулии худро ба қарз дода, даромади муайяне дар шакли фоизҳо мегирад, ки бо ёрии ягон алгоритм дар муддати муайяни вақт ҳисоб карда мешаванд. Аз сабаби он ки муддати вақтии стандартӣ дар амалиётҳои молиявӣ 1 сол мебошад, ҳамон тариқае бештар паҳн гардидааст, ки ставкаи фоиз дар шакли фоизи солона муқаррар карда мешавад. Ставкаи солона ҳамчун ҳисобкунии яккаратаи фоизҳо пас аз анҷоми соли баъди гирифтани қарз фаҳмида мешавад. Ду схемаи асосии ҳисобкунии фоизҳо маълум аст: фоизҳои содда ва фоизҳои мураккаб.

Схемаи фоизҳои содда талаб мекунад, ки баъзе, ки аз он ҳисобкунии фоиз иҷро карда мешавад, бетағир бояд бошад. Бигузор сар-

моия ибтидоии инвеститсияшаванда баробари P , даромаднокии таъабипаванда баробари r (бо коэффисиентҳо) бошад. Агар сармоияи инвеститсияшуда ҳарсола ба бузургии $P \times r$ афзояд, пас ҳисоб карда мешавад, ки инвеститсия бо фоизҳои содда ба ҷо оварда шудааст. Ҳамин тариқ, андозаи сармоияи инвеститсияшуда (R_n) пас аз муҳлати n сол баробар мешавад ба:

$$R_n = P + P \times r + \dots + P \times r = P \times (1 + n \times r).$$

Ҳисоб карда мешавад, ки инвеститсия бо шароитҳои фоизҳои мураккаб ба ҷо оварда шудааст, агар даромади навбатии солона на аз бузургии ибтидоии маблағи сармоияи инвеститсияшуда, балки аз маблағи умумие, ки фоизҳои пештар ҳисобкардашуда, вале нагирифтаи инвесторро низ дар бар мегирад, ҳисоб карда мешавад. Дар ин ҳолат сармоияи фоизҳо бо мурури ҳисобкунии онҳо ба амал меояд, яъне базае, ки аз он фоиз ҳисоб карда мешавад, ҳамасола меафзояд. Дар натиҷа андозаи сармоияи инвеститсияшуда баробар мешавад ба:

дар охири соли 1:

$$F_1 = P + P \times r = P \times (1 + r);$$

дар охири соли 2:

$$F_2 = F_1 + F_1 \times r = F_1 \times (1 + r) = P \times (1 + r)^2;$$

дар охири соли n :

$$F_n = P \times (1 + r)^n.$$

Бузургиҳои R_n ва F_n чӣ гуна таносуб доранд? Донишмандон ин ҳангоми баҷоории амалиётҳои молиявӣ ниҳоят муҳим аст. Ҳама аз бузургии n вобаста мебошад. Зарбкунандаҳои афзоиши сармоияро бо усулҳои фоизҳои содда ва мураккаб, яъне $(1+n \times r)$ ва $(1+r)^n$ —ро муқоиса мекунем. Аён аст, ки ҳангоми $n=1$ ин зарбкунандаҳо бо ҳам рост меоянд ва баробари $(1+r)$ мебошанд. Нишон додан мумкин аст, ки ҳангоми қимати дилхоҳи r чунин нобаробариҳо дурустанд:

$$(1+n \times r) > (1+r)^n, \text{ агар } 0 < n < 1 \text{ ва } (1+n \times r) < (1+r)^n, \text{ агар } n > 1.$$

Акнун:

- $R_n > F_n$ ҳангоми $0 < n < 1$;
- $R_n < F_n$ ҳангоми $n > 1$.

Ҳамин тариқ, дар ҳолати ҳарсола ҳисоб намудани фоизҳо барои шахсони пешкашкунандаи кредит:

- ҳисобкунии фоизҳои содда нафъноктар аст, агар муҳлати қарз аз як сол кам бошад (фоизҳо як маротиба дар анҷоми давра гузаронида мешаванд);
- ҳисобкунии фоизҳои мураккаб нафъноктар аст, агар муҳлати

қарз аз як сол зиёд бошад (фоизҳо ҳамасола гузаронида мешаванд);

- ҳар ду схема натиҷаҳои якхела медиҳанд, агар муҳлати қарз 1 сол бошад ва фоиз як маротиба ҳисоб карда шавад.

Дар шароитҳои қарзҳои кӯтоҳмуҳлат (то як сол) ба сифати нишондиҳандаи n бузургии гирифта мешавад, ки вазни қиёсии дарозии зермуҳлат (рӯз, моҳ, семоҳа, нимсола)-ро дар муҳлати умумӣ (сол) тавсиф медиҳад.

Истифодабарии фоизҳои мураккаб дар ҳолатҳои ҳисобкунии бисёркаратаи фоизҳо мувофиқи мақсад аст, чунки дар ин ҳолат сармояи даромадҳоро гардонкунанда ҳамеша меафзояд. Ҳангоми истифодабарии фоизҳои содда даромадҳо (фоизҳо)-ро бо мурури ҳисобкуниҳояшон барои истеъмоли истифодабарӣ дар дигар инвестицияҳо гирифташуда муфидтар аст.

Усулҳои эвристикии дар таҳлили иқтисодӣ. Эвристика – илмест оиди тафаккури эҷодӣ. Аз ин ҷо номи усулҳои таҳлилии, ки бо ҷустуҷӯҳои эҷодӣ алоқаманданд, бармеояд.

Усулҳои эвристикии ба усулҳои ғайриформалии ҳалли масъалаҳои таҳлилий мансуб мебошанд. Онҳо асосан барои ояндабинии вазъи объект дар шароитҳои номуайянии қисман ва пурра истифода мешаванд. Дар ин ҳолатҳо манбаъи асосии гирифтани маълумотҳои зарурӣ интуитсияи илмӣ олимону мутахассисони дар соҳаҳои муайяни илм ва бизнес коркунанда мебошанд.

Дар байни ин гуна усулҳо дар таҳлил аз ҳама бештар усули баҳодиҳии эксперти паҳн гардидааст. Моҳияти ин усул чунин аст: мулоҳизаву фарзияҳои мутахассисон (экспертҳо) муташаққилона оиди масъалаи тадқиқшаванда ғун карда шуда (бо тарзи пурсиш), ҷавобҳои гирифташуда ба коркард гирифташуда карда мешаванд. Ташқилкунандагони пурсиш объект ва мақсадҳои экспертизиро муайян мекунанд, экспертизоро интихоб мекунанд, салоҳияти онҳоро месанҷанд, натиҷаҳои экспертизиро таҳлил ва ҷамъбасти менамоянд.

Мавзӯи 4. Усулҳои ҷенкунии таъсири омилҳо дар таҳлили иқтисодӣ

Дар таҳлили детерминанти барои муайян намудани бузургии таъсири омилҳои алоҳида ба тағирёбии нишондиҳандаҳои натиҷавӣ чунин усулҳо истифода мешаванд: гузоришҳои занҷирӣ, фарқҳои мутлақ, фарқҳои нисбӣ, интегралӣ, баланси, индексӣ, тақсими мутаносибона ва ишғироки саҳмӣ ва ғ. Чанде аз усулҳои дар аввал номбар шуда ба қоидаи баргарафкунӣ таъяс мекунанд. Қоидаи баргарафкунӣ талаб менамояд, ки ҳангоми пай дар пай ҷен кардани таъсири омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ ба ғайр аз таъсири омиле, ки дар айни ҳол ҷен карда

мешавад, таъсири тамоми омилҳои боқимонда ба ҳисоб гирифта наме-
шавад. Яъне фарз карда мешавад, ки қиматҳои омилҳои боқимонда аз
қимати базисии худ фарқ намеkunанд.

Дар таҳлили стохастикӣ, ҳангоме, ки алоқамандии байни нишон-
диҳандаи натиҷавӣ ва нишондиҳандаҳои омилӣ нопурра (эҳтимоли) аст,
барои чен кардани таъсири омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ
усулҳои таҳлили коррелясионӣ истифода мешаванд.

Усули гузоришҳои занҷирӣ. Усули гузоришҳои занҷирӣ барои
муайян намудани таъсири миқдорӣ омилҳои алоҳида ба нишон-
диҳандаи умумии натиҷавӣ хизмат мекунад. Вай дар ҳолатҳои ис-
тифода мешавад, ки агар дар байни зухуроти омӯхташаванда (ни-
шондиҳандаи натиҷавӣ ва омилҳои ба вай таъсиррасонанда) вобас-
тагии функционалӣ, мутаносибонаи роста ва ё чаппа мавҷуд бошад.

Усули гузоришҳои занҷирӣ ҳангоми чен кардани таъсири
омилҳо дар тамоми намудҳои амсилаҳои омилӣ истифода мешавад.
Моҳияти ин усул чунин аст: қимати базавии ҳар як нишондиҳандаи
омилӣ пай дар пай (ба таври занҷирӣ) бо қимати воқеии давраи
ҳисоботии он иваз карда мешавад; дар ин вақт тамоми ни-
шондиҳандаҳои омилӣ боқимонда бетағир мемонанд, яъне дар ам-
сила қимати базавии онҳо гузошта мешавад (гузоришҳо карда ме-
шавад). Муқоиса намудани бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ то
ва баъд аз тағирдиҳии сатҳи ин ё он омил ба он мусоидат мекунад,
ки таъсири тамоми омилҳо бартараф карда шавад, ба ғайр аз таъси-
ри ҳамагон як омиле, ки дар айни замон ҳисоб карда мешавад. Миқ-
дори гузоришҳо аз миқдори омилҳо вобаста мебошад.

Ҳисобкуниҳо бо усули гузоришҳои занҷирӣ ҳамагон вақт аниқтар
мешаванд, ки агар нишондиҳандаҳои омилӣ дуруст мартабаванд
шуда бошанд: дар аввал таъсири нишондиҳандаҳои омилӣ миқ-
дорӣ ва пас таъсири нишондиҳандаҳои омилӣ сифатӣ чен карда
мешавад; аввал таъсири омилҳои тартиби якум ва баъд таъсири
омилҳои тартиби дувум ва ғ. ҳисоб карда мешавад.

Навишти риёзии усули гузоришҳои занҷирӣ масалан, ҳангоми ис-
тифодабарии он дар амсилаҳои мултипликативии сеомила чунин аст:

$$y_0 = a_0 \times b_0 \times c_0.$$

$$y_1 = a_1 \times b_1 \times c_1$$

Гузоришҳои занҷирӣ:

$$y^{e1} = a_1 \times b_0 \times c_0;$$

$$y^{e2} = a_1 \times b_1 \times c_0;$$

$$y^{e3} = a_1 \times b_1 \times c_1.$$

Пас барои ҳисоб кардани таъсири ҳар як омил чунин амалҳо иҷро карда мешаванд:

$$\Delta y_a = y^{z1} - y_0,$$

$$\Delta y_b = y^{z2} - y^{z1},$$

$$\Delta y_c = y^{z3} - y^{z2}.$$

Дар охир барои санҷиши дурустии ҳисобкуниҳо баланси таъсири тартиб дода мешавад. Ин баланс талаб мекунад, ки ҷамъи бузургиҳои таъсири омилҳои алоҳида бояд ба тағирёбии умумии бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ баробар бошад, яъне:

$$y_1 - y_0 = \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c.$$

Пайдарпаии ҳисобкуниҳоро бо усули гузоришҳои занҷирӣ дар мисоли мушаххасе аз ҳаёти иқтисодии корхонаи шартие аз назар мегузаронем (ҷадвали 1). Дар ин мисол объекти таҳлил тағирёбии ҳаҷми моҳонаи истеҳсоли маҳсулот мебошад.

Ҷадвали 1. Ахбор барои муайян намудани таъсири омилҳо ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот

Нишондиҳанда	Ифодаи шартӣ	План	Ҳисобот	Тағирёбии +, -
Шумораи дастгоҳҳо, дона (а)	ШД	40	38	-2
Давомнокии кори як дастгоҳ, соат (б)	Д	370	364	-6
Ҳосилнокии як дастгоҳ дар як соат, дона (с)	Ҳ	12	14	+2
Истеҳсоли моҳонаи маҳсулот, дона (у)	И	177600	193648	+16048

Амсилаи ибтидоии мултипликативии сеомила чунин шакл дорад:

$$I_0 = \text{ШД}_0 \times \text{Д}_0 \times \text{Ҳ}_0 = 40 \times 370 \times 12 = 177600 \text{ дона},$$

$$I_1 = \text{ШД}_1 \times \text{Д}_1 \times \text{Ҳ}_1 = 38 \times 364 \times 14 = 193648 \text{ д.}$$

Гузоришҳои занҷирӣ:

$$I^{z1} = \text{ШД}_1 \times \text{Д}_0 \times \text{Ҳ}_0 = 38 \times 370 \times 12 = 168720 \text{ д.}$$

$$I^{z2} = \text{ШД}_1 \times \text{Д}_1 \times \text{Ҳ}_0 = 38 \times 364 \times 12 = 165984 \text{ д.}$$

$$I^{z3} = \text{ШД}_1 \times \text{Д}_1 \times \text{Ҳ}_1 = 38 \times 364 \times 14 = 193648 \text{ д.}$$

Ҳисобкунии таъсири омилҳои алоҳида:

1. Камшавии шумораи дастгоҳҳо ба андозаи 2 дона ба он овард, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба миқдори 8880 дона кам шуд:

$$\Delta I_{\text{шк}} = I^{z1} - I_0 = 168720 - 177600 = -8880 \text{ дона.}$$

2. Камшавии давомнокии кори як дастгоҳ ба андозаи 6 соат ба он овард, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба миқдори 2736 дона кам шуд:

$$\Delta I_d = I^{z2} - I^{z1} = 165984 - 168720 = -2736 \text{ д.}$$

3. Зиёдшавии ҳосилнокии як дастгоҳ ба андозаи 2 дона маҳсулот ба он овард, ки ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба миқдори 27664 дона зиёд шуд:

$$\Delta I_x = I^{z3} - I^{z2} = 193648 - 165984 = 27664 \text{ д.}$$

Баланси тамоилот:

$$I_1 - I_0 = \Delta I_{\text{шд}} + \Delta I_d + \Delta I_x$$

ё

$$(193648 - 177600) = ((-8880) + (-2736) + (27664))$$

ё

$$16048 \text{ д.} = 16048 \text{ д.}$$

Тамоилоти умумӣ чунин аст: +16048 д.

Таҳлилӣ бояд пеш аз ҳама ба он омилҳое диққати муҳим диҳад, ки ба нишондиҳандаи натиҷавӣ таъсири манфӣ расонидаанд. Дар ин мисол омилҳои ба ҳаҷми истеҳсолот таъсири манфӣ расонида, яъне ба камшавии он оваранда дутоанд: камшавии шумораи дастгоҳҳо ва давомнокии кори як дастгоҳ. Дар ҳулосаи таҳлил бояд роҳҳои бартараф намудани ин гуна камбудиро нишон дода шаванд.

Аз ин мисол аён аст, ки бо вуҷуди ба натиҷаи истеҳсолот таъсири манфӣ расонидани ду омил, натиҷаи ниҳой мусбат аст, яъне плани истеҳсоли маҳсулот барзиёд иҷро шудааст. Дар ин ҷо нақши як омил ба ҳаҷми истеҳсолот таъсири мусбӣ расонида ниҳоят калон аст. Ин омил омил сифатӣ буда, зиёдшавии ҳосилнокии як дастгоҳ мебошад. Камшавии ҳаҷми моҳонаи истеҳсолот, ки дар натиҷаи таъсири манфии ду нишондиҳандаи омилӣ миқдорӣ ба амал омада буд, аз ҳисоби таъсири мусбӣ як нишондиҳандаи омилӣ сифатӣ ғушонида шудааст. Инчунин таъсири омил ҳосилнокии як дастгоҳ боз миқдори иловагии ҳаҷми истеҳсолотро (ба андозаи 16048 дона) ба миён овардааст.

Агар корхона тамоми шумораи дастгоҳҳои баплангирифташударо истифода мебурд ва ба бекорхобиҳои дохилибастии дастгоҳҳо роҳ наметод, пас истеҳсоли моҳонаи маҳсулот ба андозаи 11616 дона $(8880+2736)$ зиёдтар мешуд ва 205264 донро $(193648+11616)$ ташkil меод.

Акнун истифодабарии усули гузоришҳои занҷириро дар амсилаҳои намудҳои дигар дида мебароем. Масалан, дар амсилаҳои каратӣ навишти риёзии истифодабарии он чунин аст:

Системаи омилӣ ибтидоии базавӣ: $y_0 = a_0 \cdot b_0$.

Ҳангоми қиматҳои воқеии нишондиҳандаҳо: $y_1 = a_1 \cdot b_1$.

Тамоилоти умумии нишондиҳандаи натиҷавӣ: $\Delta y = y_1 - y_0$.

Аз он ҷумла аз ҳисоби тағирёбии нишондиҳандаҳои омили алоҳида:

$$\Delta y_a = (a_1 \cdot b_0) - (a_0 \cdot b_0);$$

$$\Delta y_b = (a_1 \cdot b_1) - (a_1 \cdot b_0).$$

Баланси тамоилот: $\Delta y = y_1 - y_0 = \Delta y^a + \Delta y^b$.

Амсилаҳои қаратӣ бештар дар таҳлили молиявӣ ва таҳлили идоракунии истифода мешаванд, масалан, ҳангоми тадқиқоти сабабҳои тағирёбии ҷунин нишондиҳандаҳои натиҷавӣ: коэффисиенти гардонӣ ва устувории молиявӣ, фондбоздеҳӣ, даромаднокии ва ғ.

Навишти риёзии ҳисобкунии таъсири омилҳо бо усули гузоришҳои занҷирӣ дар амсилаҳои омехта:

Системаи омили ибтидоӣ ҳангоми қиматҳои базисӣ ва воқеии нишондиҳандаҳо ҷунин аст:

$$y_0 = a_0(b_0 - c_0);$$

$$y_1 = a_1(b_1 - c_1).$$

Тамоилоти умумии нишондиҳандаи натиҷавӣ: $\Delta y = y_1 - y_0$.

Аз он ҷумла аз ҳисоби тағирёбии омилҳои алоҳида:

$$\Delta y_a = a_1(b_0 - c_0) - a_0(b_0 - c_0);$$

$$\Delta y_b = a_1(b_1 - c_0) - a_1(b_0 - c_0);$$

$$\Delta y_c = a_1(b_1 - c_1) - a_1(b_1 - c_0).$$

Баланси тамоилот: $\Delta y = y_1 - y_0 = \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c$.

Усули фарқҳои мутлақ. Усули фарқҳои мутлақ низ дар амсилаҳои мултипликативӣ ва омехта ба таври васеъ истифода шуда, ҳамчунин бо қоидаи бартарафкунӣ таъя менамояд, вале ҳисобкуниҳо нисбатан соддатар ба ҷо оварда мешаванд. Қоидаи ҳисобкуниҳо бо ин усул ҷунин аст: тамоилоти (делтаи) нишондиҳандаи омили таҳлилшаванда ба қиматҳои воқеии мултипликаторҳо (зарбшавандаҳо)-и дар амсила аз тарафи чапи вай ҷойгирбуда ва ба қиматҳои базавии мултипликаторҳои аз тарафи росташ ҷойгирбуда зарб карда мешавад.

Тартиби ҳисобкуниҳоро дар мисоли амсилаи мултипликативии чоромила мебинем. Ҳангоми қиматҳои базавӣ ва воқеии омилҳои алгоритмҳои нишондиҳандаи натиҷавӣ ҷунинанд:

$$y_0 = a_0 \times b_0 \times c_0 \times d_0;$$

$$y_1 = a_1 \times b_1 \times c_1 \times d_1.$$

Ҳисобкунии таъсири омилҳои алоҳида:

$$\Delta y_a = \Delta a \times b_0 \times c_0 \times d_0;$$

$$\Delta y_b = a_1 \times \Delta b \times c_0 \times d_0;$$

$$\Delta y_c = a_1 \times b_1 \times \Delta c \times d_0;$$

$$\Delta y_d = a_1 \times b_1 \times c_1 \times \Delta d.$$

Баланси тамоилот: $\Delta y = y_1 - y_0 = \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c + \Delta y_d$.

Акнун аз маълумотҳои ҷадвали 1 истифода бурда, таъсири омилҳоро бо усули фарқҳои мутлақ чен мекунем. Амсилаи ибтидоӣ ҳангоми қиматҳои базавӣ ва ҳисоботӣ бо чунин вобастагӣ ифода карда мешавад:

$$I_0 = \text{ШК}_0 \times D_0 \times X_0 = 40 \times 370 \times 12 = 177600 \text{ д.}$$

$$I_1 = \text{ШК}_1 \times D_1 \times X_1 = 38 \times 364 \times 14 = 193648 \text{ д.}$$

Ҳисобкунии таъсири омилҳои алоҳида:

$$\Delta I_{\text{ШК}} = (-2) \times 370 \times 12 = -8880 \text{ д.}$$

$$\Delta I_D = 38 \times (-6) \times 12 = -2736 \text{ д.}$$

$$\Delta I_X = 38 \times 364 \times (+2) = 27664 \text{ д.}$$

Баланси тамоилот:

$$(193648 - 177600) = ((-8880) + (-2736) + (27664))$$

$$16048 \text{ д.} = 16048 \text{ д.}$$

Тартиби таҳлили омилро бо усули фарқҳои мутлақ барои амсилаҳои омехта бо ёрии чунин навишти риёзӣ аз назар мегузаронем. Амсилаҳои ибтидоии базисӣ ва воқеъӣ:

$$y_0 = a_0(b_0 - c_0);$$

$$y_1 = a_1(b_1 - c_1).$$

Алгоритми ҳисобкунии таъсири омилҳо:

$$\Delta y_a = \Delta a(b_0 - c_0);$$

$$\Delta y_b = a_1(b_1 - c_0) - a_1(b_0 - c_0) = a_1b_1 - a_1c_0 - a_1b_0 + a_1c_0 = a_1b_1 - a_1b_0 = \Delta b \times a_1;$$

$$\Delta y_c = a_1(b_1 - c_1) - a_1(b_1 - c_0) = a_1b_1 - a_1c_1 - a_1b_1 + a_1c_0 = a_1c_1 - a_1c_0 = a_1(-\Delta c).$$

Баланси тамоилот: $\Delta y = y_1 - y_0 = \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c$.

Усули фарқҳои нисбӣ. Усули фарқҳои нисбӣ дар амсилаҳои мултипликативӣ ва омехта истифода мешавад.

Барои амсилаҳои мултипликативӣ навишти риёзии усули фарқҳои нисбӣ чунин мебошад. Системаҳои ибтидоии ҷоромилаи мултипликативии мувофиқан базисӣ ва воқеъӣ:

$$y_0 = a_0 \times b_0 \times c_0 \times d_0;$$

$$y_1 = a_1 \times b_1 \times c_1 \times d_1.$$

Барои таҳлили омилӣ бо усули фарқҳои нисбӣ дар аввал бояд тамоилоти нисбии ҳар як нишондиҳандаи омилӣ ҳисоб карда шаванд. Масалан, барои омилҳои якҷоя ин таносуби фоизии тағирёбии қимати воқеъии он бар қимати базавиаш мебошад:

$$\Delta a\% = \frac{a_1 - a_0}{a_0} \times 100.$$

Барои омилҳои дуввум:

$$\Delta b\% = \frac{b_1 - b_0}{b_0} \times 100 \text{ ва ғ.}$$

Пас барои чен кардани таъсири ҳар як омил чунин ҳисобкуниҳо ба ҷо оварда мешаванд:

$$\begin{aligned}\Delta y_a &= y_0 \times \Delta a\% : 100; \\ \Delta y_b &= (y_0 + \Delta y_a) \times \Delta b\% : 100; \\ \Delta y_c &= (y_0 + \Delta y_a + \Delta y_b) \times \Delta c\% : 100; \\ \Delta y_d &= (y_0 + \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c) \times \Delta d\% : 100.\end{aligned}$$

Пайдарпаии амалҳои ҳисобкуниро дар мисоли ададие мебинем, ки барои он ахбори ибтидоӣ дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

$$\Delta \Pi K\% = \frac{38 - 40}{40} \times 100\% = -5\%,$$

$$\Delta \Pi\% = \frac{364 - 370}{370} \times 100\% = -1,6216\%,$$

$$\Delta X\% = \frac{14 - 12}{12} \times 100\% = 16,6667\%.$$

$$\Delta \Pi_{\text{шк}} = 177600 \times (-5\%) : 100 = -8880 \text{ д.},$$

$$\Delta \Pi_{\text{д}} = (177600 + (-8880)) \times (-1,6216\%) : 100 = -2736 \text{ д.}$$

$$\Delta \Pi_{\text{х}} = (177600 + (-8880) + (-2736)) \times 16,6667\% : 100 = 27664 \text{ д.}$$

Баланси тамоилот:

$$16048 = ((-8880) + (-2736) + 27664).$$

Усулҳои тақсими мутаносибона ва иштироки сахмӣ. Дар баъзе ҳолатҳо барои муайян намудани таъсири омилҳо ба афзоиши нишондиҳандаи натиҷавӣ усули тақсими мутаносибона истифода мешавад. Ин гуна ҳолатҳо масалан, ҳолатҳои онд, ки амсилаҳои аддитивии намуи $Y = \sum x_i$ ва амсилаҳои қаратӣ-аддитивии чунин намуи ҳолати аввалӣ, вақте, ки амсилаи яқинавии намуи $Y = a + b + c$ мавҷуд аст, ҳисобкуниҳо ин тавр ба ҷо оварда мешаванд:

$$Y = \frac{a}{b + c + d + \dots + n}; \quad Y = \frac{b + c + d + \dots + n}{k}.$$

Дар ҳолати аввалӣ, вақте, ки амсилаи яқинавии намуи $Y = a + b + c$ мавҷуд аст, ҳисобкуниҳо ин тавр ба ҷо оварда мешаванд:

$$\Delta Y_a = \frac{\Delta Y_{\text{ум}}}{\Delta a + \Delta b + \Delta c} \Delta a; \quad \Delta Y_b = \frac{\Delta Y_{\text{ум}}}{\Delta a + \Delta b + \Delta c} \Delta b;$$

$$\Delta Y_c = \frac{\Delta Y_{\text{ум}}}{\Delta a + \Delta b + \Delta c} \Delta c.$$

Дар амсилаҳои намуни каратӣ-аддитивӣ дар аввал бояд бо усули гузоришҳои занҷирӣ муайян карда шавад, ки нишондиҳандаи натиҷавӣ аз ҳисоби сурат ва маҳраҷ чӣ қадарӣ тағир ёфтааст, пас аз он ҳисобкунии таъсири омилҳои зинаи дуввум бо усули тақсими мутаносибона бо ёрии алгоритмҳои дар боло нишондодашуда ба ҳолати муайян мешавад. Масалан, бо сабаби афзуншавии маблағи ғоида ба миқдори 1000 сомонӣ сатҳи даромадноки (R) ба андозаи 8% баланд шуд. Дар ин вақт ғоида аз ҳисоби зиёд шудани ҳаҷми фурӯш ($Q\Phi$) ба андозаи 500 сомонӣ ва аз ҳисоби баландшавии нархҳо (Z) ба андозаи 1700 сомонӣ зиёд шуда, аз ҳисоби баландшавии арзиши асли (S) ба андозаи 1200 сомонӣ кам шудааст. Ҳисоб мекунем, ки сатҳи даромадноки аз ҳисоби ҳар як омил чӣ қадар тағир ёфтааст:

$$\Delta R_{Q\Phi} = \frac{+8\%}{1000} \times 500 = +4,0\%; \quad \Delta R_z = \frac{+8\%}{1000} \times 1700 = +13,6\%;$$

$$\Delta R_s = \frac{+8\%}{1000} \times (-1200) = -9,6\%.$$

Барои ҳалли чунин масъалаҳо *усули ништироки саҳмӣ* низ истифода шуда метавонад. Барои ин дар аввал саҳми ҳар як омил дар тағироти умумии онҳо муайян карда мешавад, ки пас ба қимати тағироти умумии нишондиҳандаи натиҷавӣ зарб карда мешавад (ҷадвали 2):

Ҷадвали 2. Ҳисобкунии таъсири омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ бо усули ништироки саҳмӣ

Омил	Тағирёбии ғоида, сомонӣ	Ҳиссаи омил дар тағирёбии умумии маблағи ғоида	Тағирёбии сатҳи даромадноки, %
Ҳаҷми фурӯш	+500	0,5	$8 \times 0,5 = +4,0$
Нарх	+1700	1,7	$8 \times 1,7 = +13,6$
Арзиши асли	-1200	-1,2	$8 \times (-1,2) = -9,6$
Ҷамъ	+1000	1,0	+8,0

$$\Delta Y_a = \frac{\Delta_a}{\Delta_a + \Delta_b + \Delta_c} \Delta Y_{\text{ум.}};$$

$$\Delta Y_b = \frac{\Delta_b}{\Delta_a + \Delta_b + \Delta_c} \Delta Y_{\text{ум.}};$$

$$\Delta Y_c = \frac{\Delta_c}{\Delta_a + \Delta_b + \Delta_c} \Delta Y_{\text{ум.}}$$

Усули индексӣ. Усули индексӣ бо истифодабарии нишондиҳандаҳои нисбии ифодакунандаи муносибати зуҳуроти таҳлилшаванда бар қимати он дар давраи гузашта, ва ё бар сатҳи ҳамина гуна зуҳуроти ба сифати базис гирифташуда асос меёбад. Ҳар як индекс бо роҳи муқоисакунии бузургии ҳисоботӣ бо бузургии базисӣ ҳисоб карда мешавад. Индексҳое, ки муносибати байни бузургиҳои бевосита қиёсшавандаро ифода мекунанд, *индексҳои инфиродӣ* ва индексҳое, ки муносибати зуҳуроти мураккабро ифода мекунанд - *индексҳои агрегатӣ* (*гурӯҳӣ*) номида мешаванд. Бо ёрии индексҳои агрегатӣ таъсири омилҳои гуногун ба тағирёбии сатҳи нишондиҳандаҳои натиҷавӣ дар амсилаҳои мултипликативӣ ва қаратӣ муайян карда мешавад.

Масалан, индекси арзиши маҳсулоти молӣ (I_{MM}):

$$I_{MM} = \frac{\sum q_1 \times p_1}{\sum q_0 \times p_0}.$$

Вай тағирёбии ҳаҷми табиӣи маҳсулоти молӣ (q) ва нарх (p)-ро ифода намуда, ба ҳосили зарби ин индексҳо баробар аст:

$$I_{MM} = I_q \times I_p.$$

Барои муқаррар намудани он ки арзиши маҳсулоти молӣ аз ҳисоби миқдори маҳсулоти фурухташуда ва аз ҳисоби нархҳо чӣ гуна тағир ёфтааст, бояд индекси ҳаҷми табиӣ (I_q) ва индекси нархҳо (I_p) ҳисоб карда шаванд:

$$I_q = \frac{\sum q_1 \times p_0}{\sum q_0 \times p_0}; \quad I_p = \frac{\sum q_1 \times p_1}{\sum q_1 \times p_0}.$$

Агар аз сурати ин формулаҳо маҳраҷашонро тарҳ кунем, пас афзоишҳои мутлақӣ арзиши маҳсулоти молӣ аз ҳисоби миқдори маҳсулоти фурухташуда ва аз ҳисоби тағирёбии нархҳо дар алоҳидагӣ ёфта мешавад.

Усули интегралӣ. Бисёре аз усулҳои муоинашуда камбудии асосие доранд: натиҷаҳои ҳисобкунӣ аз пайдарпаии ивазкунии омилҳо вобастаанд ва бақияи тақсимнашуда беасос ба таъсири тағирёбии омилӣ сифатӣ (ки таъсираш аз ҳама охир ҳисоб карда мешавад) қуш карда мешавад.

Ин камбудӣ ҳангоми истифодабарии *усули интегралӣ* бартараф карда мешавад. Ин усул объективона мебошад, чунки ба ягон фарзия оиди нақши омилҳо дар вақти таҳлил роҳ дода нашуда, мустақилияти омилҳо риоя карда мешавад.

Истифодабарии усули интегралӣ ба гирифтани натиҷаҳои аниқтар мусоидат мекунад. Натиҷаҳои ҳисобкуниҳо аз мавқеи ҷойгиршавии омил дар амсила вобаста набуда, тағирёбии бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ дар байни омилҳо мутаносибан тақсим карда мешавад. Барои ҳисобкунӣ чунин формуларо истифода мебарем.

$$Y = ab.$$

Интегрикунонии ин ду бузургӣ (a ва b)-ро бо ин формула иҷро намудан мумкин:

$$\Delta Y_a = \Delta a b_0 + \frac{\Delta a \Delta b}{2}, \quad \Delta Y_b = \Delta b a_0 + \frac{\Delta a \Delta b}{2}$$

Методикаи ҳисобкуниро дар мисоли таъсири омилҳо ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот – ҚИ дида мебароем (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Ахбор барои ҳисобкунии таъсири омилҳо ба ҳаҷми маҳсулот, сомонӣ

Нишондиҳанда	План	Ҳисобот	Тағирёбӣ, +,-
Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, (ҚИ), (y)	20000	27000	+7000
Арзиши миёнасолони фондҳои асосии истеҳсоли (ФА), (a)	10000	10500	+500
Фондбоздеҳӣ (ФБ), (b)	2	2,5714	+0,5714

Тағирёбии ҳаҷми истеҳсол аз ҳисоби тағирёбии арзиши миёнасолони фондҳои асосӣ (ФА):

$$\Delta QI_{\text{ФА}} = \Delta \text{ФА} \times \text{ФБ}_0 + \frac{\Delta \text{ФА} \times \Delta \text{ФБ}}{2} = 500 \times 2 + \frac{500 \times 0,5714}{2} = 1000 + 143 = 1143 \text{ с.}$$

Тағирёбии ҳаҷми истеҳсол аз ҳисоби тағирёбии фондбоздеҳии фондҳои асосӣ (ФБ):

$$\Delta QI_{\text{ФБ}} = \Delta \text{ФБ} \times \text{ФА}_0 + \frac{\Delta \text{ФА} \times \Delta \text{ФБ}}{2} = 0,5714 \times 10000 + \frac{500 \times 0,5714}{2} = 5714 + 143 = 5857 \text{ с.}$$

Тағирёбии умумии ҳаҷми истеҳсол аз ҳисоби ҳар ду омил:

$$\Delta QI_{\text{ум}} = QI_{\text{ФА}} + QI_{\text{ФБ}} = 1143 + 5857 = 7000 \text{ с.}$$

Усулҳои таҳлили коррелятсионӣ (стохастикӣ). Агар алоқаи байни омилҳо ва нишондиҳандаи натиҷавӣ қатъиян детерминантӣ набошад, пас вай коррелятсионӣ (стохастикӣ, эҳтимолий) мебошад. Алоқаи коррелятсионӣ чунин аст, ки ба нишондиҳандаи натиҷавӣ ғайр аз омилҳои асосии таҳлилшаванда боз омилҳои дигаре низ

таъсир мерасонанд, ки таъсири омилҳои асосиро вайрон мекунад. Вобастагҳои стохастикӣ фақат ба ҳисоби миёна аз миқдори ниҳоят зиёди объектҳо (мушоҳидаҳо) зоҳир мешаванд. Дар ин ҷо ба ҳар як бузургии нишондиҳандаи омилӣ (аргумент) якчанд қимати нишондиҳандаи натиҷавӣ (функсия) рост омада метавонад. Масалан, афзунгардии фонддарбаргирии меҳнати коргарон дар корхонаҳои гуногун ҳатто ҳангоми бетағир будани дигар шароитҳо ба афзоиши гуногунқимати ҳосилнокии меҳнат меорад. Ин маъно дорад, ки тамоми омилҳо, ки ҳосилнокии меҳнат аз онҳо вобаста аст, дар маҷмӯъ ва алоқамандӣ амал мекунад. Вобаста аз он ки омилҳои гуногун чӣ қадар хуб мувофиқ меоянд, дараҷаи таъсири ҳар яки онҳо ба бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ ҳархела мебошад.

Алоқамандии байни омилҳои омӯхташаванда ва нишондиҳандаи натиҷавӣ зсҳир мегардад, агар барои тадқиқот миқдори зиёди мушоҳидаҳо (объектҳо) гирифта шуда, қиматҳои онҳо муқоиса карда шаванд. Пас мувофиқи қонуни ададҳои калон таъсири омилҳои дигар ба нишондиҳандаи натиҷавӣ ихтисор (бартараф) карда мешавад. Ин ба муқаррар намудани алоқаҳо, таносубҳои байни зухуроти омӯхташаванда мусоидат мекунад.

Ҳамин тариқ, коррелятсия (алоқии стохастикӣ) — ин вобастагии нопурра, эҳтимолии байни нишондиҳандаҳо мебошад, ки фақат ҳангоми мушоҳидаҳои зиёд зоҳир мегардад.

Барои тадқиқоти муносибатҳои стохастикӣ чунин усулҳои таҳлили иқтисодӣ истифода мешаванд: муқоисакунии қаторҳои мувозӣ (параллели) ва динамикӣ, гурӯҳбандиҳои таҳлилий, графикҳо. Вале онҳо фақат имконият медиҳанд, ки ҳислати умумии самти алоқа ошкор карда шавад.

Вазифаи асосии таҳлили омилӣ бошад, - ин муайянкунии дараҷаи таъсири омилҳо ба бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ мебошад. Барои ин усулҳои таҳлили коррелятсионӣ, регрессионӣ, дисперсионӣ, унсурӣ, кластерӣ истифода мешаванд.

Дар тадқиқотҳои иқтисодӣ беинтар усулҳои таҳлили коррелятсионӣ истифода мешаванд, ки онҳо барои миқдоран ифода намудани алоқамандии байни нишондиҳандаҳо мусоидат мекунад.

Шартҳои зарурии истифодабарии таҳлили коррелятсионӣ инҳоянд:

- мавҷудияти мушоҳидаҳои зиёд оиди бузургии нишондиҳандаҳои омилӣ ва натиҷавии тадқиқшаванда (дар динамика ва ё дар соли қорӣ аз рӯи маҷмӯи объектҳои якхела);

- омилҳои омӯхташаванда бояд ченаки миқдори дошта бошанд ва дар ин ё он манбаҳои ахбори инъикос шуда бошанд.

Истифодабарии таҳлили коррелятсионӣ барои иҷро намудани чунин вазифаҳои таҳлил мусоидат мекунад:

- муайян кардани тағирёбии нишондиҳандаи натиҷавӣ дар таҳти таъсири як ва ё якчанд омил (бо ифодаи мутлақ), яъне муайян карда мешавад, ки дар ҳолати ба як воҳид тағир ёфтани бузургии нишондиҳандаи омилӣ бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ ба андозаи чанд воҳид тағир меёбад;
- муқаррар намудани дараҷаи нисбии вобастагии нишондиҳандаи натиҷавӣ аз ҳар як омил.

Дар таҳлили иқтисодӣ омӯзиши муносибатҳои коррелятсионӣ аҳамияти муҳим дорад. Бо ин таҳлили омилӣ чуқуртар гардида, манбаъ ва нақши ҳар як омил дар бунёдгардии дараҷаи нишондиҳандаҳои омӯхташаванда муқаррар карда мешавад, донишҳо оиди зӯхуроти омӯхташаванда чуқуртар мегарданд, натиҷаҳои ғазои корхона объективонатар баҳо дода мешаванд ва захираҳои дохилихоҷагӣ пурратар ошкор карда мешаванд.

Барои омӯзиши алоқаи як омил бо нишондиҳандаи натиҷавӣ коррелятсияи ҷуфт ва ҳангоми омӯзиши таъсири байниҳамдигарии якчанд омилҳо ба нишондиҳандаи натиҷавӣ — коррелятсияи маҷмӯӣ истифода мешавад.

Барои муайян намудани таъсири омил ба бузургии нишондиҳандаи натиҷавӣ бо ёрии коррелятсияи ҷуфт дар аввал муодилаи мувофиқи риёзие ёфта гирифта мешавад, ки хислати алоқаи омӯхташавандаро (ростхатта, қатъхатта ва ҳоказо) хубтар ифода кунад. Ин дар таҳлили коррелятсионӣ аҳамияти муҳим дорад, чунки аз интиҳоби дурусти муодилаи регрессия рафти ҳалли масъала ва натиҷаҳои ҳисобкуниҳо вобастагӣ доранд.

Асосноккунии муодилаи алоқа бо ёрии муқоисакунӣ қаторҳои мувозӣ, гурӯҳбандии маълумотҳо ва графикҳои хаттӣ ба ҷо оварда мешавад.

Муодилаи соддатарине, ки вобастагии ростхаттаи байни ду нишондиҳандаро нишон медиҳад, ин муодилаи ростхатта мебошад:

$$y_x = a + b \times x.$$

Ин муодила чунин намуди алоқаи байни ду аломат (нишондиҳанда)-ро тасвир мекунад, ки ҳангоми ба ягон бузургии муайян тағир ёфтани нишондиҳандаи омилӣ афзоиш ё камшавии баробари қимати нишондиҳандаи натиҷавӣ мушоҳида мешавад. Коэффициенти

ти a — бузургии доимии нишондиҳандаи натиҷавӣ мебошад, ки бо тағирёбии ҳамин омил вобаста нест. Параметри b нишон медиҳад, ки тағирёбии миёнаи нишондиҳандаи натиҷавӣ ҳангоми ба андозаи як воҳид зиёдшавӣ ва ё камшавии бузургии нишондиҳандаи омилӣ чӣ андоза аст.

Ҳангоми вобастагии қатъатан байни нишондиҳандаҳои таҳлилшаванда бо зиёдшавии бузургии як нишондиҳанда қимати нишондиҳандаи дигар то дараҷаи муайян баланд мешавад ва баъд ба пастшавӣ оғоз мекунад (масалан, вобастагии ҳосилнокии меҳнати коргарон аз синну соли онҳо). Барои навишти вобастагии қатъатан параболаи тартиби дуввум хубтар мувофиқ мебошад:

$$y_x = a + b \times x + c \times x^2.$$

Бештар дар таҳлили иқтисодӣ барои навишти вобастагии қатъатан гипербола истифода мешавад:

$$y_x = a + \frac{b}{x}.$$

Ҳангоми мураккабтар будани вобастагии байни зуҳуроти омӯхташаванда параболаҳои мураккабтар (тартиби севвум, чорум ва ҳоказо), инчунин функцияҳои квадратӣ, дараҷавӣ, нишондиҳандагӣ ва ғ. истифода мешаванд.

Интихоби намуди мушаххаси муодилаи регрессияи шакли алоқаро хуб тасвиркунанда амали ниҳоят мушкул мебошад. Дар шароитҳои истифодабарии технологияҳои нави компютерӣ интихоби амсилаи лозимӣ осонтар мегардад.

Мавзӯи 5. Методикаи муайянкунии бузургии захираҳо дар таҳлили иқтисодӣ

Мафҳуми захираҳои ҳоҷати. Калимаи «захира» - арабӣ буда, дар адабиётҳои иқтисодии муосир ҳамчун ҳаммаънои калимаи франсузӣ «*reserve*» - захира, ё латинӣ «*reservare*» - нигоҳ доштан, эҳтиёт кардан истифода мешавад. Вобаста ба ин гуфта мафҳуми захира (резерв) бо ду маъно фаҳмида мешавад.

Якум, захираҳо ба маънои захираи сарватҳои молӣ (ашёи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ ва ғ.), меҳнатӣ ва нулӣ, ҳамчун шартӣ таъмини истеҳсолот.

Дуввум, захираҳо ҳамчун имконияти зиёдгирдонии истеҳсоли маҳсулот, баландкунии сифати он, пасткунии арзиши аслий, пурратар ва оқилонатар истифодабарии тамоми намудҳои сарватҳо

(меҳнатӣ, моддӣ, пулӣ). Захираҳо метавонанд бо роҳи барҳамдиҳии талафоти вақти корӣ, мустаҳкамкунии интизоми меҳнат, баландбардории ихтисоси кормандон, пасткунии бекорхонии техника ва таҷҳизот, сарфакорона истифода бурдани воситаҳои моддиву пулӣ ва ғ. ба истеҳсолот қўш карда шаванд.

Ҳамин тариқ, *захираҳои хоҷагӣ* – ин имкониятҳои потенциалии корхона барои баландбардории самаранокии истеҳсолот ва сифати кор мебошанд.

Дар адабиётҳои иқтисодӣ мафҳуми захира бештар ҳамчун пасткунии талафот ҳангоми истифодабарии сарватҳо фаҳмида мешавад. Дурӯсттар ин аст, ки *захира* ҳамчун имкониятҳои истифоданапудай камкунии хароҷоти моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ дар дараҷаи мушаххаси инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда ва муносибатҳои истеҳсолий фаҳмида шавад. Бартараф намудани ҳама гуна талафот ва хароҷоти нооқилона – ин яке аз роҳҳои истифодабарии захираҳо мебошад. Роҳи дигари истифодабарии захираҳо ин вусъат додани прогресси илму техника ҳамчун фишанги асосии баландбардории шиддатнокӣ ва самаранокии истеҳсолот мебошад. Ҳамин тариқ, захираҳо бо ҳаҷми пурри ҳамчун фарқи байни дараҷаи бадастомадаи истифодабарии сарватҳои ин дараҷаи имконии онҳо чен карда мешаванд.

Моҳияти иқтисодии захираҳои зиёдгاردонии самаранокии истеҳсолот ин аст, ки тамоми иқтидори корхона барои гирифтани миқдори зиёди маҳсулоти баландсифат бо истифодабарии хароҷоти камтарини меҳнат бар воҳиди маҳсулот пурратар ва оқилонатар истифода шаванд.

Гуруҳбандии захираҳои хоҷагӣ. Барои хубтар фаҳмидан, бештар ошкор намудан ва истифода бурданашон захираҳо аз руи алоҳамати гуногун гуруҳбандӣ карда мешаванд.

Аз ҷиҳати *аломати фазовият* захираҳо ба гуруҳҳои дохили-хоҷагӣ, соҳавӣ, ноҳиявӣ ва умумидавлатӣ ҷудо карда мешаванд.

Ба *захираҳои дохилихоҷагӣ* он захираҳое мансубанд, ки фақат дар миқёси корхонаи таҳлилшаванда ошкор гардида, истифода шуда метавонанд. Онҳо пеш аз ҳама ба бартарафкунии талафот ва хароҷоти ғайриистеҳсолии сарватҳо алоқаманданд: талафоти вақти корӣ ва сарватҳои моддӣ бо сабаби паст будани дараҷаи таъкилӣ ва технологияи истеҳсолот, бемасъулияти хоҷагидорӣ ва ғ.

Захираҳои соҳавӣ онҳоеанд, ки фақат дар миқёси соҳа ошкор карда мешаванд, масалан, коркарди намудҳои нави маҳсулот, ис-

тифодаи технологияи нав ва ғ. Ҷустуҷӯи ин гуна захираҳо ба салоҳияти вазорату ташкилотҳои соҳавӣ мансуб аст.

Захираҳои ноҳиявӣ дар ҳудудҳои ноҳияҳои ҷуғрофии муайян ошкор гардида, истифода шуда метавонанд (истифодабарии ашёи хом ва сӯзишворӣ, сарватҳои энергетикӣ маҳалӣ, марказонидани истеҳсолоти ёрирасон новобаста аз тобеъияти идораи соҳавӣ онҳо ва ғ.).

Захираҳои умумидавлатӣ бо нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ алоқаманд мебошанд, масалан, барҳамдиҳии номутаносибҳо дар инкишофи соҳаҳои истеҳсолот, табдилдиҳии шаклҳои моликият, системаи идоракунии иқтисодиёти миллий ва ғ. Истифодабарии чунин захираҳо фақат бо роҳи иҷро намудани чорабиниҳо дар миқёси идораи давлатӣ мумкин мебошад.

Аз рӯи *аломати вақт* захираҳо ба гуруҳҳои қорӣ ва ояндавӣ ҷудо мешаванд.

Захираҳои қорӣ гуфта, имкониятҳои беҳгардонии натиҷаҳои ғайриқобилияти хоҷагидориро мефаҳманд, ки дар муҳлати наздиктарини вақт (моҳ, семоҳа, сол) татбиқ карда мешаванд.

Чун қоида, захираҳои қорӣ бояд комплексӣ бошанд, яъне бо тамоми се унсури асосии истеҳсолот баробарӣ дошта бошанд. Масалан, захираи дарёфтгардидаи баландбардории истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби васеъгардонии иқтидори истеҳсолии корхона бояд бо захираҳои зиёдгардонии шумораи кормандон ва афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва захираҳои ашёи хому масолеҳ таъмин бошад. Вагарна захираҳои дарёфтгардидаи фақат ба иқтидори истеҳсоли мансуббуда пурра истифода шуда наметавонанд. Дар ин ҳолат як қисми онҳоро бояд ба захираҳои ояндавӣ гузаронид.

Захираҳои ояндавӣ одатан барои муҳлатҳои дарози вақт нигаронида шудаанд. Истифодабарии онҳо маблағгузориҳои зиёд, татбиқи комёбиҳои навтарини илму техника, табдили истеҳсолот ва технологияи истеҳсоли, махсусгардонии истеҳсолотро талаб менамояд.

Аз *ҷиҳати давраҳои такрористеҳсолкунӣ* захираҳо ба намудҳои истеҳсоли ва мубодилавӣ ҷудо мешаванд. Қисми асосии захираҳо дар *соҳаи истеҳсолот* ҷойгиранд, вале қисме аз онҳо дар *соҳаи мубодилот* низ вучуд дорад: барҳамдиҳии ҳама гуна талафоти маҳсулот дар роҳи аз истеҳсолкунанда ба истеъмолкунанда, инчунин кам кардани хароҷоти нигоҳдорӣ, нақлиётӣ, фурӯшии маҳсулот.

Дар таҳлили иқтисодӣ гуруҳбандӣ намудани захираҳо аз ҷиҳати *намудҳои сарватҳо* аҳамияти муҳим дорад. Аз рӯи ин аломат захи-

раҳои воситаҳои асосии истеҳсолот, предметҳои меҳнат ва қувваи корӣ ҷудо карда мешаванд. Чунин ғуруҳбандӣ барои таъмин намудани баробарии онҳо бо тамоми намудҳои сарватҳо зарур мешавад. Масалан, захираи баландбардории истеҳсолот аз ҳисоби самараноктар истифода бурдани сарватҳои меҳнатӣ ошкор гардидааст. Вале барои он ки ин захира татбиқ шавад ба ҳамин андоза бояд захираҳои баландбардории истеҳсолот аз ҳисоби истифодаи хубтарин воситаҳои меҳнат ва предметҳои меҳнат ошкор карда шаванд. Агар яке аз намудҳои сарватҳо захира надошта бошад, пас барои ҳисоб кардани натиҷаи истеҳсолот захираи ошкоргардидаи ҳамон намуди сарвате қабул мешавад, ки бузургии он камтарин бошад.

Аз ҷиҳати хислати таъсирашон ба натиҷаҳои истеҳсолот захираҳо ба намудҳои экстенсивӣ ва интенсивӣ ҷудо мешаванд. Захираҳои хислати экстенсивӣ дошта онҳоеанд, ки бо истифодабарии миқдори иловагии сарватҳо дар истеҳсолот вобастаанд. Захираҳои намуди интенсивӣ онҳоеанд, ки бо пурратар ва оқилонатар истифодабарии иқтисодии истеҳсолии мавҷудбуда вобастаанд. Бо тезгардии прогресси илмиву техникаӣ нақши захираҳои экстенсивӣ кам гардида, ҷустуҷӯи захираҳои интенсивӣ пурзӯр мегардад.

Аз ҷиҳати тарзҳои ошкоргардиашон захираҳо ба намудҳои ошкоро ва пӯшида ҷудо мешаванд.

Захираҳои ошкоро онҳоеанд, ки аз рӯи маводҳои ҳуҷҷатҳои ҳисобдорӣ зуд ва осон ошкор карда мешаванд. Онҳо дар навбати худ ғайришартӣ ва шартӣ буда метавонанд. Захираҳои ғайришартӣ онҳоеанд, ки бо роҳ надодан ба талафоти ғайришартии ашёи хом ва вақти корӣ алоқаманданд ва дар ҳисоботҳо инъикос гардидаанд (камомад ва вайроншавии маҳсулот дар анборҳо, ноқисии истеҳсолот, талафот аз барҳамдиҳии қарзҳо, ҷаримаҳои додастуда ва ғ.). Захираҳои шартӣ ба талафоти шартии сарватҳо алоқаманданд. Талафоти шартӣ ин пеш аз ҳама барзиёдхарҷкунии тамоми намудҳои сарватҳо нисбат ба меъёрҳои дар корхона муқарраргардида мебошад. Барои он ки гуна талафотҳо шартӣ номида мешаванд, ки меъёрҳои ба сифати база қабулгардида на ҳама вақт дурустанд.

Захираҳои пӯшида онҳоеанд, ки бо татбиқкунии комёбиҳои илму техника ва таҷрибаи пешқадам вобастаанд ва дар план нишон дода нашудаанд. Барои ошкор намудани ин гуна захираҳо таҳлили қиёсӣ ба ҷо оварда мешавад.

Ғуруҳбандии захираҳо барои ҷуқуртар фаҳмидани моҳияти онҳо ва ташкили хуби ҷорабиниҳои ҷустуҷӯи онҳо мусоидат мекунад.

Методикаи баҳодиҳӣ ва асосноккунии бузургии захираҳо. Барои воқеъӣ будани бузургии захираҳои ошкоргардида, бояд ҳисобкунии онҳо ба қадри имкон аниқ ва асоснок бошад. Методикаи ҳисобкунии захираҳо аз хислати онҳо (экстенсивӣ ва интенсивӣ), тарзҳои ошкоргардии онҳо (ошкоро ва ғайришартии), ва усулҳои муайянкунии бузургии онҳо (формалӣ ва ғайриформалӣ) вобаста мебошад.

Ҳангоми рафтори формалӣ бузургии захираҳо бе пайвастагӣ ба чорабиниҳои мушаххаси оиди татбиқкунии онҳо муайян карда мешавад. Рафтори ғайриформалӣ бошад ба гузаронидани чорабиниҳои мушаххаси ташкиливу техникӣ таъия менамояд.

Барои ҳисоб намудани бузургии захираҳо дар таҳлил якҷанд усулҳои истифода мешаванд: ҳисоби бевосита, муқоисакунӣ, таҳлили омилҳои детерминантӣ ва ғ.

Усули ҳисоби бевосита барои ҳисобкунии захираҳои хислати экстенсивӣ дошта ҳангоми муайян будани бузургии ҷалбкунии иловагии сарватҳо ва ё бузургии талафоти ғайришартии сарватҳо истифода мешавад. Имконияти баландбардории истеҳсоли маҳсулот ($Z_{\text{ИМ}}$) дар ин ҳолат ин тавр муайян карда мешавад: миқдори иловагии сарватҳо ва ё бузургии талафоти ғайришартии сарватҳо бо айби корхона ($СИ$) ба ҳарчи воқеъии сарватҳо барои воҳиди маҳсулот ($ВС_1$) тақсим карда мешавад ё ба сарватбоздеҳии воқеъӣ ($СБ_1$), яъне масоҳатбоздеҳӣ, ҳосилнокии меҳнат ва ғ. зариб карда мешавад:

$$Z_{\text{ИМ}} = СИ : ВС_1, \text{ ё } Z_{\text{ИМ}} = СИ \times СБ_1.$$

Масалан, ба план гирифта шудааст, ки ба андозаи 600 тонна ашёи хом харида шавад. Инчунин маълум аст, ки барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот воқеъан дар корхона 20 кг ашёи хом харҷ мешавад. Яъне, ба таври иловагӣ 30000 воҳиди маҳсулот гирифта мешавад ($600 \text{т} : 20 \text{кг}$). Чунин натиҷаҳо бо тарзи дигар низ ҳисоб намудан мумкин, яъне бо ҳисоб намудани масоҳатбоздеҳӣ. Дар ин мисол барномаи маҳсулот аз 1 т ашёи хом 50 воҳид мебошад ($1 \text{т} : 20$). Аз ин рӯ бо истифодаи ашёи хоми иловагӣ 30000 воҳид маҳсулоти иловагӣ истеҳсол мешавад ($600 \text{т} \times 50$).

Бо ҳамин усул ҳисоб намудани захираи зиёдгардонии истеҳсолот аз ҳисоби истифодаи миқдори иловагии сарватҳои меҳнатӣ, воситаҳои асосӣ ва ғ. низ мумкин аст.

Усули муқоисакунӣ барои ҳисобкунии захираҳои хислати интенсивӣ дошта дар ҳолатҳои истифода мешавад, ки талафоти сарватҳо ва ё сарфаи имконии онҳо дар муқоисакунӣ бо меъёрҳои ҳарчи онҳо дар корхона ва ё дараҷаи бадастовардан корхонаҳои

пешқадам муайян карда мешавад. Захираи зиёдгардони истеҳсоли маҳсулот ин тавр муайян карда мешавад: захираи ошкоршудаи камгардони харҷи сарватҳо барои воҳиди маҳсулот аз ҳисоби татбиқкунии комёбиҳои илму техника ва таҷрибаи пешқадам ($3 \downarrow BC$) ба ҳаҷми плании (имкони) истеҳсоли маҳсулот ($ИМ_0$) зарб карда шуда, ба харҷи плании (имкони) сарватҳо барои воҳиди маҳсулот бо баҳисобгирии захираҳои ошкоргардидаи пасткунии он (BC_0) тақсим карда мешавад, ё ин ки ба сатҳи имкони сарватбоздеҳӣ (CB_0) зарб карда мешавад:

$$3 \uparrow ИМ = \frac{3 \downarrow BC \times ИМ_0}{BC_0}, \text{ ё ин ки } 3 \uparrow ИМ = 3 \downarrow BC \times ИМ_0 \times CB_0.$$

Масалан, барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот воқеъан 5,5кг ашӯи хом харҷ шудааст, меъёри харҷ бошад – 5кг аст. Ҳаҷми воқеъии истеҳсолот 60000 воҳид аст. Аз ин ҷо намоён аст, ки изофахарҷкунии сарватҳо барои воҳиди маҳсулот 0,5кг (5,5-5,0) ва барои тамоми ҳаҷми маҳсулот 30000 кг ($0,5 \times 60000$) мебошад. Дар натиҷа нисбат ба план ба андозаи 6000 воҳид ($30000 \text{ кг} : 5 \text{ кг}$) маҳсулоти камтар истеҳсол шудааст. Ин захираи истифоданакардаи корхона мебошад. Вайро бо тарзи дигар низ ҳисоб кардан мумкин: миқдори ашӯи хоми изофасарфшуда ба сарватбоздеҳии (масолеҳбоздеҳии) плани зарб карда мешавад: $30000 \times 0,2 = 6000$ воҳид.

Барои муайянкунии бузургии захираҳо дар таҳлили иқтисодӣ усулҳои таҳлили омилҳои детерминантӣ, чун гузоришҳои занҷирӣ, фарқҳои мутлақ, фарқҳои нисбӣ ва интегралӣ низ истифода мешаванд.

Масалан, агар ҳаҷми маҳсулоти умумиро (МУ) дар шакли ҳосили зарби шумораи кормандон (ШК) ва коркарди онҳо (Х) ифода кунем, яъне:

$$МУ = ШК \times Х,$$

пас захираи зиёдгардони ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби афзоиши шумораи кормандон бо истифодабарии усули фарқҳои мутлақ бо чунин формула муайян карда мешавад:

$$3 \uparrow МУ_{ШК} = 3 \uparrow ШК \times X_1,$$

аз ҳисоби ҳосилнокии меҳнат (коркард):

$$3 \uparrow МУ_X = ШК_0 \times 3 \uparrow X.$$

Ҳамин ҳисобкунӣ бо усули гузоришҳои занҷирӣ:

$$МУ_1 = ШК_1 \times X_1;$$

$$МУ^1 = ШК_0 \times X_1;$$

$$МУ_0 = ШКР_0 \times X_0;$$

$$3 \uparrow MU_{ум} = MU_0 - MU_1;$$

$$3 \uparrow MU_{шк} = MU^1 - MU_1;$$

$$3 \uparrow MU_x = MU_0 - MU^1.$$

Бо усули фарқҳои нисбӣ:

$$3 \uparrow MU_{шк} = MU_1 \times \frac{3 \uparrow шк}{шк_1};$$

$$3 \uparrow MU_x = (MU_1 + 3 \uparrow MU_{шк}) \times \frac{3 \uparrow X}{X_1}.$$

Бо усули интегралӣ:

$$3 \uparrow MU_{шк} = 3 \uparrow шк \times \frac{1}{2}(X_1 + X_0);$$

$$3 \uparrow MU_x = 3 \uparrow X \times \frac{1}{2}(шк_1 + шк_0).$$

Мавзӯи 6. Таъминоти ахборӣ ва ташкили таҳлили иқтисодӣ дар корхона

Мафҳуми ахбор ва аҳамияти он барои таҳлили фаъолияти хочагидорӣ. Таҳлили иқтисодӣ дар байни равандҳои ҷамъоварии ахбор ва қабули қарорҳои идоракунии мавқеи мобайниро ишғол менамояд. Аз ин рӯ комплексӣ, чуқурӣ ва самаранокии таҳлили иқтисодӣ бештар аз ҳаҷм ва сифати ахбори истифодашаванда вобаста аст. Вале таҳлил на фақат чун истеъмолкунандаи ахбор баромад мекунад, вай худ низ барои истеъмоли худ ахбор бунёд мекунад.

Ахбор — калимаи арабӣ буда, ҷамъи хабару маълумотҳоро мефаҳмонад. Дар адабиётҳои илмӣ муосир мафҳуми ахбор ҳамчун ҷамъномаи калимаи латинӣ информатсия (*informatio*) истифода мешавад.

Ахбор (информатсия) гуфта, одатан маълумотҳои батартибдоравардашудаи оиди зуҳуроти равандҳои дар олам ҷоришаванда, маҷмӯи донишҳоро мефаҳманд; ба истилоҳи муосир на ҳамаи маълумоту хабарҳо, балки фақат ҳамонҳоеашон ахбор мебошанд, ки зуҳурот ё равандҳоро аз ҷиҳати номуайяниашон кушода медиҳанд.

Барои идоракунии хуби равандҳои иқтисодӣ миқдори беҳтарини ахбор зарур аст, чунки норасогии он имконият намедихад, ки оиди предмети омӯхташаванда фаҳмиш пайдо шавад ва қарорҳои идоракунии дуруст қабул карда шаванд. Барзиёдати ахбор низ дар раванди коркард ва таҳлили он монеаҳо ба миён меорад, ки ба ҳулосаҳои нодурусти таҳлил меоранд. Бо истифодабарии тех-

нологияҳои нави компютерӣ равандҳои ғунгунӣ ва коркарди ахбор мукамал мегарданд.

Таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ асосан бо истифодабарии ахбори иқтисодӣ таъя менамояд. Дар рафти таҳлили иқтисодӣ дар ҳолатҳои зарурӣ инчунин намудҳои дигари ахбор, ба монанди ахбори техникӣ ва технологӣ, ахбор оиди ташкили истеҳсолот ва меҳнат, маълумотҳои иҷтимоӣ, психологи ва ҳуқуқии оиди объекти идорашаванда истифода мешаванд.

Таҳлили иқтисодӣ таърихан чун таҳлил дар асоси маълумотҳои ҳисобдорӣ ва ҳисоботи буғалтерӣ пайдо шудаву инкишоф ёфтааст. Аз ҳол таҳлили иқтисодӣ аз ҳудуди маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ баромадааст ва тамоми намудҳои ахборро оиди фаъолияти корхона истифода мебарад.

Ахбори иқтисодӣ – ин системаи маълумотҳо оиди фаъолияти истеҳсоливу фурӯшӣ, таъминотӣ, молиявӣ ва дигар соҳаҳои фаъолияти иқтисодии корхонаҳо, муассисаву ташкилотҳо буда, тамоми ҷиҳатҳои фаъолияти иқтисодии онҳоро фаро мегирад. Вай равандҳои истеҳсол, мубодила ва истеъмоли боигарӣҳои моддӣ ва хизматҳоро ҳамроҳӣ мекунад.

Бунёд намудани ҷараёни оқилонаи ахборӣ бояд ба принсипҳои муайяне таъя намояд, ки асоситаринашон инҳоянд: ошкоркунии талаботҳои ахборӣ ва тарзҳои самараноктари қонеъгардонии онҳо; объективияти инъикоскунии равандҳои истеҳсол, мубодила, тақсимот ва истеъмол, истифодабарии сарватҳои табиӣ, меҳнатӣ, моддӣ ва молиявӣ; ягонагии ахбори аз манбаъҳои гуногун (ҳисобдорӣ буғалтерӣ, статистикӣ, фаврий, инчунин маълумотҳои планӣ) воридшаванда, роҳнашон ба такроршавии ахбор; фаврияти ахбор, ки бо истифодабарии воситаҳои наватарини алоқа таъмин мегардад; тартиб додани программаҳои компютерӣ коркард ва таҳлили ахбор.

Системаи ягонаи ахбори иқтисодӣ ҳамон вақт аз ӯҳдаи вазифаҳои худ ба пуррагӣ мебарояд, ки агар дар асоси он ҳулосаву ҷамъбастиҳои саривақтӣ ба ҷо оварда шаванд ва таҳлили маълумотҳо ба таври фаврий ба амал ояд. Алоқамандии таҳлили иқтисодӣ ва ахбор дар он ифода меёбад, ки дар раванди таҳлил назорат аз болои ҳуди ахбор ба ҷо оварда мешавад ва вай дар навбати худ ҳамчун базаи ибтидоӣ барои иҷрокунӣ таҳлил хизмат мекунад. Санҷиши маълумотҳои ибтидоӣ ҳамеша яке аз давраҳои муҳими ташкили корҳои таҳлилии ба ҳисоб меравад. Бо дигаргунсозиҳои соҳаи ахборӣ вазифаи назоратии таҳлил боз ҳам пурзӯртар мегардад.

Системаи ахбори иқтисодии корхонаи муосирро ин тавр тавсиф додан мумкин.

Ахбори иқтисодӣ ниҳоят гуногун мебошад; системаи алоқамандӣҳои байниҳамдигарии намудҳои алоҳидаи он бо мураккабияти

муайян фарқ мекунад, ҳамзамон тамоюли беш аз пеш мураккабгардиди он зоҳир мегардад. Ҳамин тавр, бо вучуди афзоиши системавии ҳаҷми ахбор норасогии он барои қабули қарорҳои идоракунии ҳис мешавад. Таҳлили иқтисодӣ ҳамчун истеъмолкунандаи асосии ахбор ба ҳисоб меравад ва бояд бартариву камбудии системаи амалкунандаи ахбори иқтисодиро ошкор намояд.

Барои дуруст ва самаранок истифодабарии ахбор дар таҳлили иқтисодӣ гуруҳбандии вай зарур аст, ки бо чунин аломатҳо ба ҷо оварда мешавад: давраҳои пайдоиш; субъектҳои иҷрокунандаи таҳлил; объектҳои, ки бо ёрии ахбор тавсиф карда мешаванд; вазифаҳои ахбор дар раванди идоракунии.

Аз ҷиҳати *давраҳои пайдоиш* ахбори ибтидоӣ ва ҳосилавӣ (дувумӣ) фарқ карда мешавад. *Ахбори ибтидоӣ* ҳамон ахборе мебошад, ки бевосита аз оқибати амалиёти истеҳсоливу хоҷагидорӣ тавлид мешавад. Ба ахбори ибтидоӣ маълумотҳои дар ҳуҷҷатҳои ибтидоии ҳисобдорӣ (нарядҳо, борхатҳо, рапортҳо ва ғ.) аксшаванда мисол мешаванд. *Ахбори ҳосилавӣ* дар натиҷаи коркарди ахбори ибтидоӣ пайдо мешавад. Ахбори ҳосилавӣ дар навбати худ ба ахбори мобайнӣ ва натиҷавӣ (ҷамъбасти) ҷудо мешавад. Ба ахбори ҳосилавии *мобайнӣ* маълумотҳои дар сӯроҳҳо ва дигар регистрҳои ҳисобдорӣ дарҷшаванда мисол мешаванд. Ахбори ҳосилавии *натиҷавӣ* ин ҳисоботи буғалтериву молиявии корхона мебошад.

Аз ҷиҳати *субъектҳо* (*истифодабарандагон*) ахбори иқтисодӣ ба намудҳои дохилӣ ва берунӣ ҷудо мешавад. Намудҳои гуногуни ахборро кормандони системаи идораи корхона бо мақсадҳои таҳлили худ истифода мебаранд. Қисми муайяни ахбор ба муҳити атрофии корхона (органҳои идораи болоӣ, ташкилотҳои андоз, статистика, молия ва бонкҳо) ворид мешавад.

Барои таҳлил гуруҳбандии ахбор аз ҷиҳати *объектҳо*, ки бо ёрии ахбор *тавсиф* мешаванд, низ муҳим мебошад. Масалан, ахбори тавсифдиҳандаи ҳаҷми истеҳсол ва фурӯши маҳсулот; самаранокӣ истифодабарии воситаҳои истеҳсолот ва ташкили таъминоти моддиву техникаи корхона; самаранокӣ меҳнат ва музди кор; арзиши аслии маҳсулот; фоида ва даромадноки; вазъи молиявӣ ва пардохтгавонии корхона

Аз ҷиҳати *вазифаҳои раванди идора* ахбор ба чунин намудҳо ҷудо мешавад: конструкторӣ-технологӣ, меъёрий, илмӣ, фаврий, ҳисобдорӣ ва статистикӣ. Дар асоси ин намудҳои ахбор санад - ҳисобот чун намуди махсуси ахбор тартиб дода мешавад.

Ахбори дар ҳуҷҷатҳои конструкториву технологӣ дарҷшавандаро кормандони иқтисодии корхона дар давраҳои омодакунии технологияи истеҳсолот ва худӣ раванди истеҳсолот истифода мебаранд. Ин намуди ахбор оиди сохтори маҳсулот, хароҷоти

меҳнат ва музди кор, меъёрҳои вақти кори таҷҳизот, арзиши меъёрини маҳсулот ва ғайра маълумот медиҳад, ки барои таҳлили иқтисодӣ заруранд.

Ахбори меъёрӣ – ин меъёрҳои техникӣ ва меъёрҳои ҳарҷи сарватҳо мебошад. *Меъёрҳои техникӣ ва иқтисодӣ* бевосита аз маълумотҳои конструкторӣ ва технологӣ муайян мешаванд. *Меъёрҳои ҳарҷи сарватҳо* – ин бузургии равобудан ба баландтарини ҳарҷи мутлақӣ ашёи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ, энергия ва музди кор барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот ва ё иҷрои амалиёт мебошад.

Ахбори планӣ дар планҳои техникӣ-иқтисодӣ дарҷ мегардад. Планҳои техникӣ-иқтисодӣ дар корхона ба намудҳои қорӣ (сол, семоҳа, моҳ) ва ояндавӣ (3-5 сол ва зиёда аз ин) ҷудо мешавад.

Ҳисобдорӣи фаврӣ – ин назорати раванди амалиётҳои ҳафтагӣ бевосита ҳафтаи иҷроӣ ва анҷомёбии онҳо мебошад. Ахбори фаврӣ барои сари вақт кордор шудан ба раванди истеҳсоли мусоидат мекунад.

Ҳисобдорӣи буғалтерӣ тамоми амалиётҳои ифодакунандаи ҳаракати воситаҳои ҳафтагиро ба қайд мегирад. Вай яклухт буда (тамоми амалиётҳои ҳафтагидорӣ корхонаро фаро мегирад), беист пеш бурда мешавад. Тамоми амалиётҳои ҳафтагидорӣ қатъиян бо ҳуҷҷатҳо ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Ҳисобдорӣи статистикӣ маълумотҳои ҳисобдорӣи фаврӣ ва буғалтериро истифода бурда, инчунин мушоҳидаҳои мустақили яклухт ва интихобии статистиқиро ташкил мекунад. Корхона бояд дар муҳлатҳои муқарраргардида ҳисоботи статистиқии худро аз рӯи шаклҳои муайян тартиб дода, ба ташкилотҳои давлатӣ берунӣ пешкаш намояд.

Ҳар се намуди ҳисобдорӣ – фаврӣ, буғалтерӣ ва статистиқӣ – системаи ягонаи ҳисобдориро дар корхона бунёд менамоянд.

Ҳисобдорӣи буғалтерӣ ва ҳисоботи молиявӣ чун асоси ахбори таҳлили фаъолияти ҳафтагидорӣ. Таҳлили иқтисодии муосир ба истифодабарии миқдори зиёди ахбори иқтисодии оиди фаъолияти ҳафтагидорӣ корхона тақия мекунад. Вале барои таҳлил ҳисоботи буғалтерӣи даврӣ ниҳоят муҳим мебошад. Таҳлили ҳисоботи буғалтерӣ (молиявӣ)-ро шакли классиқии таҳлил ном мебаранд, маълумотҳои ҳисобдорӣи буғалтерӣи системавӣ бошанд барои ҷуқур намудани мундариҷаи таҳлили классиқӣ мусоидат мекунад.

Ҳисобдорӣи буғалтерӣ чун асоси ҳисоботи корхона хизмат менамояд. Ҳисоботи корхона ба намудҳои дохилимоҳӣ (даҳавӣ), моҳона, семоҳа ва солана ҷудо мешавад. Мундариҷаи *ҳисоботи дохилимоҳӣ* одатан бо маълумотҳои статистиқии оиди истеҳсоли намудҳои муҳимтарини маҳсулот бо ифодаи табиӣ маҳдуд мешавад. *Ҳисоботи моҳона* маълумотҳои статистиқиро оиди истеҳсоли маҳсулот бо ифодаи пулӣ ва табиӣ, шумораи кормандон ва музди кор, арзиши аслии

маҳсулот ва ҳисоботи буғалтерӣ (баланс, ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо, ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ, эзоҳномаҳо ба ҳисобот)-ро дар бар мегирад. *Ҳисоботи семоҳа* (ва ҳисоботи 6, 9-моҳа) маълумотҳои иловагии статистикӣ ва ҳисоботи буғалтерӣ (баланс, ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо, ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ, эзоҳномаҳо ба ҳисобот)-ро дар бар мегирад.

Маводи пурратар барои баҳодихии фаъолияти корхона дар ҳисоботи солонаи он нишон дода мешавад. Ҳисоботи пурраи солонаи корхона аз ҳисоботҳои буғалтерӣ ва статистикӣ иборат буда, мундариҷаи онро органҳои статистикӣ ва молиявӣ муқаррар мекунад.

Аҳамияти ҳисоботи буғалтерӣ барои пешбарии таҳлили фаъолияти молиявӣ ҳоҷатидории корхона ниҳоят бузург мебошад. Пеш аз ҳама бояд қайд намуд, ки тартибдихӣ ва нашри ҳисобот яке аз унсурҳои муҳимтарини системаи стандартҳои миллии ҳисобдорӣ буғалтерӣ дар мамлакатҳои тараққиқарда мебошад. Чунин муҳимияти нақши ҳисобдорӣ ва ҳисоботи буғалтерӣ аз он бармеояд, ки ҳар як корхона ба ин ё он дараҷа ба манбаъҳои иловагии молиякунонӣ эҳтиёҷ дорад. Ин гуна манбаъҳоро аз бозори сармоя дарёфт кардан мумкин аст. Ҷалб намудани инвесторҳо ва кредиторҳои потенциалӣ ба корхона фақат бо роҳи ба онҳо иттилоъ додан оиди фаъолияти ҳоҷатидории худ ба ҷо оварда мешавад. Ин гуна иттилоъ бо роҳи нашр кардани ҳисобот расонида мешавад. Ҳар чӣ қадаре, ки натиҷаҳои молиявии наشرгардидаи корхона, вазъи молиявии имрӯза ва ояндаи он дилкаш бошанд, эҳтимолияти гирифтани воситаҳои иловагӣ калонтар мебошад. Алоқаи ҳисобдорӣ буғалтерӣ ва молия бо ҷиҳатҳои гуногун тавсиф дода мешавад. Ба хусус бояд қайд намуд, ки бешак дар бисёр мамлакатҳои тараққиқарда ҳисоботи буғалтериро чун ҳисоботи молиявӣ ном мебаранд.

Ҳисоботи буғалтерӣ аз шаклҳои (формаҳои) баҳамалоқаманди ҳуҷҷатҳо иборат аст: баланси буғалтерӣ, ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо, эзоҳот ба баланс ва ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо, ҳисобот оиди тағирёбии сармоя, ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ, замима бар баланси буғалтерӣ.

Ҳар як шакли ҳисобот имконият медиҳад, ки бо ёрии он масъалаҳои муайян ҳал карда шаванд. Баланси буғалтерӣ барои таҳлили вазъи молиявии корхона хизмат намуда, ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо оиди натиҷаи молиявии корхона — мақсади асосии ташкилоти тижоратӣ маълумот медиҳад, ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ ҷараёнҳои пулии корхона ва пардохттавоניים онро нишон медиҳад.

Эзоҳоти баланс ва ҳисобот оиди фоидаву зарарҳо барои тамоми истифодабарандагони ҳисоботҳо аҳамияти муҳим доранд. Дар онҳо чунин маълумотҳои муҳим (дар аввал ва охири давраи ҳисоботӣ) нишон дода мешаванд: оиди намудҳои алоҳидан активҳои ғайри-

моддӣ; оиди воситаҳои асосӣ (аз рӯи моддаҳои асосии онҳо), воситаҳои асосии иҷорашуда; оиди намудҳои гузоришҳои молиявӣ, оиди қарзидориҳои дебиторӣ ва кредиторӣ; оиди сармояҳои уставӣ, захиравӣ ва иловагӣ; оиди миқдори аксияҳои ҷамоаи акционерӣ (аксияҳои пурра пардохтшуда, қисман пардохтшуда, пардохтнашуда; арзиши номиналии аксияҳои дар моликияти ҷамоаи акционерӣ ва ҷамоаҳои вобастаи он буда); оиди ҳайати захираҳои хароҷоти оянда ва захираҳои баҳодиханда; оиди ҳаҷмҳои маҳсулоту муноқишаҳои фурӯхташуда аз рӯи намудҳои фаъолият ва бозорҳои ҷуғрофӣ; оиди ҳайати хароҷоти истеҳсол ва мубодила, дигар даромду хароҷоти ғайрифурӯшӣ; оиди ўҳдадориҳои додашуда ва пардохтҳои гирифташуда.

Баланси буғалтерӣ, ҳисобот оиди фоидаву зарарҳо, маълумотҳои иловагии номбаршуда барои таҳлили иқтисодии фаъолияти хоҷагидории корхона асоси ахбории бозьтибор мебошанд. Дар асоси онҳо оиди иҷроиши ўҳдадориҳо, пеш аз ҳама дар назди акционерҳо, инвесторҳо, харидорон, инчунин оиди душвориҳои молиявии имконӣ, ки ба вазъи молиявии пешазбуҳронӣ меоранд, ҳукм намудан мумкин аст.

Истифодабарии технологияҳои компютерии муосир дар таҳлили иқтисодӣ. Дар таҳлили иқтисодӣ миқдори зиёди ҳисобкуниҳои гуногун ба ҷо оварда мешаванд, масалан, ҳисобкуниҳои тамоилоти мутлақ ва нисбӣ, бузургиҳои миёна, коэффисиентҳо, фоизҳо ва ғ. Ба ғайри ин дар рафти таҳлил намудҳои гуногуни баҳодихиҳо, гуруҳбандиҳо, муқоисакуниҳо, ёфтани қиматҳои беҳтарин (оптимум) ва дигар амалиётҳо ба ҷо оварда мешаванд. Натиҷаҳои таҳлил бояд дар графику ҷадвалҳо акс карда шаванд. Тамоми ин намудҳои гуногуни коркарди таҳлилии ахбори иқтисодӣ объекти истифодабарии компютерҳо мебошад.

Истифода бурдани компютерҳо самаранокии корҳои таҳлилиро баланд мебардорад. Ин гуна баландбардории самаранокии бо чунин роҳҳо ба даст меояд:

- кам кардани муҳлатҳои иҷрои таҳлил;
- бештар фарогирии таъсири омилҳо ба натиҷаҳои фаъолияти хоҷагидорӣ;
- ба ҷои ҳисобкуниҳои тақрибӣ ва соддагардида иҷро намудани ҳисобкуниҳои аниқ;
- гузориш ва ҳалли масъалаҳои бисёрченакаи таҳлил, ки бо усули дастӣ ё анъанавӣ иҷро кардани онҳо ғайримкон аст.

Компютер унсурӣ ҷудонашавандаи ҷои кори автоматонидашудаи буғалтер (ҶКАБ) ва таҳлилчӣ (ҶКАТ) мегардад.

Имруз тамоми корхонаҳо барои васеъгардонии корҳои таҳлилии эҳтиёҷдоранд. Ин эҳтиёҷот аз шароитҳои гузариш ба бозор, тартиб

додани пешомадҳои рушд, биходидани комиссияи самаранокии истифодабарии шаклҳои гуногуни ҳаҷагидорӣ, коркарди саривақтии қарорҳои идоракуни бармеояд. Аз ин ҷиҳат компьютеризунонии таҳлили иқтисодӣ дар корхонаҳо зарурати объектиии мегардад.

Истифодабарии техникани компьютери таҳлилии иқтисодиро ба сатҳи нави сифатӣ мебардорид. Програмаҳои дар бозор мавҷудбуда имконият медиҳанд, ки тамоми ҷиҳатҳои фазолияти таҳлилии бо компютер фаро гирифта шаванд. Компютерҳои бо шабакаҳо пайвастанбуда системаи ахбори компютерни таҳлилии иқтисодиро ташкил медиҳанд.

Ташкили корҳои таҳлилии дар корхона. Истифоданокии таҳлилии иқтисодӣ дар корхона пеш аз ҳама аз сифати корҳои баҷоовардашудаи таҳлилии вобастаи мебошад. Ташкили дурусти корҳои оиди омӯзиши натиҷаҳои фазолияти қонунии ҳаҷагидорӣ таъсирнокӣ ва самаранокии таҳлииро таъмин менамояд. Корҳои таҳлилии дар корхона бояд мувофиқи ин таъкили ва пеш бурдаи шаванд. Корхона, чуи қонда, инани умуми ва манзӯии корҳои таҳлилии тартиб медиҳад.

Плани умумии корҳои таҳлилии барои як сол тартиб дода мешавад. Аз ҷиҳати мундариҷаи ин плани тарғиби таҳлилии тадқиқотҳои алоҳидаи таҳлилии ифода мекунанд. Дар плани умуми чуиин умсуро нишон дода мешаванд: вазифаҳои таҳлил, номгуи масъалаҳои, ки дар давоми сол бояд омӯхта шаванд, вақти барои омӯзиш ҷудогардида, субъектҳои (иҷрокунандагон) и таҳлил, ҳуҷҷатҳои лозимӣ барои таҳлил, мундариҷаи таҳлил. Ниҳунин дар плани умуми манбаҳои ахбори, програмаҳои компютерни истифодашаванда нишон дода мешаванд.

Планҳои манзӯи бошанд, инани умумиро муфассал мегардонанд. Онҳо барои масъалаҳои тартиб дода мешаванд, ки омӯзиши ҷуқуро талаб мекунанд. Дар инанҳои манзӯи субъектҳои ва объектҳои таҳлил, самтҳои миқсоди корҳои таҳлилии, давраҳои ва муҳлатҳои иҷроини таҳлил, манбаҳои ахбори истифодашаванда нишон дода шуда, схемани ҳуҷҷатгузрини таҳлилии ва иҷрокунандагони мушаххас муайини карда мешаванд.

Тадқиқотҳои таҳлилии дар ҳудуди корхона бояд ба комёбиҳои наватарини илму техникаи ва таҷрибаи пешадаи таъи намуда, таъсир қонунҳои иқтисодиро ба ҳисоб гиранд, бо истифодабарии методикаҳои нави таҳлилии иқтисодӣ ба ҷо оварда шаванд. Бо мақсади такрор нашудани корҳои ҳаҷагидори иҷрокунани тадқиқотҳои таҳлилии бояд вазифаи ҳар як таҳлилии муайини шуда бошад.

Ахбори дар таҳлил истифодашаванда аз ҷиҳати мундариҷа, сифат ва таъинот гуногун буда, тафтиш, коркард, омӯзиш ва пешкашкунии натиҷаҳои талаб менамояд. Бинобар ин корҳои таҳлилии ба

се давра чудо намудан мумкин: ҷамъоварӣ ва санҷиши ахбори ибтидоӣ; коркард ва омӯзиши ҳуҷҷатҳо; баҳодиҳии натиҷаҳои таҳлилотҳои таҳлилий ва инъикоси натиҷаҳои таҳлил.

Ҳамаи ахбори барои таҳлил истифодашаванда бояд аз санҷиш гузаронида шавад. Ба пуррагии ҳисоботҳо бояд диққати муҳим дода шавад: дурустии ҳисобкуниҳои арифметикӣ, мувофиқат ба шаклҳои муқарраргардидаи ҳуҷҷатҳои ҳисоботӣ, баҳамалоқамандии нишондиҳандаҳои ҳисобшуда, маълумотҳои ҳисоботҳо санҷида мешаванд; санҷида мешавад, ки ин ё он нишондиҳанда чӣ гуна ба воқеият мувофиқ аст; ҳатогиҳои имконӣ ошкор карда мешаванд.

Раванди коркарди ахбор соддакунии маълумотҳои ададӣ, бо бузургиҳои нисбӣ иваз намудани бузургиҳои мутлақ, ҳисобкуниҳои бузургиҳои миёна, ҷамъбасткунӣ ва гуруҳбандии маълумотҳоро ташаб менамояд. Коркарди ахбори иқтисодӣ фаҳмиши онро осон мегардонад. Пас аз коркарди ахбори дар таҳлил истифодашаванда шилосии умумӣ бо ҳуҷҷатҳо ва мундариҷаи онҳо ба амал оварда мешавад. Ин раванди коркарди таҳлилии маълумотҳо мебошад. Омӯзиши ахбори иқтисодӣ маънои онро дорад, ки тамоилоти нишондиҳандаҳои таҳлилшаванда муайян карда мешаванд, таъсири омилҳо ба объекти таҳлил ҳисоб карда мешавад, сабабҳои тағирёбии нишондиҳандаҳо ва захираҳои истифоданапудаву роҳҳои истифодабарии онҳо ошкор карда мешаванд.

Дар охир натиҷаҳои таҳлил ба ҳуҷҷатҳо гузаронида шуда, ба истифодабарандагон пешкаш карда мешаванд.

Шаклҳои пешкашкунии натиҷаҳои таҳлил. Ҳамагуна натиҷаҳои таҳлилии фаъолияти иқтисодии корхона умуман ва ҷузъҳои он бояд дар ҳуҷҷатҳо инъикос карда шаванд. Одатан чунин ҳуҷҷатҳо инҳоянд: ҳисоботи таҳлилий (шарҳнома), маълумотнома (справка) ё хулоса.

Шарҳнома одатан барои истифодабарандагони берунии таҳлил тартиб дода мешаванд. Агар натиҷаҳои таҳлил фақат барои истифодабарии дохилихоҷагӣ таъин гардида бошанд, пас онҳо дар шакли *маълумотнома* ё *хулоса* тартиб дода мешаванд.

Шарҳнома бояд натиҷаҳои таҳлилро пурра фаро гирад. Пеш аз ҳама вай бояд ҷиҳатҳои умумиеро дар бар гирад, ки сатҳи иқтисодии инкишофи корхона, шароитҳои хоҷагидорӣ вай, тавсифи сиёсати молӣ ва нархҳои корхона, рақобатпазирии маҳсулот, маълумот оиди сахмҳо дар бозори фуруши маҳсулот, обуруй ва симои корхонаро дар олами бизнес инъикос намояд. Инчунин бояд мавқеи молҳо дар бозорҳои фуруш нишон дода шавад, яъне ҳар як мол дар кадом зинаи даври ҳастии бозорӣ (татбиқ, болоравӣ ва инкишоф, камолот, серӣ, пастравӣ) қарор дорад. Бояд

рақибони ҳақиқӣ ва имконӣ тавсиф дода шаванд, ҷиҳатҳои пурзӯрӣ ва сустии ғаёлияти онҳо нишон дода шаванд.

Пас аз ин бояд динамикаи нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи натиҷаҳои истеҳсоли ва молиявӣ, вазъи молиявии корхона, ғаёлонокӣ ва самаранокии кори он инъикос карда шавад.

Дар шарҳнома инчунин ҷиҳатҳои ҳам мусбат ва ҳам манфии ғаёлияти корхона дар давраи ҳисоботӣ тавсиф дода мешаванд; омилҳои объективӣ ва субъективӣ, дохилӣ ва берунӣ ба натиҷаҳои истеҳсоли ва молиявии кори корхона таъсиррасонанда кӯшода нишон дода мешаванд; рӯйхати ҷорабиниҳо барои бар-тарафкунии камбудии ошкоргардида ва дар оянда баландгардонии самаранокии амалкунии корхона дар ҷ. гардида мешавад.

Шарҳнома бояд бо ҳисобкунии таҳлилӣ асоснок ва мушаххас карда шавад. Мумкин ва ҳатто зарур аст, ки вай худ ҳисобкунии таҳлилӣ, ҷадвалу графикҳо, диаграммаҳо дар бар гирад.

Дар охир бояд пешниҳоду нишондодҳои таҳлилчӣ ба таври мушаххас ва асоснок оварда шаванд. Пешниҳоду нишондодҳо бояд пеш аз ҳама барои беҳгардонии нагӯҳои ғаёлияти корхона, истифодабарии захираву имкониятҳои дохили-хоҷагӣ равона шуда бошанд.

Маълумотнома ва ё ҳулосаи натиҷаҳои таҳлил дар фарқият аз шарҳнома нисбатан мушаххас буда, диққатро бештар ба инъикоскунии камбудии ва ё комёбии захираҳои ошкоргардида, тарзҳои татбиқкунии онҳо равона мекунад. Ин ҷо одатан тавсифи умумии корхона ва шароитҳои ғаёлияти он дода намешаванд.

Яке аз шаклҳои дигари пешкашкунии натиҷаҳои таҳлил *шакли ғайриматнӣ* мебошад. Дар ин ҳолат одатан маълумотҳои натиҷавии таҳлил дар ҷадвалҳо бе ғуногуи шарҳдӣ оварда мешаванд. Ҷадвалҳо дар асоси талаботҳои истифодабарандагон тартиб дода шуда ва бо маълумот нур карда мешаванд. Ҳар як истифодабаранда маълумоти ҷадвалҳо барои манфиат ва мақсадҳои касбии идоравии худ истифода мебарад. Ҷадвалҳои таҳлилӣ бояд аёнӣ ва соддафаҳм бошанд.

❖ **Истифодабарандагони ахбори таҳлилий.** Натиҷаҳои таҳлилии ғаёлияти хоҷагидории корхона бояд ба гуруҳҳои гуногуни шахсон, ки ба донишҳои ахбор онди корхона ҳавасманданд, пешкаш карда шаванд. Ин гуна гуруҳҳои шахсон ва ҷиҳатҳои ахбории ба онҳо лозимӣ ниҳонанд.

❖ **Роҳбарияти корхона.** Инҳо вазондоранд, ки соҳибони корхона онҳоро барои идоракунӣ фахрии ғаёлияти хоҷагидорӣ таъин намузданд. Ба онҳо ахбор онди натиҷаҳои молиявии корхона — ҳам дар ҳоли ҷорӣ ва ҳам дар ҳоли оянда лозим мебошад. Ин гуна шахсон ҳагҳои баъд будан ба чунин ахбор самаранокии

идоракунии корхонаро таъмин намуда, қарорҳои идоракунии таъсирбахш қабул менамоянд.

♦ *Аксионерон*, яъне соҳибони корхона. Онҳо самаранокии фаъолияти роҳбарони корхона ва иҷрои вазифаҳои онҳоро баҳо медиҳанд. Онҳо бояд донанд, ки менечерҳои корхона чӣ тавр кор мебаранд, чӣ қадар даромад меоранд.

♦ *Шарикони тиҷоратӣ*: таъминкунандагон ва харидорон (истеъмолкунандагон). Таъминкунандагон бояд донанд, ки оё корхона қодир аст, ки қарзҳои худро баргардонад; харидорон (мизочон) бояд донанд, ки оё корхона метавонад, ки онҳоро бо мол устуворона таъмин намояд ва мавзунии қори онҳоро вайрон накунад.

♦ *Кредитдиҳандагони корхона (банкҳо)*. Банк бояд боварӣ дошта бошад, ки корхона ба пардохтани маблағи қарз ва фоизи истифодабарии он қодир аст.

♦ *Нозироти андоз*. Онҳо бояд оиди фоидаи корхона маълумот дошта бошанд, то онро барои ҳисобкунии бузургии андозҳои истифода баранд.

♦ *Кормандони корхона*. Онҳо бояд дар бораи вазъии молиявии корхона ахбор дошта бошанд, чунки аз ин ҷиҳат мансабна андозаи музди меҳнати онҳо вобаста мебошад.

♦ *Таҳлилчиён ва мушовирони молиявӣ*. Ба онҳо ахбори таҳлилии барои расонидан ба мизочонашон ва омма лозим мебошад: ба агентҳои молиявӣ ахбор барои машваратдиҳӣ ба инвесторҳо оиди масъалаҳои харидани аксияву дигар қоғазҳои қиматнок лозим аст; ба журналистон ахбор барои хонандагон лозим аст.

Ахбори таҳлилии инчунин ба тамоми аъзоёни ҷамъият зарур мебошад, чунки фаъолияти корхонаҳо ба онҳо — андозсупорандагон, истеъмолкунандагон, истиқоматкунандагони маҳал — дар масъалаҳои экологӣ, шуғл ва ғ. таъсир мерасонад.

« *Иҷрокунандагони таҳлили иқтисодӣ дар корхона*. Дар корхонаҳои калони саноатӣ фаъолияти тамоми сохторҳои иқтисодиро сариқтисодӣ, ки ҳамзамон ҷонишини директор оид ба масъалаҳои иқтисодӣ мебошад, роҳбарӣ мекунад. Вай тамоми қорҳои иқтисодиро, аз он ҷумла, таҳлили фаъолияти хоҷагидориро ташкил менамояд. Сохторҳои корхона, ба монанди озмоишгоҳ (лаборатория)-и иқтисодӣ, шӯъбаҳои планӣ-иқтисодӣ, меҳнат ва музди қор, ҳисобдорӣ, молиявӣ дар тобеъияти бевоситаи ӯ мебошанд. Ҳамчун ҷузъи сохтори алоҳида шӯъба ё гурӯҳи таҳлили иқтисодӣ низ ҷудо шуда метавонад. Дар корхонаҳои миёна ва хурд қорҳои таҳлииро менечери шӯъбаи планкашӣ ва ё сарбуғалтер роҳбарӣ мекунад.

Таҳлили иқтисодӣ на фақат ба ӯҳдаи кормандони сохторҳои иқтисодӣ гузошта мешавад, балки инчунин кормандони дигар шӯъбаҳои техникӣ (истеҳсоли, сармеханик, энергетик, технолог),

роҳбарони сехҳо, бригадаҳо, мавзеъҳо низ ба корҳои таҳлили иқтисодӣ машғул мешаванд. Дар шароитҳои муносири иқтисодӣ тамоми роҳбарону мутахассисони корхона бояд аз донишҳои иқтисодӣ бохабар буда, вазъияти иқтисодии баамаломатаи ҷиҳати фаъолияти истеҳсоливу иқтисодии худро баҳо дода тавонанд ва қарорҳои идоравии аз ҷиҳати иқтисодӣ асоснок қабул намоянд.

Вазифаҳои таҳлили иқтисодӣ дар корхона ин тавр тақсим шуда метавонанд.

♦ *Шӯъбаи истеҳсолӣ* чунин ҷиҳатҳои фаъолиятро таҳлил мекунад: иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот аз рӯи ҳаҷм, ассортимент ва сифат; мавзунии истеҳсолот; татбиқи техника ва технологияи нав, механикунонӣ ва автоматикунонии истеҳсолот; кори таҷҳизот, харҷи сарватҳои моддӣ, давомнокии даври истеҳсолӣ, комплекси барориши маҳсулот, дараҷаи умумии техникӣ ва ташкилии истеҳсолот.

♦ *Шӯъбаи сармеханик ва сарэнергетик* вазъи истифодабарии ماشینро таҷҳизот, иҷроиши план-графикҳои таъмир ва навкунии таҷҳизот, сифат ва арзиши аслии таъмирҳо, пуррагии истифодабарии таҷҳизот ва иқтидори истеҳсолӣ, оқилонагии истеъмоли сарватҳои энергетикиро меомӯзад.

♦ *Шӯъбаи назорати техникӣ* таҳлили сифати ашёи хом ва маҳсулоти тайёр, ноқис ва талафот аз ноқис, рекламатсия (даъво барои сифати паст)- и маҳсулот, чорабиниҳои оиди кам кардани ноқис, баландкунии сифати маҳсулот, риоякунии интизоми технологиро ба ҷо меорад.

♦ *Шӯъбаи таъминот* саривақтиягӣ ва сифати таъминоти моддиву техникӣ, иҷроиши плани таъминотро аз рӯи ҳаҷм, намудҳо, мӯҳлатҳо ва сифат, вазъ ва нигоҳдории захираҳои анборӣ, риоякунии меъёрҳои харҷи масолеҳ, хароҷоти нақлиётӣ омодакуниро назорат мекунад.

♦ *Шӯъбаи фурӯш* чунин ҷиҳатҳоро таҳлил мекунад: иҷроиши ўҳдадорӣҳо ва планҳои ба харидорон равопкунӣ маҳсулот аз рӯи ҳаҷм, сифат, мӯҳлат, номгӯй; вазъи захираҳои анборӣ ва нигоҳдории маҳсулоти тайёр.

♦ *Шӯъбаи маркетинг* бозорҳои фурӯши маҳсулот, мавқеи молҳои корхонаро дар бозорҳои фурӯш, рақобатнокии онҳоро омӯхта, сиёсати нархиву сохтории моли корхонаро бунёд менамояд.

♦ *Шӯъбаи меҳнат ва музди кор* дараҷаи ташкили меҳнат, иҷроиши плани чорабиниҳо оиди баландгардонии дараҷаи ташкили меҳнат, таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнатӣ аз рӯи намуд ва ихтисосҳо, дараҷаи ҳосилнокии меҳнат, истифодабарии фонди вақти корӣ, харҷкунии фонди музди корро таҳлил менамояд.

♦ *Шуъбаи ҳисобдорӣ ва ҳисоботи буғалтерӣ (буғалтерия)* иҷроиши сметаҳои хароҷот барои истеҳсол, арзиши аслии маҳсулот, иҷроиши плани фоида ва истифодабарии он, вазъи молиявӣ ва пардохтавонии корхонаро таҳлил менамояд.

♦ *Шуъбаи планӣ-иқтисодӣ ё шуъбаи таҳлилии иқтисодӣ* тартибдиҳии плани корҳои таҳлилӣ ва назорати иҷроиши он, таъминоти методҳои таҳлилро ба ҷо оварда, натиҷаҳои таҳлилии фаъолияти хоҷагидорӣ корхона ва сохторҳои онро ташкил ва ҷамъбааст менамояд, барои татбиқи натиҷаҳои таҳлил ҷорабиниҳоро тартиб медиҳад.

Органҳои болоии идораи корхона низ таҳлили вазъи иқтисодиёти корхонаро ба ҷо меоранд. Мутахассисони ин органҳо масъалаҳои алоҳидаро меомӯзанд ва ё таҳлили комплекси фаъолияти хоҷагидорӣ корхонаро иҷро мекунанд. Дар натиҷаи чунин таҳлил органҳои болоии идора метавонанд шароитҳои иқтисодии фаъолияти корхонаро ба қадре тағир диҳанд.

Таҳлилии беруниидораӣ аз тарафи органҳои статистика, молия, нозироти андоз, фирмаҳои аудиторӣ, бонкҳо, инвесторҳо, институтҳои тадиқикотӣ-илмӣ ва ғ. ба ҷо оварда мешавад. Органҳои статистикӣ, масалан, ҳисоботи статистикуи корхонаро ҷамъбааст ва таҳлил намуда, натиҷаҳои онро ба вазорату идораҳои мувофиқ барои истифодаи амалӣ пешкаш мекунанд. Нозироти андоз иҷроиши плани фоидаи корхона, ҷудокуниҳои андозҳоро ба буҷет таҳлил намуда, истифодаи оқилонаи сарватҳои моддиву молиявиро назорат мекунанд. Бонкҳо ва дигар инвесторҳо вазъи молиявӣ, пардохтавонӣ, кредитбаргардондатавонии корхона, самаранокӣ истифодаи кредитҳоро меомӯзанд. Корхона инчунин барои иҷро намудани тадқиқотҳои таҳлилии алоҳида метавонад аз хизмати фирмаҳои аудиторӣ ва машваратӣ (консалтинг) истифода барад.

БАХШИ 2. ТАҲЛИЛИ ИДОРАВӢ

Мавзӯи 7. Таҳлили талабот, истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (кор ва хизматҳо)

Таҳлили талабот бар маҳсулот. Яке аз самтҳои асосии таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ корхона ин таҳлили талабот бар маҳсулоти (кор ва хизматҳои) корхона мебошад. Дар миқёси корхонаҳои алоҳида таҳлили талабот дар тамоми давраҳои идоракунӣ барои тамоми намудҳои таҳлили уфуқӣ (вақтӣ) – пешакӣ, ҷорӣ, ояндабинӣ ба ҷо оварда мешавад. Таҳлили талабот бояд ҳам шароитҳои мушаххаси хоҷагидорӣ корхона ва ҳам вазъи иқтисодии бозори намуди алоҳидаи маҳсулот (кор ва хизматҳо)-ро ба ҳисоб гирад.

Натиҷаҳои молиявии корхона ва вазъи молиявии вай аз он вобаста мебошанд, ки сатҳ, ҳислат, сохтори талабот ва тамоюлоти инкишофи он чӣ гуна омӯхта шудаанд.

Ахбори заруриро барои қабули қарорҳои идоракунӣ дар ин соҳа тадқиқотҳои маркетингӣ омода мекунанд. Натиҷаҳои тадқиқотҳои маркетингӣ барои бунёд намудани стратегияи хоҷагидорӣ ва ассортименти молӣ истифода мешаванд. Онҳо суръатҳои навбавии маҳсулот (мол ва хизматҳо), мукамалгардии техникаи истеҳсолот, талабот бар сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявиро муайян мекунанд.

Манбаъи ахборӣ барои таҳлили талабот ва фурӯши маҳсулот (кор ва хизматҳо) асосан регистрҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ мабошанд. Ҳангоми таҳлили талабот журнали баҳисобгирӣ фармоишҳои истифода мешавад. Маълумотҳо барои таҳлили ин журнал аз натиҷаҳои гуфтугӯҳо бо харидорон, аз натиҷаҳои ҳуҷҷатҳои бонкӣ ва аз ҳуҷҷатҳои ибтидоии буғалтерӣ гирифта мешаванд.

Қонеъгардонии талаботи харидорон дар лаҳзаи фурӯши маҳсулот ба амал меояд.

Миқдори маҳсулоте, ки корхонаи истеҳсоли мефурӯшад, аз бузургии талабот ва пешниҳодоти он муайян мегардад. Талабот ҳамон ҳаҷми маҳсулотро ифода мекунад, ки истеъмолкунанда мехоҳад ва метавонад бо нархи муайян, дар замони муайян ва аз бозори муайян харад. Аз ин рӯ ҳар як субъекти хоҷагидорӣ пеш аз он ки ҳаҷми истеҳсолоти худро муайян кунад ва иқтисодии истеҳсоли худро бунёд намояд, бояд донанд, ки қадом қисми маҳсулотро бо қадом ҳаҷм, дар қуҷо, кай ва бо қадом нарх мефурӯшад.

Вазифаҳои асосии таҳлили талабот инҳоянд:

- таҳлили эҳтиёҷот бар маҳсулоти истеҳсол ва фурӯхташаванда, корҳои иҷрошаванда ва хизматҳои адошаванда;
- таҳлили талабот бар молҳо, корҳо, хизматҳо ва омилҳои ба бузургии талабот таъсиррасонанда;

- баҳодиҳии сатҳи таваккали маҳсулоти бафурушнараванда;
- таҳлили алоқамандии талабот ва фуруш ва таъсири онҳо ба нишондиҳандаҳои молиявии корхона.

Таҳлил аз омӯзиши талабот ва бунёдгардии портфели фармоишҳо (шартномаҳо, контрактҳо) оғоз меёбад, чунки иқтидори истеҳсолии корхона ва дараҷаи истифодабарии вай аз инҳо вобастаанд.

Пас аз баҳо додани талабот таҳлили омилҳои ба дараҷаи он таъсиррасонанда оғоз мегардад. Ба дараҷаи талабот чунин омилҳо таъсир мерасонанд: сифати маҳсулот, сатҳи даромадҳои аҳоли, дараҷаи нархҳо, афзалиятҳои истеъмоли, таъбу ҳаваси харидорон, интизориҳои инфлятсионӣ, сатҳи нархҳои молҳои ҳамдигарро ивазкунада, пурии бозор ва ғ.

Омили муҳимтарине, ки бузургии талаботро муайян мекунад, ин нарх мебошад. Тағирёбии бузургии талабот дар таҳти таъсири нарх ба амал меояд. Дараҷаи эҳсоскунии (тобоварии) талабот ба тағирёбии нарх бо ёрии *коэффициенти чандирияти нархи (КЧН)* муайн карда мешавад:

$$K_{\text{ЧН}} = \frac{\Phi T M T}{T \Phi H M}.$$

дар ин ҷо: $\Phi T M T$ – фоизи тағирёбии миқдори талаботи моли i ;
 $T \Phi H M$ – тағирёбии фоизии нархи моли i .

Коэффициенти чандирият аз рӯи даромади аҳоли (КЧД) дараҷаи эҳсоскунии талаботро аз тағирёбии даромадҳои истеъмолкунадагон муайян мекунад:

$$K_{\text{ЧД}} = \frac{\Phi T M T}{T \Phi Д X}.$$

дар ин ҷо: $T \Phi Д X$ – тағирёбии фоизии даромадҳои харидорон.

Ин коэффициентҳо аз рӯи давраҳои вақтӣ ҳисоб карда мешаванд. Оиди натиҷаҳои онҳо хулоса бароварда мешавад: агар бузургии ин коэффициентҳо аз як калон бошад, пас талабот чандир аст ва баръакс, яъне агар бузургии коэффициентҳо аз як хурд бошад - талабот ночандир аст. Агар бузургии коэффициент баробари нол бошад, пас талабот мутлақо ночандир аст. Агар бузургии коэффициент баробари як бошад, чандирияти воҳидӣ ҷой дорад, яъне бузургии тағирёбии фоизии талабот ва тағирёбии фоизии омили ба вай таъсиррасонанда ҳамвазн мебошанд.

Дар амалия донишмандон он муҳим аст, ки тағирёбиҳои бузургии талабот бар маҳсулот (кор, хизматҳо) ба натиҷаҳои молиявии фаъолият чӣ гуна таъсир расонидаанд. Барои ин нишондиҳандаи *чандирияти талабот аз рӯи маблағи фуруш (КЧМФ)* ҳисоб карда мешавад:

$$KЧМФ = \frac{TФМФ}{TФНМ}.$$

дар ин ҷо: ТФМФ – тағирёбии фоизии маблағ аз фуруши моли i ;

Ин нишондиҳанда аз руи якчанд давраҳо ҳисоб карда мешавад. Оиди натиҷаҳо баҳодихӣ ба ҷо оварда мешавад.

Агар талабот чандир бошад, пас бо камшавии нарх маблағи фуруш зиёд мешавад, чунки ҳатто ҳангоми нархи паст бар воҳиди мол чунон ҳаҷми фуруше ба миён меояд, ки барои баргардондани талафоти фуруш дар натиҷаи пастшавии нархҳо кифоя мебошад. Дар ин ҳолат тағирёбии нархи мол тағирёбии маблағи фурушро ба самти муқобил ба миён меорад: бо паст шудани нарх талабот зиёд мешавад ва баръакс.

Ҳангоми ночандир будани талабот тағирёбии нархи моли фурухташаванда тағирёбии маблағи фурушро ба ҳамон як самт ба миён меорад.

Талаботи мутлақо ночандир – талабот аз нарх вобаста нест, маблағи фуруш ва нарх бо як самт тағир меёбанд.

Чандирияти воҳидӣ – тағирёбии фоизии талабот ва нарх бо ҳам-баробаранд, натиҷаҳо тағир намеебанд.

Чандирияти мутлақи талабот – нарх аз талабот вобаста нест, маблағи фуруш бо ҳамон самте тағир меёбад, ки нарх тағир ёфтааст.

Дар асоси ин гуна баҳодихӣ ояндабинии маблағи фуруш ба ҷо оварда мешавад.

Мақсад ва вазифаҳои таҳлили истеҳсол ва фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо). Фаъолияти хоҷагидории корхонаҳои истеҳсоли барои таъмин намудани талаботҳои гуногуни ҷамъият ба боигарии иқтисодӣ пеш бурда мешавад. Дар шароитҳои бозор истеҳсолотро ҳамон корхонаҳое ба ҷо меоранд, ки шаклҳои ташкилӣ ва технологияи самараноктари истеҳсолотро меҳоянд ва метавонанд истифода баранд, чунки дар ин ҳолат ба онҳо бадастовариҳои ғолиб зиёдтар муяссар мегардад.

Сарватҳо ба он корхонаҳое ворид мешаванд, ки дар бозор ба моли онҳо талабот мавҷуд аст. Системаи бозор сарватҳои маҳдудро аз соҳаҳои корхонаҳои нафъноовар дур мекунад. Корхонаҳои истеҳсоли моли хурд то он лаҳзае идома медиҳанд, ки дар бозор ба моли онҳо талабот ҳаст ва фуруши он ғолиб меорад. Корхона бояд кадом намуди молро бо кадом андоза истеҳсол кунад ва бо кадом нарх онро фурушад, ба қучо маблағгузори кунӣ – инро механизми талабот ва пешниҳодот, меъёри ғолиб, курси аксияҳои ашё, ғоли-

ин қарз барин омилҳо муайян мекунанд.

Суръатҳои афзоиши истеҳсол ва фуруши маҳсулот, баландшавии сифати маҳсулот бевосита ба бузургии хароҷот, фоида ва даромаднокӣ таъсир мерасонанд. Фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ бояд ба он равона гардад, ки миқдори зиёдтарини маҳсулоти баландсифат бо хароҷоти камтарин истеҳсол ва фурухта шавад.

Мақсади таҳлили истеҳсол ва фуруши маҳсулот ин дарёфт намудани роҳҳои зиёдгاردонии ҳаҷми фуруши маҳсулот нисбат ба рақибон, васеъгاردонии ҳиссаи корхона дар бозори фуруши мол бо истифодаи бештарини иқтидори истеҳсоли ва дар натиҷа — афзунгاردонидани фоидаи корхона мебошад.

Вазифаҳои асосии таҳлили ҳаҷми истеҳсол ва фуруши маҳсулоти корхона инҳоянд:

- баҳодиҳии динамикаи нишондиҳандаҳои асосии ҳаҷм, сохтор ва сифати маҳсулот;
- санҷиши мувозинат ва дурустии бизнес-планҳо, нишондиҳандаҳои планӣ, шиддатнокӣ ва воқеияти онҳо;
- ошкоркунии дараҷаи таъсири миқдории омилҳо ба тағирёбии бузургии ҳаҷми истеҳсол ва фуруши маҳсулот;
- ошкоркунии захираҳои дохилихоҷагии зиёдкунии ҳаҷмҳои истеҳсол ва фуруши маҳсулот;
- тартиб додани чорабиниҳо оиди истифодабарии захираҳои дохилихоҷагӣ барои баландбардории суръатҳои афзоиши истеҳсоли маҳсулот, беҳгاردонии ассортимент ва сифати он.

Объектҳои таҳлил дар ин самт инҳоянд:

- ҳаҷми истеҳсол ва фуруши маҳсулот;
- ассортимент ва сохтори маҳсулот;
- сифати маҳсулот;
- мавзунии истеҳсолот.

Дар рафти таҳлили истеҳсол ва фуруши маҳсулот бояд сабабҳои ошкор карда шаванд, ки афзоиши истеҳсолотро боз медоранд, ба хусус:

- камбудӣҳо дар ташкили истеҳсолот ва меҳнат;
- истифодаи ғайриоқилонаи сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ;
- маҳсулоти ноқис.

Таҳлили динамика ва иҷроиши плани истеҳсол ва фуруши маҳсулот. Яке аз нишондиҳандаҳои ҷамъбастии самаранокии иқтисодии истеҳсолот ин афзоиши истеҳсоли маҳсулот (кор, хизматҳо) бо ифодаи арзишӣ мебошад. Маҳсулоти корхона натиҷаи ниҳони

мустақими фаъолияти асосии он мебошад.

Истеҳсоли маҳсулот бо ченакҳои табиӣ, шартан-табиӣ, меҳнати ва арзишӣ баҳо дода мешавад. Нишондиҳандаҳои асосии ҳаҷми истеҳсол инҳоанд: маҳсулоти молӣ, умумӣ ва фурӯхташуда.

Маҳсулоти молӣ (ММ) ҳаҷми истеҳсолотро аз рӯи маҳсулоти (кор ва хизматҳои) пурра ба итмомрасида ва барои фурӯш нигаронидашуда баҳо медиҳад. Вай чунин унсурҳоро дар бар мегирад:

- арзиши маҳсулоти тайёр (МТ);
- нимтайёраҳои истеҳсоли худӣ, ки барои фурӯш ба берун аз корхона ва ё барои истифода дар сохтмони асосӣ ва хоҷагиҳои ғайриистеҳсолии корхона бароварда шудаанд (НТ_х);
- арзиши коркарди ашёи хом ва масолеҳи фармоишгар (АК_{АХМФ});
- арзиши олот, қолабҳо, асбобҳои, ки барои фурӯш ва ё қушқунӣ ба ҳайати воситаҳои асосии корхона истеҳсол шудаанд (маҳсулоти сеҳҳои ёрирасон) (М_{СЕ});
- арзиши корҳои хислати саноатӣ дошта, ки барои дигар корхонаҳо иҷро карда шудаанд (К_{ХС}).

Ҳамин тариқ:

$$ММ = МТ + НТ_х + АК_{АХМФ} + М_{СЕ} + К_{ХС}.$$

Ҳаҷми умумии истеҳсолотро бо ифодаи арзишӣ *маҳсулоти умумӣ (МУ)* баҳо медиҳад, ки аз меҳнатфароғирӣ, масолеҳфароғирӣ ва даромаднокии маҳсулоти истеҳсолшуда вобаста мебошад. Дар он ҷойҳое, ки бақияҳои истеҳсолоти нотамои каманд ва ё дар давраҳои ҳисоботи тамоилоти зиёд надоранд, бузургҳои маҳсулоти молӣ ва умумӣ як андоза доранд, дар ҳолатҳои дигар бошад ҳисобкунии маҳсулоти умумии корхона бо баъътиборгирии бақияҳои истеҳсолоти нотамои ба ҷо оварда мешавад:

$$МУ = ММ \pm Б_{ИНТ} + А_{АХМФ},$$

дар ин ҷо: $\pm Б_{ИНТ}$ — тағирёбии бақияҳои истеҳсолоти нотамои; $А_{АХМФ}$ — арзиши ашёи хом ва масолеҳи фармоишгар.

Ҳаҷми умумии маҳсулот, кор ва хизматҳо ба таври воқеӣ бо нархҳои яклухт бе андоз аз арзиши изофашуда (ААИ), аксиз ва андозҳои махсус чен карда мешавад.

Маҳсулоти умумӣ ҳаҷми истеҳсолотро ҳам бо истеҳсолоти пурра ба итмомрасида ва барои фурӯш нигаронидашуда ва ҳам бо истеҳсолоти нотамои тавсиф медиҳад.

Маҳсулоти фурӯхташуда - ин арзиши маҳсулоти барои харидорон боркардашуда ва пардохтгардида мебошад.

Дар раванди таҳлил иҷроиши плани истеҳсол (агар план вучуд дошта бошад) санҷида мешавад ва ба тағирёбии ҳаҷми маҳсулот нисбат ба соли гузашта баҳо дода мешавад.

Таҳлил аз омӯзиши динамикаи истеҳсоли маҳсулот, ҳисобкунии суръатҳои афзоиш ва пешравии маҳсулот оғоз меёбад. Ахбори ибтидоӣ барои таҳлил дар ҷадвали таҳлилий (ҷадвали 4) ҷамъбаст карда мешавад. Дар ин вақт ҳаҷмҳои истеҳсол ва фуруш бояд бо нархҳои қиёсшавандае ифода карда шаванд, ки асосан нархҳои давраи базисӣ мебошанд. Масалан, барои муайян намудани ҳаҷми маҳсулоти умумии давраи i бо нархҳои давраи базисӣ, бузургии он ба ҳосили зарби индексҳои нархҳо дар n давраи пешина тақсим карда мешавад:

$$6839 : 1,50 = 4559,$$

$$9537 : (1,46 \times 1,50) = 4355$$

$$13485 : (1,40 \times 1,46 \times 1,50) = 4398 \text{ ва ғ.}$$

Ҷадвали 4. Динамикаи истеҳсол ва фуруши маҳсулот

Сол	Ҳаҷми истеҳсол бо нархҳои ҷорӣ	Индекс нархҳо	Ҳаҷми истеҳсол бо нархҳои соли базисӣ	Суръатҳои афзоиши истеҳсол, %		Ҳаҷми фуруш	Суръатҳои афзоиши фуруш, %	
				базисӣ	занҷирӣ		базисӣ	занҷирӣ
x1	4652	1,00	4652	100	100	4625	100	100
x2	6839	1,50	4559	98,0	98,0	4536	98,0	98,0
x3	9537	1,46	4355	93,6	95,5	4347	94,0	95,8
x4	13485	1,40	4398	94,5	100,1	4429	95,8	101,9
x5	18485	1,33	4533	97,4	103,1	4536	98,1	102,4
x6	25080	1,28	4805	103,3	106,0	4754	102,8	104,8

Суръатҳои афзоиши базисӣ бо таносуби ҳар як мавқеъ (сол) бар соли аввалии қатори динамики ва суръатҳои афзоиши занҷирӣ бошанд бо таносуби ҳар як мавқеъ бар мавқеи соли пешина ҳисоб карда мешаванд.

Аз ҷадвал намоён аст, ки дар се соли аввали пастшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба амал омада, дар се соли минбаъда бошад, вай ба андозае зиёд шудааст. Дар ҷамъбасти панҷ сол бошад ҳаҷми истеҳсолот ба андозаи ҳамагӣ 3,3% ва ҳаҷми фуруш бошад – 2,8% афзудааст. Агар дар солҳои аввали суръатҳои афзоиши истеҳсол ва фуруш тақрибан баробар бошанд, пас дар солҳои охир суръатҳои афзоиши истеҳсол аз суръатҳои афзоиши фуруши маҳсулот ба андозаи назаррас зиёдтар мебошанд. Ин вазъ аз ғуншавии бакияхон

маҳсулоти бафурӯшнарафта дар анборҳои корхона ва маҳсулоти пардохтнагардида гувоҳӣ медиҳад.

Суръатҳои афзоиш ва пешравии миёнасолонаи истеҳсол ва фурӯши маҳсулотро бо ёрии миёнаи баркашгардидаи арифметики ё геометрии ҳисоб намудан мумкин аст. Инро бо ёрии миёнаи геометрии ҳисоб мекунем:

$$T_{ИМ}^{афз} = \sqrt[n]{T_1 \times T_2 \times T_3 \times T_4 \times T_5 \times T_6} = \\ = \sqrt[5]{1,0 \times 0,98 \times 0,955 \times 1,01 \times 1,03 \times 1,06} = \sqrt[5]{1,032} = 1,0064 = 100,64\%,$$

$$T_{ИМ}^{неш} = 100,64 - 100 = 0,64\%.$$

$$T_{ФМ}^{афз} = \sqrt[5]{1,0 \times 0,98 \times 0,958 \times 1,019 \times 1,024 \times 1,048} = \sqrt[5]{1,027} = \\ = 1,0054 = 100,54\%,$$

$$T_{ФМ}^{неш} = 100,54 - 100 = 0,54\%.$$

Дар мисоли овардашуда суръати миёнасолонаи пешравии истеҳсоли маҳсулот – 0,64%, фурӯши маҳсулот – 0,54% мебошад.

Баҳодиҳии иҷроиши плани истеҳсол ва фурӯши маҳсулот дар давраи ҳисоботӣ (моҳ, семоҳа, сол) бо ёрии методикаи дар ҷадвали 5 овардашуда ба ҷо оварда мешавад.

Ҷадвали 5. Таҳлили иҷроиши плани истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, ҳаз. сомонӣ

Маҳсулот	Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо нархҳои планӣ				Фурӯши маҳсулот			
	план	воқеъӣ	±, -	%-и план	план	воқеъӣ	±, -	%-и план
А	12500	16625	+4125	+33	13069	15682	+2613	+20,0
Б	7500	4275	-3225	-43	7534	4428	-3106	-41,2
Ҷамъ	20000	20900	+900	+4,5	20603	20110	-493	-2,39

Аз ҷадвал намоён аст, ки дар соли ҳисоботӣ плани истеҳсоли маҳсулот ба андозаи 4,5% барзиёд ва плани фурӯш ба андозаи 2,39% кам иҷро шудаанд. Ин назъ аз зиддиятии бақияҳои маҳсулоти бафурӯшнарафта дар анбор гувоҳӣ медиҳад.

Таҳлили фаврии истеҳсол ва боркунии маҳсулот дар асоси натиҷаи ҳисобкунии ба ҷо оварда мешавад, ки дар он маълумотҳои воқеъӣ оиди истеҳсол ва боркунии аз рӯи ҳаҷм ва ассортименти як-рӯзонаи маҳсулот, бо натиҷаи замнаванда аз аввали моҳ, инчунин тамоилот аз план инъикос мешавад (ҷадвали 6).

Ҷадвали 6. Таҳлили фаврии иҷроиши плани истеҳсол ва боркунӣ маҳсулот, ҳаз. сомонӣ

Намуди маҳсулот	План		01.04.2005 г.				02.04 ва ғ.
	Дар як шабо-наруз	Дар моҳ	План аз аввали моҳ	Ҳаҷми воқеъӣ		Тамойлот аз план	
				Дар як шабо-наруз	Аз аввали моҳ		
Маҳсулоти А							
истеҳсол	100	625	100	95	95	-5	
боркунӣ	105	630	105	110	110	+5	
Маҳсулоти Б							
истеҳсол	30	400	30	35	35	+5	
боркунӣ	35	410	35	39	39	+4	
Ҷамъ							
истеҳсол	150	1025	150	140	140	-10	
боркунӣ	160	1040	160	166	166	+6	

Таҳлили фуруши маҳсулот бо таҳлили иҷроиши ӯҳдадориҳои аҳдномавӣ оиди раванкунии маҳсулот алоқаи зич дорад. Иҷро нагардидани плани аҳдномаҳо барои корхона таъсири манфӣ мерасонад, ки бо камшавии маблағи фуруш, ғоида, супоридани ҷаримаҳо зоҳир мегардад. Ба ғайр аз ин, дар шароитҳои рақобат корхона метавонад бозорҳои фуруши худро аз даст диҳад, ки ин ба пастшавии истеҳсолот меоварад. Пурра раван накардани маҳсулоти тайёр на фақат ба натиҷаҳои ғайрирошари корхонаи таҳлилшаванда, балки инчунин ба ғайрирошари муассисаву ташкилотҳои савдо, нақлиёт, корхонаҳои дорои технологияи ҳамчоя, ва ғ. таъсири манфӣ мерасонад. Ҳангоми таҳлили фуруши маҳсулот ба иҷроиши ӯҳдадориҳои оиди фармоиши давлатӣ, раванкунии ҳамчоявӣ ва экспорти маҳсулот диққати муҳим бояд дод.

Дар рафти таҳлили истеҳсол ва фуруши маҳсулот бояд инчунин таваккали маҳсулоти бафурушнараванда, ки дар натиҷаи афтидани талабот ба он ба миён меояд, баҳо дода шавад. Вай бо бузургии талафоти имкониҳои моддӣ ва маънавии корхона аз ин ҳисоб муайян карда мешавад. Ҳар як корхона бузургии талафоти худро ҳангоми ба фуруш наравтани ягон миқдори маҳсулот бояд донанд. Барои он ки бафурушнаравии маҳсулот ба миён наояд, бояд омилҳои пайдоиши он бо мақсади ҷустуҷӯи роҳҳои маҳв ва ё камкунии талафот омӯхта шаванд.

Сабабҳои дохилии пайдошавии маҳсулоти бафурӯшнараванда инҳо шуда метавонанд: нодуруст тартиб додани пешомади талабот бар маҳсулот; сиёсати нодурусти нархҳои корхона; пастиавии рақобатнокии маҳсулот дар натиҷаи сифати пасти ашёи хом, таҷҳизот, технологияи қафомонда, тахассуси пасти кормандон; ташкили нодурусти раванди фурӯш ва рекламаи маҳсулот.

Сабабҳои берунии пайдошавии маҳсулоти бафурӯшнараванда инҳо шуда метавонанд: пардохтнотавонии харидорон; демографӣ; иҷтимоӣ-иқтисодӣ; сиёсӣ ва ғ.

Ҳар як мол бояд фақат дар ҳамагон вақте истеҳсол карда шавад, ки барои он талаботи пардохтгавони бо фармоиш ё аҳдномаҳо қави-гардида вучуд дошта бошад.

Барои баҳо дода тавонистани таваккали ба фурӯш нарафтани маҳсулот бояд таъминнокии маҳсулот бо фармоиш ва аҳдномаҳо, динамикаи бақияҳои маҳсулоти тайёри ҳар як намуд, саҳми онҳо дар ҳаҷми умумии фурӯш таҳлил карда шаванд.

Нишондиҳандаи ҷамъбастии муҳими барои тавсифи суръати фурӯши маҳсулот истифодашаванда ин *давомнокии дар давраи фурӯш қароргирии маҳсулот* мебошад. Барои ҳисоб намудани ин нишондиҳанда бақияҳои миёнаи маҳсулоти тайёр ба ҳаҷми якрузонаи фурӯш тақсим карда мешаванд. Афзоиши дараҷаи он оиди мушкилиҳои фурӯши маҳсулот ва афзоиши таваккали бафурӯшнаравии он гувоҳӣ медиҳад.

Таҳлили ассортимент ва сохтори маҳсулот. Натиҷаҳои ҷаъолияти хоҷагидорӣ корхона бештар аз ассортимент ва сохтори истеҳсол ва фурӯши маҳсулот муайян мегарданд. Дар ҳайати маҳсулоти молӣ ва фурӯхташуда вучуд доштани намудҳои маҳсулоти камдаромаднок ва ё бафурӯшнараванда мумкин аст. Барои роҳ надодан ба оқибатҳои ин бояд омилҳои ба талабот таъсиррасонанда бо мақсади маҳв ё кам кардани талафот, омӯхта шаванд. Аз ин бармеояд, ки корхона бояд оиди бунёдкунии ассортименти молӣ доимо кор барад. Мақсади асосии сиёсати ассортиментии корхона ин аст, ки кори корхонаро ба самти истеҳсоли молҳои рағбонакунонад, ки аз ҷиҳати сохтор, хусусиятҳои истеъмоли ва сифаташон ба талаботҳои харидорон мувофиқати бештар дошта бошанд. Корхона бояд ҳангоми бунёдкунии ассортимент ва сохтори маҳсулот истифодабарии босамари сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва молиявӣ дар ихтиёр дошташро низ ба ҳисоб гирад.

Системаи бунёдгардии ассортимент чунин ҷиҳатҳои муҳимро дар бар мегирад:

- муайянкунии талаботҳои ҷорӣ ва ояндаи харидорон;
- баҳодиҳии дараҷаи рақобатнокии маҳсулоти истеҳсолшаванда ё барои истеҳсол баплангирифташуда;
- омӯзиши даври зисти маҳсулот дар бозорҳо ва қабули ҷораҳои мувофиқ оиди татбиқкунии намудҳои навтар ва мукамалтари маҳсулот ва аз программаи истеҳсоли бардоштани маҳсулоти камсамар ва маънаван кӯҳнашуда;
- баҳодиҳии самаранокии иқтисодӣ ва дараҷаи таваккали тағиротҳо дар ассортименти маҳсулот.

Тавсифи умумии тағиротҳоро дар ассортименти маҳсулот коэффисиенти ҳамном медиҳад, ки сатҳи он бо таносуби ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти дар иҷроиши план баҳисобгирифташуда бар бузургии базисии истеҳсоли маҳсулот муайян карда мешавад. Дар ин вақт барои иҷроиши плани ассортимент истеҳсоли воқеии маҳсулоти ҳар як намуд (вале на зиёд аз ҳаҷми баплангирифташуда) ба ҳисоб гирифта мешавад. Коэффисиенти тағиротҳои ассортименти маҳсулотро бо истифодабарии маълумотҳои қадвали 5 ҳисоб мекунем:

$$K_{ac} = \frac{12500 + 4275}{20000} = 0,84.$$

Бузургии ин коэффисиент нишон медиҳад, ки дар сиёсати ассортиментии корхона тағиротҳои муҳиме рӯх додаанд: истеҳсоли маҳсулоти намуди якум зиёд ва истеҳсоли маҳсулоти намуди дувум кам шудааст.

Зиёдшавии ҳаҷми истеҳсол (фурӯш)-и як намуд ва камшавии истеҳсол (фурӯш)-и намуди дигари маҳсулот ба тағирёбии сохтори истеҳсолот меорад, яъне вазни қиёсии баъзе намудҳо зиёд ва аз боқимондаашон кам мешавад.

Тағирёбии сохтори истеҳсол ва фурӯши маҳсулот ба ҳамаи нишондиҳандаҳои иқтисодии корхона, ҷун ҳаҷми истеҳсол бо ифодаи арзишӣ, масолеҳфарогирӣ, арзиши аслии маҳсулоти молӣ, фоида, даромаднокӣ ва ғ. таъсири калон мерасонад. Агар вазни қиёсии маҳсулоти қиматтар зиёд шавад, пас ҳаҷми истеҳсол бо ифодаи арзишӣ меафзояд ва баръакс. Ҳамин аҳвол бо бузургии фоида низ ҷангоми зиёдшавии саҳми маҳсулоти сердаромад ва мувофиқан камшавии саҳми маҳсулоти камдаромад рӯх медиҳад.

Ҳисобкунии таъсири сохтори истеҳсолро ба дараҷаи нишондиҳандаҳои номбаршуда бо истифодаи усули гузоришҳои занҷирӣ ба ҷо меорем (қадвали 7).

Чадвали 7. Таҳлили сохтори маҳсулоти молӣ

Маҳсулот	Нархи як-лукти маҳсулот, сомонӣ	Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, дона		Сохтори маҳсулот, %		Истеҳсоли маҳсулот бо нархҳои план, сомонӣ			Тағирёбии истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби сохтор, сомонӣ
		план	воқеъӣ	план	воқеъӣ	план	Воқеъӣ бо сохтори планӣ	воқеъӣ	
А	1250	2500	3325	50	70	3125000	2968750	4156250	+1187500
Б	750	2500	1425	50	30	1875000	1781250	1068750	-712500
Σ	-	5000	4750	100	100	5000000	4750000	5225000	+475000

$$\begin{aligned}
 ИМ_1 &= \sum(ИМ_{I_{ум}} \times Br_{i1} \times Z_{i0}) = \\
 &= (4750 \times 0,70 \times 1250) + (4750 \times 0,30 \times 750) = \\
 &= 4156250 + 1068750 = 5225000 \text{ сомонӣ};
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 ИМ_2 &= \sum(ИМ_{I_{ум}} \times Br_{i0} \times Z_{i0}) = \\
 &= (4750 \times 0,50 \times 1250) + (4750 \times 0,50 \times 750) = \\
 &= 2968750 + 1781250 = 4750000 \text{ сомонӣ};
 \end{aligned}$$

$$\Delta ИМ_{схтр} = ИМ^1 - ИМ^2 = 5225000 - 4750000 = +475000 \text{ сомонӣ}.$$

Агар иҷро нашудани плани истеҳсол барои ҳар ду намуди маҳсулот баробар ба андозаи 5% ба амал меомад ва сохтори баплангирифташуда вайрон намегардид, пас ҳаҷми умумии истеҳсол бо нархҳои планӣ 4750000 сомониро ташкил меод. Ҳангоми сохтори воқеъӣ вай ба андозаи 475000 сомонӣ зиёд аст. Яъне дар ҳаҷми умумии истеҳсол саҳми маҳсулоти қиматтар зиёд шудааст.

Ҳамин гуна натиҷаҳои ҳисобкуниро бо тарзи соддатар, яъне бо истифодабарии усули фарқҳои фоизӣ (нисбӣ) низ ба даст овардан мумкин. Барои ин фарқи байни коэффисиентҳои иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулотро, ки дар асоси ҳаҷмҳои арзишӣ ($K_{арз} = 5225000 : 5000000 = 1,045$) ва шартан табиӣ (масалан, бо меёросоатҳо) ($K_{таб} = 4750 : 5000 = 0,95$) ҳисоб карда шудааст, ба ҳаҷми дар план нишондодашудаи истеҳсоли маҳсулот бо ифодаи арзишӣ зарб мезанем:

$$\begin{aligned}
 \Delta ИМ_{схтр} &= (K_{ст} - K_{м}) \times ИМ_0 = (1,045 - 0,95) \times 5000000 = \\
 &= +475000 \text{ сомонӣ}.
 \end{aligned}$$

Бо ҳамин тарз таъсири сохтори маҳсулоти фурӯхташуда ба маблағи фурӯш ва дигар нишондиҳандаҳои фаъолияти корхона (меҳнатфароғирӣ, масолеҳфароғирӣ, маблағи умумии хароҷот, фоида, даромаднокӣ ва ғ.) ҳисоб карда мешавад, ки барои ҳаматарафа

баҳо додани самаранокии сиёсати ассортиментиву сохтори корхона мусоидат мекунад.

Таҳлили вазъи молҳо дар бозорҳои фурӯш. Аз бозорҳои фурӯш ҳаҷми фурӯш, дараҷаи миёнаи нархҳо, маблағ аз фурӯши маҳсулот, маблағи фоидаи гирифташаванда ва дигар нишондиҳандаҳо вобаста мебошанд. Пеш аз ҳама динамикаи вазъи ҳар як намуди маҳсулот дар бозорҳои фурӯш дар якҷанд соли охир бояд омӯхта шавад (ҷадвали 8).

Ҷадвали 8. Таҳлили динамикаи бозорҳои фурӯши маҳсулот

Нишондиҳандаҳо	2002	2003	2004
Маҳсулоти А			
Ҳаҷми фурӯши маҳсулот, тона	2500	2500	3136
Нархи воҳиди маҳсулот, сомонӣ	85	110	145
Арзиши аслии воҳиди маҳсулот, сомонӣ	70	90	115
Фоида, сомонӣ	37500	50000	94080
Даромаднокӣ, %	21,4	22,2	26,1
Маҳсулоти Б			
Ҳаҷми фурӯши маҳсулот, тона	2550	2250	1476
Нархи воҳиди маҳсулот, сомонӣ	55	68	93
Арзиши аслии воҳиди маҳсулот, сомонӣ	48	60	83
Фоида, сомонӣ	17850	18000	14760
Даромаднокӣ, %	14,6	13,3	12,0

Аз ҷадвали 8 намоён аст, ки дар ду соли охир талабот бар маҳсулоти Б ва дараҷаи даромаднокии он паст шуда истодаанд. Барои маҳсулоти А бошад афзоиши ҳаҷми фурӯш ва даромаднокӣ мушоҳида мешавад.

Аз натиҷаҳои таҳлил чор навъи (категорияи) молҳо ҷудо карда мешаванд:

- молҳое, ки фоидаи асосии корхонаро оварда, ба баландшавии сатҳи иқтисодиёт меоранд;
- молҳое, ки ҳоло дар баландшавии иқтисодиёт саҳми на он қадар зиёд гузошта, фоида меоранд ва ба маблағгузориҳо эҳтиёҷ надоранд;
- молҳои нав, ки ба реклама эҳтиёҷ дошта, ҳоло фоида намеоранд, вале дар оянда фоида меоранд;
- молҳое, ки фоида намеоранд.

Чунин гурӯҳбандии маҳсулоти корхона имконият медиҳад, ки стратегияи дурусте интихоб карда шавад, ки барои дастгирии молҳои дар оянда фоидаи зиёд оваранда равона шуда бошад.

Дар ин вақт бояд марҳалаи даври зист, ки дар он ҳар як мол, дар ҷиҳатҳои алоҳидаи бозор қарор дорад, ба ҳисоб гирифта шавад:

- *марҳалаи якум* – омӯзиш ва санҷиши ғояи бунёдкунии моли нав ва пас истеҳсоли ҳуди мол;
- *марҳалаи дувум* – барориши мол ба бозор ва татбиқи он, ки дар натиҷаи он пешравӣ доштан ё надоштани мол дар бозор муайян мешавад. Ҳамакунга дар ин марҳала наҷандон зиёд аст, ҷунки воситаҳои зиёде барои реклама ва таладиҳӣ ба бозор сарф мешаванд;
- *марҳалаи сеvvум* – афзоиш ва инкишофи фуруш, ки дар он фуруши мол ба ҳама овардан оғоз мекунад. Вай тамоми хароҷотро зуд мепаушонад ва манбаи ҳама меғардад, вале боз ҳам хароҷоти зиёдтарро барои реклама ва таладиҳӣ ба бозор талаб мекунад;
- *марҳалаи чорум* – мол дорои бозори устувор буда, ба вай талабот ҳаст ва вай даромади доимӣ меорад, ҷунки хароҷотро барои ба бозор таладиҳӣ талаб накарда, фақат барои дастгирии рекламави хароҷот талаб мекунад;
- *марҳалаи панҷум* – пушавии бозор аз мол ва пастравии фуруш, ки дар он ҳаҷми фуруш аввал кам шуда ва пас бо суръати баланд поён мефуриад.

Натиҷаҳои таҳлил бояд ба роҳбарияти корхона дар бунёд намудани ассортименти молҳо мувофиқи стратегия ва талаботҳои рақобати бозорӣ кумақ намоёнд.

Ҳангоми таҳлил бояд инҷунин рақибони воқеӣ ва имконии корхона ошкор карда шуда, ҷиҳатҳои пушӯр ва сусти фаъолияти онҳо, имкониятҳои молиявӣ ва стратегияи рақибон дар соҳаи забткунии бозор, технологияи истеҳсолот, сифати маҳсулот ва сиесати нархии онҳо муайян карда шаванд. Ин имконият медиҳад, ки тарзи рафтори ояндаи рақибон пешбини шуда, тарзҳои хубтари муборизаи рақибона интиҳоб карда шаванд.

Таҳлили сифати маҳсулот. Масъалаи сифат – ин масъалаи сарфаи сарватҳои моддӣ, меҳнати ва молиявӣ мебошад. Сифат бо эътиодноӣ, дарозумрӣ, беҳатарӣ барин хосиятҳои мол ифода меёбад.

Дар шароитҳои бозор таъмин намудани рақобаттавонӣ, бастании аҳдномаҳои нафъноктар фақат ба он корхонаҳое муяссар меғардад, ки дараҷаи сифати моли онҳо ба талаботҳои бозор бештар мувофиқат мекунад.

Баҳодиҳии сифат дар асоси нишондиҳандаҳое бунёд карда мешавад, ки рақобаттавонии маҳсулотро инъикос менамоянд. Сифат — ин бузургии тағирёбанда буда, аз чунин омилҳо вобаста мебошад:

- дараҷаи техника ва технологияи истифодашаванда;
- дараҷаи ихтисоси кормандон;
- интизоми меҳнат.

Нишондиҳандаҳои ҷамъбасти, ҷузъӣ ва ғайримустақими сифати маҳсулот фарқ карда мешаванд.

Нишондиҳандаҳои ҷамъбасти сифати тамоми маҳсулоти истеҳсолшударо новобаста аз намудҳо ва таъиноти он васф мекунанд, масалан:

- вазни қиёсии маҳсулоти сертификатдошта (сертификат — шаҳодатномаи сифат) дар ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулот;
- вазни қиёсии маҳсулоти нав дар ҳаҷми умумии он;
- вазни қиёсии маҳсулоти навъи олӣ;
- коэффисиенти миёнаи навънокӣ (таносуби арзиши маҳсулоти истеҳсолшуда ба арзиши он бо нархҳои навъи якум);
- вазни қиёсии маҳсулоти ба стандартҳои ҷаҳонӣ мувофиқбуда;
- вазни қиёсии маҳсулоти экспортшаванда, аз он ҷумла ба мамлакатҳои саноатнон мутараққӣ.

Нишондиҳандаҳои ҷузъии сифат хосиятҳои таъиноти маҳсулоти маҳсулотро инъикос мекунанд. Масалан, дар саноати хӯрокворӣ сифатро чунин аломатҳо нишон медиҳанд: равшаннокӣ, мавҷудияти ҷузъҳои бегона, такшинҳо; дар саноати мошинасозӣ — эътимодноӣ, дарозумрӣ, ҳосилнокӣ ва ғ.

Нишондиҳандаҳои ғайримустақим — ин ҷаримаҳо, ҳаҷм ва вазни қиёсии маҳсулоти ноқис, вазни қиёсии маҳсулоти баргардонидашуда (рекламатсияшуда), талафот аз ноқис ва ғ. мебошанд.

Вазифаҳои асосии таҳлили сифат инҳоянд:

- омӯзиши динамикаи нишондиҳандаҳои сифат;
- баҳодиҳии дараҷаи иҷроии плани сифат;
- ошкоркунии сабабҳои пастшавии сифат;
- муқаррар намудани таъсири тағирёбии сифат ба нишондиҳандаҳои натиҷавии кори корхона.

Таҳлили сифат аз баҳодиҳии умумии иҷроиши супориш ва дин намикаи барориши маҳсулоти сертификатдошта оғоз меёбад. Маълумотҳо барои таҳлил аз ҳисобдории буғалтерӣ ва ҳисоботи фаврий-техникии гирифта мешаванд.

Яке аз аломатҳои муҳими баҳодиҳандаи сифати мол ин доштаи ни сертификат мебошад. Сертификат пас аз санҷиши сифати мол бо роҳи сетрификатсия дода мешавад. Сертификатсия – ин амалиёте мебошад, ки ба воситаи он органҳои босалоҳият мувофиқати намунаҳои алоҳидаи маҳсулотро бо талаботҳои аз санадҳои меъёриву маълумоти бароянда санҷида ва шаҳодат медиҳанд. Дараҷаи сифат дар тамоми мамлакатҳо мувофиқи санадҳои меъёриву техникии дар соли 1987 аз тарафи Комиссияи байналхалқии оиди стандартикунонӣ қабул гардида баҳо дода мешавад.

Нишондиҳандаҳои таҳлилии сифати маҳсулотро ифодакунанда инҳоанд: вазни қиёсӣ (B_k) ё коэффисиенти ($K_{исерт}$) маҳсулоти сертификатсияшуда (МС) дар ҳаҷми умумии маҳсулоти истеҳсолшуда (МУ) бо нархҳои яклухти корхона ба андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо:

$$B_k \cong \frac{MC}{MY} \times 100\%,$$

$$K_{исерт} = \frac{MC}{MY}.$$

Ин нишондиҳандаҳо ҳиссаи маҳсулотро бо фоиз ва ё сатҳи онро бо дирамҳо дар 1 сомонии ҳаҷми умумии маҳсулот (кор, хизматҳо) ифода мекунанд.

Вазни қиёсӣ ё коэффисиенти маҳсулоти сертификатсияшудаи воқеъиро бо нишондиҳандаҳои монанди соли гузашта ва ё бузургии супориши планӣ муқоиса намуда, оиди иҷроиши плани баландбардорӣ сифат нисбат ба соли гузашта ҳукм рондан мумкин.

Ҳангоми иҷро нашудани супориши плании сифат бояд номгуӣ (номенклатураи) маҳсулоти сертификатсияшуда таҳлил карда шавад ва муқаррар карда шавад, ки аз рӯи кадом намунаҳои маҳсулот ҳаҷми воқеӣ аз дараҷаи планӣ фарқ мекунад. Бояд сабабҳои тағирёбии вазни қиёсии маҳсулоти сертификатсияшуда нисбат ба соли гузашта рӯшан карда шаванд (ҷадвали 9).

Дар асоси ҳисобкуниҳои иҷрокардашуда хулоса баровардан мумкин аст, ки супориши плании баландбардорӣ сифати маҳсулоти истеҳсолшуда барзиёд иҷро шудааст.

Чадвали 9. Таҳлили нишондиҳандаҳои ҷамъбасти сифати маҳсулот

Нишондиҳанда	Дар со- ли гу- зашта	Дар соли ҳисоботи	
		план	воқеъӣ
Ҳаҷми маҳсулот (кор, хизматҳо) бо нархҳои яклухти воқеии амалкунандаи корхона (бе ААИ ва аксизҳо), сомонӣ	1113500	1237500	1362500
Арзиши маҳсулоти сертификатсияшуда бо нархҳои яклухти воқеии амалкунандаи корхона (бе ААИ ва аксизҳо), сомонӣ	564500	638500	709750
Вазни қиёсии маҳсулоти сертификатсияшуда дар ҳаҷми умумии маҳсулот (кор, хизматҳо), %	50,7	51,6	52,1

Корхона ният дошт, ки ҳиссаи маҳсулоти сертификатсияшударо нисбат ба соли гузашта ба 0,9 пункти фоизӣ баландтар кунад (51,6-50,7), воқеъан бошад, ҳиссаи маҳсулоти ба стандартҳои ҷаҳонӣ мувофиқаткунандаи сертификатсияшуда нисбат ба соли гузашта ба андозаи 1,4 пункти фоизӣ (52,1-50,7) ва нисбат ба план бошад – 0,5 (52,1-51,6) пункт зиёд шудааст.

Дар шароитҳои бозор аҳамияти шаклҳои иқтисодии ҷимояи манфиатҳои истеъмолкунанда аз раванкунии маҳсулоти бесифат пурзӯр мегардад. Яке аз шаклҳои ҷимояи манфиатҳо ин аст, ки истеъмолкунандагон дорои ҳуқуқи пешниҳод кардани рекламатсия мебошанд.

Рекламатсия – даъво мебошад, ки харидор (истеъмолкунанда) бо сабаби гирифтани моли сифаташ ба шартҳои аҳднома ё созишнома мувофиқат накунанда ба раванкунандаи маҳсулот пеш мегузорад.

Вучуд доштан ё надоштани рекламатсия ин нишондиҳандаи ҷамъбасти ноустувории (устувории) сифати маҳсулот мебошад.

Мавҷуд будани маҳсулоти рекламатсияшуда ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташударо кам мекунад, арзиши аслиро зиёд мекунад, ғоидаро нисбат ба гардонида, вазни молиявии корхонаро бад мекунад.

Дар рафти таҳлил инҳо ошкор карда мешаванд:

- миқдори рекламатсияи гирифташуда умуман ва барои намунаҳои муҳимтарини маҳсулот;
- миқдор ва арзиши маҳсулоте, ки барои он рекламатсия қабул шудааст;
- вазни қиёсии маҳсулоти рекламатсияшуда дар ҳаҷми умумии маҳсулоти фурӯхташуда бо нархҳои амалкунандаи яклухт.

Пас динамикаи сифати рекламатсияҳои қабулгардида, арзиш ва ҳиссаи маҳсулоти рекламатсияшуда нисбат ба соли гузашта ва як чанд солҳои гузашта умуман ва барои намудҳои муҳимтарини маҳсулот таҳлил карда мешавад. Ин барои ошкор намудани маҳсулоти рекламатсияи зиёд дошта ва ба баландкунии сифат равон намудани диққат мусоидат мекунад (ҷадвали 10).^{*}

Ҷадвали 10. Таҳлили динамикаи рекламатсия

Нишондиҳандаҳо	Соли гу- зашта	Соли ҳисо- ботӣ
1. Ҳаҷми маҳсулоти фурухташуда бо парҳаҳои яклухти амалкунанда, сомонӣ	2785000	3155000
Аз он ҷумла:		
маҳсулоти А	1132000	1066500
маҳсулоти Б	57250	73500
2. Ҳамагӣ рекламатсия қабул шудааст:		
• дона	200	492
• сомонӣ	48450	52050
• бо фоизи ҳаҷми умумии маҳсулоти фурухташуда	1,74	1,65
Аз он ҷумла:		
2.1. Барои маҳсулоти А		
• дона	62	48
• сомонӣ	6000	4800
• бо фоизи ҳаҷми умумии фуруши маҳсулоти А	0,53	0,45
2.2. Барои маҳсулоти Б		
• дона	85	125
• сомонӣ	2851	3352
• бо фоизи ҳаҷми умумии фуруши маҳсулоти Б	4,98	4,56

Ин ҳисобкуниҳо нишон медиҳанд, ки сифати маҳсулот нисбат ба соли гузашта хубтар шудааст: вазни қиёсии маҳсулоти рекламатсияшуда умуман ба андозаи 0,09 пункт (1,65-1,74) кам шудааст; барои маҳсулоти А – 0,08 пункт (0,45-0,53) ва барои маҳсулоти Б – 0,42 пункт (4,56-4,98) кам шудааст.

Вале, бо вуҷуди мавҷуд будани тамоюли умумии пастшавии ҳиссаи рекламатсия, вазни қиёсии он барои маҳсулоти Б баланд аст

на аз бузургии ҳамин нишондиҳанда барои тамоми маҳсулот тақрибан 3 маротиба зиёд мебошад (4,56:1,65).

Аз натиҷаҳои ҳисобкуниҳо бояд барои баланд намудани сифати маҳсулоти Б қарорҳои идоракунии мувофиқ қабул карда шаванд.

Дар интиҳои таҳлил бояд таъсири маҳсулоти рекламатсияшуда (настижавии сифат) ба натиҷаҳои молиявии фаъолият ошкор карда шавад. Барои ҳисоб кардани таъсири миқдории маҳсулоти рекламатсияшуда ҳиссаи планӣ (ϵ ҳиссаи соли гузашта)-и фойдари дар ҳаҷми умумии маҳсулоти фурӯхташуда ба ҳаҷми маҳсулоти рекламатсияшуда бо нархҳои яклухти амалкунанда зарб кардан лозим.

Дар қатори нишондиҳандаҳои муоинашуда боз коэффисиенти навинокӣ муайян ва таҳлил карда мешавад. Нишондиҳандаҳои навинокӣ на дар ҳама соҳаҳои саноат, балки фақат дар он соҳаҳои ҳисоб карда мешаванд, ки дар онҳо маҳсулот ба навъҳо ҷудо карда мешавад, ё ин ки маҳсулот вобаста аз сифаташ нархҳои гуногун дорад (масалан, саноати сабук ва ҳӯрокворӣ). Дар ин гуна соҳаҳо нишондиҳандаи ҷамъбастии сифат ин коэффисиенти навинокӣ (K_n) ва нархи миёнаи онро ифодакунанда (Z) мебошанд. Ҳам навъи миёна ва ҳам нархи миёна бо ёрии миёнаи арифметикии баркашгардида муайян карда мешаванд.

Ҳангоми баҳодиҳии иҷроии план бо коэффисиенти навинокӣ ҳиссаи воқеии ҳар як навъ дар ҳаҷми умумии маҳсулот бо қимати планӣ он муқоиса карда мешавад, ҳангоми омӯзиши динамикаи сифат бошад – вай бо маълумотҳои соли гузашта муқоиса карда мешавад.

Коэффисиенти навинокӣ (K_n) ҳамчун таносуби арзиши маҳсулоти ҳамаи навъҳо ($\sum q_i z_i$) бар арзиши маҳсулоти бо навъи якҷум ҳисобшуда ($\sum q_i z_{n1}$) муайян карда мешавад:

$$K_n = \frac{\sum q_i z_i}{\sum q_i z_{n1}}.$$

Тағирёбии сифати маҳсулот ба тағирёбии ҳаҷми фурӯш ва фоида таъсир мерасонад. Барои таҳлил намудани таъсири тағирёбии сифат ба ҳаҷми истеҳсол ва фурӯш ин корҳо бояд иҷро карда шаванд:

- коэффисиенти навинокии планӣ ва воқеӣ, тамоилоти онҳо ҳисоб карда шавад, ба тағирёбии сифат баҳо дода шавад;
- бо ёрии миёнаи арифметикии баркашгардида нархи миёнаи планӣ ва воқеӣ ҳисоб, тамоилоти онҳо муайян карда ва баҳо дода шавад;

- таъсири миқдории тағирёбии сифат ба тағирёбии арзиши фуруш ҳисоб карда шавад. Барои ин тамоилоти нархи миёнабаркашгардидаро ба ҳаҷми воқеии истеҳсол зарб намудан лозим.

Баъд дар рафти таҳлил таъсири сифати маҳсулотро ба тағирёбии маҳсулоти молӣ (ΔMM), маблағи фуруш ($\Delta M\Phi$) ва фоида (ΔP) бо чунин формулаҳо ҳисоб намудан лозим:

$$\Delta MM = (Z_1 - Z_0) \times IM_{\delta c},$$

$$\Delta M\Phi = (Z_1 - Z_0) \times \Phi M_{\delta c},$$

$$\Delta P = ((Z_1 - Z_0) \times \Phi M_{\delta c}) - ((S_1 - S_0) \times \Phi M_{\delta c}),$$

дар ин ҷо: Z_0 , Z_1 – нархи маҳсулот мувофиқан то ва баъди тағирёбии сифат; S_0 , S_1 – арзиши аслии мувофиқан то ва баъди тағирёбии сифат; $IM_{\delta c}$ – миқдори истеҳсоли маҳсулоти баландсифат; $\Phi M_{\delta c}$ – ҳаҷми фуруши маҳсулоти баландсифат.

Агар корхона маҳсулоти навънок истеҳсол намояд ва тағирёбии навъии ҳайати он ба амал ояд, пас аввал бояд ҳисоб кард, ки нархи миёнабаркашгардида ва арзиши аслии миёнабаркашгардидаи воҳиди маҳсулот чӣ гуна тағир ёфтаанд ва баъд бо ёрии формулаҳои дар боло овардашуда таъсири навънокӣ (ҳайати навъӣ) ба истеҳсоли маҳсулоти молӣ, маблағи фуруш ва фоида муайян карда мешавад.

Ҳисобкунии таъсири навънокии маҳсулотро ба ҳаҷми истеҳсоли он бо ифодаи арзишӣ (ҷадвали 11) бо усули фарқҳои мутлақ иҷро намудан мумкин: тағирёбии вазни қиёсӣ барои ҳар як навъ (ΔBK_i) бояд ба нархи навъи мувофиқ (Z_i) зарб карда шавад, натиҷаҳоро ҷамъ карда, ба ҳаҷми умумии воқеии истеҳсоли ҳамин намуи маҳсулот бо ифодаи табиӣ ($IM_{ум.1}$) зарб бояд намуд:

$$\Delta IM_{навъ} = \sum (\Delta BK_i \times Z_i) \times IM_{ум.1}.$$

Ҷадвали 11. Таъсири ҳайати навъӣ ба тағирёбии дараҷаи миёнаи нархи маҳсулоти А

Навъи маҳсулот	Нарх, сомонӣ	Сохтори маҳсулот			Тағирёбии нархи миёна, сомонӣ
		план	воқеӣ	тағирёбӣ, +, -	
Якум	1350	0,70	0,75	+0,5	$(+0,05) \times 1350 = +67,5$
Дуввум	1000	0,30	0,25	-0,5	$(-0,05) \times 1000 = -50$
Ҷамъ		1,00	1,00	-	+17,5

Чӣ тавре аз ҷадвали 11 намоён аст, бо баландшавии сифати маҳсулот (зиёдшавии ҳиссаи маҳсулоти навъи якум ва камшавии

қисси маҳсулоти навъи дуввум) нархи миёнаи маҳсулоти А аз бузургии плании он ба андозаи 17,5 сомонӣ зиёд аст. Арзиши тамоми истеҳсоли воқеии ҳамин маҳсулот ба андозаи 58187,5 сомонӣ ($17,5 \times 3325$) ва маблағи фурӯш бошад ба андозаи 54880 сомонӣ ($17,5 \times 3136$) зиёд шудааст.

Бо ҳамин тарз тағирёбии дараҷаи арзиши аслии маҳсулот аз ҳисоби навъноки низ муайян карда мешавад (ҷадвали 12):

Ҷадвали 12. Таъсири навъноки ба тағирёбии сатҳи миёнаи арзиши аслии маҳсулоти А

Навъи маҳсулот	Арзиши аслии маҳсулот, сомонӣ	Сохтори маҳсулот			Тағирёбии нархи миёна, сомонӣ
		план	воқеӣ	тағирёбӣ, +,-	
Якум	1050	0,70	0,75	+0,5	$(+0,05) \times 1050 = +52,5$
Дувум	875	0,30	0,25	-0,5	$(-0,05) \times 875 = -43,75$
Ҷамъ		1,00	1,00	-	+8,75

Пас таъсири тағирёбии навъноки ба маблағи фоида муайян карда мешавад:

$$\Delta P_{навъ} = (\Delta Z_{навъ} - \Delta S_{навъ}) \times \Phi M_{ул.1} = (17,5 - 8,75) \times 3136 \text{ дона} = 27440 \text{ сомонӣ.}$$

Таҳлили талафот аз ноқис. Ноқис дар истеҳсолот гуфта ҳамон маҳсулоте фаҳмида мешавад, ки бо ҳислатҳои техникӣ ё сифатии худ ба стандарти ҳамин намуди маҳсулот мувофиқат намекунад ва вазифаҳои ҳамин намуди маҳсулотро иҷро карда наметавонад.

Ноқиси истеҳсолот ин аломати (нишондиҳандаи) сифати маҳсулот нест, чунки ноқис – ин худ хароҷоти ғайриистеҳсоли мебошад. Вале арзиш ва дараҷаи маҳсулоти ноқис ҳислати муҳими сифат, дараҷаи техникӣ ва ташкилии истеҳсоли маҳсулот ва сифати корҳои иҷрошуда мебошад.

Аз ин рӯ таҳлили ноқис дар истеҳсолот ахбори вазъи ҳақиқии корхоро дар корхона оиди сифати маҳсулот пурра мекунад.

Ноқис ба ду намуд ҷудо карда мешавад: *ислоҳшаванда* ва *ислоҳнашаванда*. *Ноқиси ислоҳшаванда* – ин маҳсулотест, ки хароҷот барои ислоҳкунии он аз хароҷоти истеҳсоли воқиди нави он зиёд нестанд (яъне пас аз хароҷоти иловагӣ). *Ноқиси ислоҳнашаванда (пурра) бошад* ин маҳсулотест, ки ба ҷо овардани хароҷоти иловагӣ барои ислоҳкунии он бенафъ мебошад.

Ислоҳкунии ноқис ба гароншавии арзиши аслии маҳсулот, камшавии фоида меорад, ноқиси ислоҳнашаванда бошад ба камшавии ҳаҷми истеҳсол, баландшавии арзиши асли ва камшавии фоида меорад.

Ноқис аз ҷиҳати ҷои ошкоршавиаш ба намудҳои *дохилӣ* (дар корхона ошкоршуда) ва *берунӣ* (онро истеъмолкунанда ошкор кардааст) ҷудо мешавад.

Манбаҳои ахборӣ барои таҳлили ноқис маълумотҳои ҳисобдорӣ фаврий-техникӣ ва маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ мебошанд. Таҳлили талафот аз ноқис бо чунин тарз ба ҷо оварда мешавад:

- бузургии маҳсулоти пурра ноқисгардида бо давраҳо (соли гузашта ва соли ҳисоботӣ) муайян карда мешавад, тамоилот ҳисоб карда, баҳо дода мешавад;
- нишондиҳандаҳо дар динамика таҳлил карда мешаванд;
- вазни қиёсии ноқис дар арзиши аслии маҳсулоти молӣ бо давраҳо муайян карда, баҳо дода мешавад;
- таъсири тағирёбии талафоти ноқис ба бузургии ҳаҷми истеҳсол, яъне маблағи маҳсулоти дар натиҷаи ба ноқис роҳдиҳӣ истеҳсолнашуда муайян карда мешавад.

Барои ҳисоб намудани ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолнашуда бояд ҳаҷми маҳсулоти соли ҳисоботиро ба дараҷаи ноқис дар арзиши аслии маҳсулоти молӣ зарб карда, ба 100% тақсим намуд:

$$- ИМ = \frac{ММ_1 \times \%нс}{100\%},$$

дар ин ҷо: $(-ИМ)$ – ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолнашуда; $ММ_1$ – ҳаҷми воқеии маҳсулоти молӣ; $\%нс$ – сатҳи ноқис дар арзиши асли.

Пас сабабҳои пастшавии сифат ва роҳдиҳӣ ба ноқис бо ҷойҳои пайдоиш ва масъулият ошкор карда мешаванд. Барои бартараф кардани ноқис ва балангардонии сифати маҳсулот чорабиниҳо тартиб дода мешаванд.

Сабабҳои асосии пастшавии сифати маҳсулот инҳоянд:

- сифати пасти ашёи хом;
- сатҳи пасти техникии фондҳои асосӣ;
- сатҳи пасти ташкил ва технологияи истеҳсолот;
- ихтисоснокии ками кормандон;
- номавзунӣ истеҳсолот.

Таҳлили рақобаттавонии маҳсулот. *Рақобаттавонӣ* гуфта, чунин ҳислати маҳсулотро мефаҳманд, ки фарқи онро аз моли рақиб ҳам бо дараҷаи мувофиқат ба эҳтиёҷоти мушаххаси ҷамъиятӣ

ни ҳам аз чиҳати хароҷоти қонеъгардонии он нишон медиҳад.

Баҳодиҳии рақобаттавонии маҳсулот бо тадқиқоти эҳтиёҷоти харидор ва талаботи бозор асос меёбад. Барои он ки мол эҳтиёҷоти харидорро қонеъ кунонад, вай бояд ба аломатҳои муайян мувофиқат кунад, чун: техникӣ (хосияти мол, соҳаи истифода ва табиноти он); эстетикӣ (намуна зоҳирӣ); эргономикӣ (мувофиқат ба хосиятҳои организми инсон); меъёрий (мувофиқат ба меъёру стандартҳои амалкунанда); иқтисодӣ (сатҳи нарх, хизматрасонии баъди фурӯш, андозаи маблағе, ки истеъмолкунанда барои қонеъгардонии ҳамин эҳтиёҷаш дорад).

Барои баҳодиҳии рақобаттавонии маҳсулот аломатҳои (параметрҳои) он ва маҳсулоти рақибро муқоиса бояд намуд. Бо ин мақсад нишондиҳандаҳои воҳидӣ, гуруҳӣ ва интегралӣ рақобаттавонии маҳсулот ҳисоб карда мешаванд.

Нишондиҳандаи воҳидӣ (g) таносуби ғоизии сатҳи ягон параметри техникӣ ё иқтисодии маҳсулоти додашуда (Π)-ро бо бузургии ҳамин гуна параметри маҳсулоти рақиб (Π_p), ки чун 100% қабул шудааст, ифода менамояд:

$$g = \frac{\Pi}{\Pi_p} \times 100\%.$$

Нишондиҳандаи гуруҳӣ (G) нишондиҳандаҳои воҳидии (g_i) гуруҳи якрангаи параметрҳо (техникӣ, иқтисодӣ, эстетикӣ)-ро бо ёрии коэффисиентҳои вазнӣ (a_i), ки бо роҳи эксперти муайян шудаанд, муттаҳид мекунад:

$$G = \sum a_i g_i.$$

Нишондиҳандаи интегралӣ (I) таносуби параметрҳои техникӣ нишондиҳандаи гуруҳиро (G_m) бо параметрҳои иқтисодии нишондиҳандаи гуруҳӣ (G_u) ифода менамояд:

$$I = \frac{G_m}{G_u}.$$

Агар $I < 1$, пас рақобаттавонии маҳсулоти таҳлилшаванда нисбат ба рақобаттавонии маҳсулоти намуна (рақиб) паст аст ва агар $I > 1$, пас вай бо аломатҳои худ аз маҳсулоти рақиб ё намунавӣ бартарӣ дорад.

Ба ғайр аз чунин баҳодиҳии мартабавии рақобаттавонии молҳо вазъи воқеии маҳсулот дар бозори мушаххас бо ҳиссаи бозор, ки корхонаи таҳлилшаванда онро назорат мекунад, муайян мешавад. Ҳар чӣ қадаре, ки ин ҳисса калон бошад, рақобаттавонии молҳои корхона дар ҳамин бозор баландтар аст ва баръакс. Бо ин мақсад ҳангоми таҳлил чунин нишондиҳанда низ ҳисоб карда мешавад:

таносуби ҳиссаи дар бозор ишғолнамудаи корхона бо ҳиссаи ишғолнамудаи рақиби бузург. Агар ин таносуб аз як калон бошад, пас ҳиссаи корхона баланд аст, ва агар аз як хурд бошад – паст аст.

Самти муҳимтарини баландгардонии рақобаттавонии маҳсулот мукамалгардонии ташкили савдо ва реклама мебошанд.

Таҳлили мавзунии истеҳсолот. Нишондиҳандаи муҳими самаранокии истеҳсолот ин мавзунии истеҳсолот мебошад. *Мавзунӣ* гуфта истеҳсоли якрангии маҳсулотро дар фосилаҳои гуногуни вақти давраи ҳисоботӣ мефаҳманд.

Кори мавзунӣ корхона шартӣ муҳими истеҳсол ва фурӯши маҳсулот, баландшавии сифат, пастшавии арзиши аслий ва зиёдшавии фоида мебошад. Мавзунӣ аз ташкили оқилонаи истеҳсолот ва меҳнат дарак медиҳад. Кори номавзун тамоми нишондиҳандаҳои иқтисодии корхонаро бад мекунад: сифати маҳсулот паст, ҳаҷми истеҳсоли нотаом зиёд мешавад, бақияҳои барзиёдати маҳсулоти тайёр дар анбор зиёд мешаванд, гардонии сармоя суст мешавад, аҳдномаҳои молравонкунӣ иҷро намешаванд. Сари вақт бор накардани маҳсулот ба он меорад, ки маблағи фурӯш саривақт ба корхона ворид намешавад, барзиёдҳарҷкунии фонди пардохти меҳнат ба амал меояд. Оқибати ҳамаи ин зиёдшавии арзиши аслий, камшавии фоида ва бадшавии вазъи молиявии корхона мебошад.

Барои тавсифи мавзунии барориши маҳсулот якчанд нишондиҳандаҳо истифода мешаванд. Нишондиҳандаҳои якрангии барориши маҳсулот ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: мустақим ва ғайримустақим.

Ба *нишондиҳандаҳои мустақим* мансубанд:

- коэффисиенти мавзунӣ;
- коэффисиенти номавзунӣ;
- вазни қиёсии истеҳсоли ҳар як даҳрӯза дар истеҳсоли моҳона ва ғ.

Нишондиҳандаҳои ғайримустақими мавзунӣ – ин пардохти бекористиҳо бо айби корхона, талафот аз ноқис, ҷаримаҳо барои маҳсулоти равоннакардашуда ва ғ. мебошанд.

Нишондиҳандаи ҷамъбастии якрангии барориши маҳсулот ин *коэффисиенти мавзунӣ* мебошад, ки вазни қиёсии маҳсулоти бе вайронкунии график ба анбор супоридашударо нишон медиҳад.

Коэффисиенти мавзунӣ бо чунин тарзҳо ҳисоб карда мешавад:

1. Коэффисиенти мавзунӣ ($K_{\text{мавз}}$) ҷуи таносуби ҷамъи маҳсулоти истеҳсолшудаи воқеӣ бо ҳудудҳои планӣ дар як қатор фосилаҳои пай дар пай вақти давраи таҳлилий бар маблағи барориши плании маҳсулот дар ҳамин давра:

$$K_{\text{мавз}} = \frac{\sum q_1 z_0 \text{ на калон аз } \sum q_0 z_0}{\sum q_0 z_0},$$

дар ин ҷо: $\sum q_1 z_0$ — маблағи истеҳсоли воқеии маҳсулот бо нархҳои қиёсшаванда; $\sum q_0 z_0$ — маблағи истеҳсоли планӣ.

2. Коэффициенти мавзунӣ чун ҷамъи вазнҳои қиёсии воқеии барориши маҳсулот дар ҳар як давра, вале на зиёд аз сатҳи плании онҳо.

Ҳар қадаре, ки коэффициенти мавзунӣ ба як наздик бошад, иҷроиши супориш яқингар мебошад.

Маълумотҳоро барои тавсифи кори корхона ва ҳисобкунии коэффициенти мавзунӣ аз ҳисоботи фаврий-техники гирифта мумкин (ҷадвали 13).

Ҷадвали 13. Таҳлили мавзунии истеҳсолот

Даҳру заи моҳ	Барориши маҳсулот, сомонӣ		Вазни қиёсӣ, %			Дар иҷроиши план ба ҳисоб гирифта меша- вад	
	план	воқеӣ	план	воқеӣ	воқеӣ ба план	со- монӣ	%
1	765	508	30,9	18,6	20,5	508	20,5
2	868	723	35,1	26,5	29,2	723	29,2
3	842	1494	34,0	54,8	60,4	842	34,0
Ҷамъ	2475	2725	100	100	110,1	2073	83,7

Ҳисобкунии коэффициенти мавзунӣ бо тарзи якум:

$$K_{\text{мавз}} = \frac{508 + 723 + 842}{765 + 868 + 842} = \frac{2073}{2475} = 0,837 \text{ ё } 83,7\%.$$

Ҳисобкунии коэффициенти мавзунӣ бо тарзи дуввум:

$$K_{\text{мавз}} = 20,5 + 29,2 + 34 = 83,7\%.$$

Коэффициенти мавзунӣ нишон медиҳад, ки чӣ қадар маҳсулот дар муҳлатҳои бо план-график муқарраргардида истеҳсол шудааст.

Барои баҳодиҳии мавзунии истеҳсолот коэффициенти номавзунӣ низ истифода мешавад, ки ҳамчун фарқи коэффициенти мавзунӣ ва як ҳисоб карда мешавад:

$$K_{\text{номавз}} = 0,837 - 1 = 0,163.$$

Пас ошкор намудани сабабҳои кори ғайримавзун лозим аст, ки онҳо гуногунонд. Бояд ҳам сабабҳои берунӣ (саривақт равон нашудани ашёи хом ва масолеҳ аз тарафи таъминкунандагон, бурирдани барқ ва

ғ.) ва ҳам дохилӣ (сатҳи пасти тапшили истеҳсолот ва меҳнат, сатҳи пасти техника ва технологияи истифодашаванда, вазъи молиявии но-расо ва ғ.) ошкор карда шаванд. Ошкоркунӣ ва гуруҳбандии сабабҳои кори ғайримавзун имконият медиҳад, ки барои баланд намудани мавзунии кори корхона чорабиниҳо тартиб дода шаванд.

Ҳангоми таҳлил инчунин бояд арзиши маҳсулоти бо сабабҳои кори номавзун корхона дар муҳлатҳои муқарраргардида истеҳсолнашуда муайян карда шавад.

Арзиши маҳсулоти истеҳсолнашуда ($-\Sigma ИМ$) бо роҳи зарб кардани ҳаҷми плании истеҳсол ($ИМ_0$) бар коэффисиенти номавзунӣ муайян карда мешавад:

$$-\Sigma ИМ = ИМ_0 \times K_{номавз} = 2475 \times 0,163 = 403,4 \text{ сомонӣ.}$$

Имкониятҳои аздастрафтаи корхона бо сабаби кори номавзун чун фарқи байни истеҳсоли воқеӣ ва имконии маҳсулот, ки бо баназаргирии ҳаҷми калонтарини миёнарузона (миёнаҳафта, миёнадаҳруза) ҳисоб карда шудааст, муайян карда мешаванд:

$$-\Sigma ИМ = \Sigma ИМ_1 - ИМ_{\max \text{ рӯз (ҳафта)}} = 2725 - (1494 \times 3) = -1757 \text{ сомонӣ.}$$

Таҳлили омилҳо ва захираҳои баландгардонии истеҳсол ва фурӯши маҳсулот. Таҳлили динамика ва иҷроиши плани фурӯши маҳсулот ва иҷрои ӯҳдадориҳои аҳдномавӣ имконият медиҳад, ки омилҳои тағирёбии ҳаҷми он муайян карда шаванд. Ҳисобгирии фурӯш бо боркунӣ ва бо фурӯш ба ҷо оварда мешавад.

Агар маблағи фурӯши корхона бо боркунии маҳсулоти молӣ муайян карда шавад, пас баланси маҳсулоти молӣ чунин намуд мегирад:

$$MT_{ав} + MM = \Phi M + MT_{ох}$$

Аз ин ҷо

$$\Phi M = MT_{ав} + MM - MT_{ох}$$

дар ин ҷо: $MT_{ав}$, $MT_{ох}$ — бақияҳои маҳсулоти тайёр мувофиқан дар аввал ва дар охири давраи таҳлилӣ; MM — арзиши истеҳсоли маҳсулоти молӣ; ΦM — ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташуда.

Агар маблағи фурӯш пас аз пардохти маҳсулот муайян карда шавад, пас баланси молӣ ин тавр аст:

$$MT_{ав} + MM + MB_{ав} = \Phi M + MB_{ох} + MT_{ох}$$

ва

$$\Phi M = MT_{ав} + MM + MB_{ав} - MB_{ох} - MT_{ох}$$

дар ин ҷо: $MB_{ав}$, $MB_{ох}$ — бақияҳои маҳсулоти боркардашуда мувофиқан дар аввал ва дар охири давраи таҳлилӣ.

Ба тағирёбии ҳаҷми фурӯш таъсир мерасонанд:

- тағирёбии ҳаҷми маҳсулоти молӣ;

- тағирёбии бақияҳои маҳсулоти тайёр дар анбор;
- тағирёбии бақияҳои маҳсулоти боркардашуда дар аввал ва охири давра.

Таҳлили омилҳои ба ҳаҷми фуруш таъсиррасонанда бо чунин тартиб ба ҷо оварда мешавад. Аввал ҳаҷми маҳсулоти фурухташудаи планӣ ва воқеӣ муайян ва муқоиса карда мешавад. Барои ҳамаи омилҳои номбаршуда тамоилоти мутлақ муайян карда мешаванд. Фоизи иҷроиши плани фуруш муайян карда мешавад.

Барои муайян намудани таъсири миқдории омилҳо ба ҳаҷми фуруш тамоилоти мутлақӣ ҳар як омил дар алоҳидагӣ ба ҳаҷми плании фуруш тақсим ва ба 100% зарб карда мешавад.

Зиёдшавии ҳаҷми маҳсулоти молӣ ҳаҷми фуруши маҳсулотро зиёд мекунад ва баръакс.

Зиёдшавии бақияҳои маҳсулоти тайёр дар анбор ва маҳсулоти боркардашуда дар аввали сол ҳаҷми фурушро зиёд мекунад ва баръакс.

Зиёдшавии бақияҳои маҳсулоти тайёр дар анбор ва маҳсулоти боркардашуда дар охири сол ҳаҷми фурушро кам мекунад ва баръакс.

Дар рафти таҳлил бояд сабабҳои дайдҳои бақияҳои зиёдааз-плании маҳсулот дар анборҳо, саривақт пардохт нашудани маҳсулот, пастшавии истеҳсол ошкор карда шаванд ва барои тезгардонии фуруши маҳсулот ва гирифтани маблағи фуруш чорабиниҳои мушаххас тартиб дода шаванд.

Ҳаҷми фурушро асосан ҳаҷми истеҳсол муайян мекунад, бинобар ин бояд омилҳои муайянкунандаи ҳаҷми истеҳсол мушаххасан омӯхта шаванд ва дар оқибат омилҳои ба ҳаҷми фуруш таъсиррасонанда омӯхта шаванд. Ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол се гурӯҳи омилҳо таъсир мерасонанд:

1. Тағирёбии самаранокии истифодабарии фондҳои асосии истеҳсоли:

$$MV = \Phi AI \times \Phi B_{\text{фав}}$$

$$\Phi M = \Phi AI \times \Phi B_{\text{фав}} \times \Phi_{MV},$$

дар ин ҷо: MV – арзиши маҳсулоти умумӣ; ΦM – арзиши маҳсулоти фурухташуда; ΦAI – арзиши миёнасолонани фондҳои асосии истеҳсоли; $\Phi B_{\text{фав}}$ – фондбоздеҳии фондҳои асосии истеҳсоли; Φ_{MV} – ҳиссаи маҳсулоти фурухташуда дар ҳаҷми маҳсулоти умумии соли ҳисоботӣ.

2. Тағирёбии самаранокии истифодабарии сарватҳои моддӣ (фондҳои гардон).

$$MV = XM \times MB,$$

$$\Phi M = XM \times MB \times \Phi_{MY},$$

дар ин ҷо: XM – маблағи сарватҳои моддии барои истеҳсол истифодашуда; MB – масолеҳбоздеҳӣ (истеҳсоли маҳсулот бар 1 сомони хароҷоти моддӣ).

3. Тағирёбии самаранокии истифодабарии сарватҳои меҳнати

$$MY = ШК \times КМС,$$

$$\Phi M = ШК \times КМС \times \Phi_{MY},$$

дар ин ҷо: $ШК$ – шумораи миёнаарӯйхаттаи кормандон; $КМС$ – коркарди миёнасолони як коргар.

Ҳисобкунии таъсири омилҳоро ба ҳаҷми истеҳсол ва фурӯш бо усули гузоришҳои занҷирӣ ба ҷо овардан мумкин.

Сабабҳои тағирёбии фондбоздеҳӣ, масолеҳбоздеҳӣ ва коркарди миёнасолоноро дониста, таъсири онҳоро ба барориши маҳсулот бо роҳи зарб кардани афзоиши (камшавии) онҳо аз ҳисоби омили i мувофиқан ба арзиши воқеии миёнасолони фондҳои асосӣ, маблағи воқеии сарватҳои моддии истеъмолшуда ва шумораи воқеии кормандон метавон муайян намуд:

$$\Delta \Phi M_{\text{фам}} \times i = \Delta \Phi B \times \Phi AI_1 \times X_{\text{ф}},$$

$$\Delta \Phi M_{\text{хи}} \times i = \Delta MB \times XM_1 \times X_{\text{ф}},$$

$$\Delta \Phi M_{\text{шк}} \times i = \Delta ШК \times ШК_1 \times \Phi_{MY},$$

дар ин ҷо: $\Delta \Phi M_{\text{фам}}$ – тағирёбии ҳаҷми маҳсулоти фурӯхташуда аз ҳисоби тағирёбии самаранокии истифодабарии фондҳои асосии истеҳсолӣ; $\Delta \Phi B$ – тағирёбии фондбоздеҳӣ; ΦAI_1 – арзиши воқеии фондҳои асосии истеҳсолӣ; $\Delta \Phi M_{\text{хи}}$ – тағирёбии арзиши маҳсулоти фурӯхташуда аз ҳисоби тағирёбии хароҷоти моддӣ; ΔMB – тағирёбии масолеҳбоздеҳӣ; XM_1 – арзиши воқеии хароҷоти моддӣ; $\Delta \Phi M_{\text{шк}}$ – тағирёбии ҳаҷми фурӯш аз ҳисоби тағирёбии шумораи кормандон; $\Delta ШК$ – тағирёбии шумораи коргарон; $ШК_1$ – шумораи воқеии кормандон.

Пас аз ин захираҳои баландбардории истеҳсол ва фурӯши маҳсулот муайян карда мешаванд.

Муайянкунии бузургии захираҳо аз ҳисоби истифодаи самараноки сарватҳои меҳнатӣ:

$$3 \uparrow MY_{\text{шк}} = 3 \uparrow ШК \times КМС T_1,$$

$$3 \uparrow MY_{\text{фвк}} = 3 \uparrow \Phi ВК \times КМС T_1,$$

$$3 \uparrow MY_{\text{кмст}} = 3 \uparrow КМС T \times \Phi ВК_{\text{ш}},$$

дар ин ҷо: $3 \uparrow MY_{\text{шк}}$, $3 \uparrow MY_{\text{фвк}}$, $3 \uparrow MY_{\text{кмст}}$ – захираи афзоиши маҳсулоти умумӣ аз ҳисоби бунёд намудани ҷойҳои нави корӣ,

зиёдкунии фонди вақти корӣ ва зиёдкунии коркарди миёнасоата; $3\uparrow\text{ЧК}$ – захираи афзоиши ҷойҳои корӣ; KMCT_1 – коркарди миёнасоатаи воқеъӣ; $3\uparrow\text{ФВК}$ – захираи зиёдкунии фонди вақти корӣ аз ҳисоби кам кардани талафоти вақти корӣ бо айби корхона; $3\uparrow\text{KMCT}$ – захираи афзоиши коркарди миёнасоата; ФВК_u – фонди вақти кории имконӣ бо баҳисобгирии захираҳои ошкоргардидаи афзоиши он.

Захираи баландбардории истеҳсол аз ҳисоби истифодаи самаранокӣ фондҳои асосӣ:

$$3\uparrow\text{МУ}_{\text{фа}} = 3\uparrow\text{ФА} \times \text{KMCT}_1,$$

$$3\uparrow\text{МУ}_t = 3\uparrow\text{T} \times \text{KMCT}_1,$$

$$3\uparrow\text{МУ}_{\text{кмст}} = 3\uparrow\text{KMCT} \times \text{T}_{\text{н}}$$

дар ин ҷо: $3\uparrow\text{МУ}_{\text{фа}}$, $3\uparrow\text{МУ}_t$, $3\uparrow\text{МУ}_{\text{кмст}}$ – захираи афзоиши истеҳсол мувофиқан аз ҳисоби афзоиши миқдори дастгоҳҳо, вақти кории дастгоҳҳо ва коркарди дастгоҳ дар як соат; $3\uparrow\text{ФА}$ – захираи афзоиши миқдори фондҳои асосӣ; $3\uparrow\text{T}$ – захираи афзоиши вақти кории як дастгоҳ; $3\uparrow\text{KMCT}$ – захираи афзоиши коркарди миёнасоата; KMCT_1 – коркарди миёнасоатаи воқеъӣ; $\text{T}_{\text{н}}$ – фонди вақти кории имконӣ.

Захираҳои афзоиши истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби истифодаи самаранокӣ сарватҳои моддӣ:

а) аз ҳисоби воридшавии иловагии масолеҳ. Миқдори иловагии масолеҳи j ба меъёри харҷи он барои воҳиди маҳсулоти i (H_{xji}) тақсим карда шуда ва ба нархи планӣ воҳиди маҳсулот зарб карда мешавад (натичаҳо барои ҳама намудҳои маҳсулот ҳамъ карда мешаванд):

$$3\uparrow\text{МУ} \pm \text{хм} = \sum \frac{3\uparrow M_j}{H_{xji}} \times Z_{i0},$$

дар ин ҷо: $3\uparrow\text{МУ} \pm \text{хм}$ – захираи афзоиши истеҳсол аз ҳисоби воридшавии миқдори иловагии масолеҳ; $3\uparrow M_j$ – миқдори иловагии масолеҳи j ; Z_{i0} – нархи планӣ маҳсулот;

б) аз ҳисоби камшавии меъёри харҷи масолеҳи j барои воҳиди маҳсулоти намуди i . Камшавии планӣ меъёри харҷи сарвати намуди j барои воҳиди маҳсулоти i ($3\uparrow H_{xji}$) ба ҳаҷми планӣ истеҳсоли маҳсулоти намуди i (ВП_{i0}) зарб карда, ба меъёри планӣ харҷ (H_{xji}) тақсим намуда, ба нархи планӣ ҳамин маҳсулот (Z_{i0}) зарб карда мешавад:

$$3 \uparrow MU_{\text{нх}\downarrow} = \frac{\sum 3 \downarrow H_{xji} \times MU_0}{H_{xji}} \times Z_{i0}.$$

дар ин ҷо: $3 \uparrow MU_{\text{нх}\downarrow}$ - захираи афзоиши истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби камшавии меёри харҷ;

в) аз ҳисоби партовҳои зиёдаазпланӣ. Бузургии захираи пасткунии партовҳои зиёдаазпланӣ ($3 \downarrow \Pi$) ба меёри харҷи онҳо барои воҳиди маҳсулоти намуди i (H_{xji}) тақсим карда шуда, ба нархи планӣ воҳиди намуди мувофиқи маҳсулот (Z_{i0}) зарб карда мешавад; натиҷаҳо ҷамъ карда мешаванд:

$$3 \uparrow MU_{\text{n}\downarrow} = \frac{\sum 3 \downarrow \Pi_j}{H_{xji}} \times Z_{i0}.$$

дар ин ҷо: $3 \uparrow MU_{\text{n}\downarrow}$ - захираи афзоиши истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби камкунии партовҳо.

Захираҳои афзоиши маҳсулот аз ҳисоби ҳар яке аз се гурӯҳи сарватҳо бояд мутаносиб бошанд. Захираи калонтарини (max) барои яке аз гурӯҳҳои сарватҳо муқараргардида бе ошкоркунии миқдори мувофиқи захираҳои гурӯҳҳои дигари сарватҳо татбиқ шуда наметавонад.

Мавзӯи 8. Таҳлили истифодабарии фондҳои асосии корхона

Мақсад, вазифаҳо ва таъминоти ахбории таҳлили фондҳои асосӣ. Фондҳои (воситаҳои) асосӣ – яке аз омилҳои муҳимтарини истеҳсолот мебошанд. Онҳо дар раванди истеҳсоли маҳсулот муддати дароз хизмат менамоянд ва арзиши худро қисм ба қисм ба арзиши аслии маҳсулот мекӯчонанд. Раванди кӯчонидани арзиши воситаҳои асосӣ ба арзиши аслии маҳсулоти истеҳсолшаванда *амортизатсия ном* дорад.

Вазъ ва самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ ба натиҷаҳои ниҳони фаъолияти хоҷагидории корхона таъсири мустақим мерасонанд. Истифодабарии оқилонаи фондҳои асосӣ ва иқтидори истеҳсолии корхона ба беҳгардии тамоми нишондиҳандаҳои техникӣ-иқтисодӣ, аз он ҷумла зиёдшавии истеҳсоли маҳсулот, пастшавии арзиши аслии вай мусоидат мекунад.

Мақсади асосии таҳлили фондҳои асосӣ – муайян кардани роҳҳои баландбардории самаранокии истифодабарии онҳо мебошад.

Вазифаҳои асосии таҳлили вазъ ва самаранокии истифодабарии воситаҳои асосӣ инҳоянд:

- муқаррар намудани таъминнокии корхона ва ҷузъҳои сохтори он бо фондҳои асосӣ – мувофиқати ҳайат ва сатҳи техникий фондҳо бо талаботи корхона ба онҳо;
- омӯзиши ҳайат ва динамикаи воситаҳои асосӣ, суръатҳои навишавии қисми ғаёли онҳо;
- муайян намудани дараҷаи истифодабарии фондҳои асосӣ ва омилҳои ба истифодабарии онҳо таъсиррасонанда;
- муқаррар намудани пуррагии истифодабарии мошину таҷҳизот ва комплекси онҳо;
- муайян намудани таъсири истифодабарии фондҳои асосӣ ба ҳаҷми истеҳсол ва дигар нишондиҳандаҳои иқтисодии ғаёлияти корхона;
- ошкор намудани захираҳои афзоиши фондбоздеҳӣ, ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва фоида аз ҳисоби беҳгардии истифодабарии фондҳои асосӣ.

Пуррагӣ ва бозғаймонии натиҷаҳои таҳлили фондҳои асосӣ аз сифат ва мундариҷаи ахбори истифодашаванда вобастаанд. Манбаҳои ахбори таҳлили фондҳои асосӣ инҳоянд: «Баланси буғалтерии корхона», «Замима бар баланси буғалтерӣ», «Ҳисобот оиди мавҷудият ва ҳаракати воситаҳои асосӣ», «Баланси иқтисодии истеҳсоли корхона», «Ҳисобот оиди захираи таҷҳизоти гузашташудаи дар анборҳо, дар сохтмони асосӣ қарордошта», «Ҳисобот оиди иҷроиши плани ба қарордодҳои объектҳои фондҳои асосӣ ва истифодаи гузаришҳои асосӣ», маълумотҳо оиди азнавбаҳодиҳии воситаҳои асосӣ, қартаҳои инвентарии воситаҳои асосӣ, санадҳои лоиҳавӣ-сметавӣ, техникий ва ғ.

Таҳлили фондҳои асосӣ бо як чанд самтҳо пеш бурда мешавад, ки иҷрои ҳамаи онҳо барои баҳодиҳӣ ба сохтор, динамика ва самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ мусоидат мекунад.

Таҳлили таъминнокии корхона бо фондҳои асосӣ. Ҳангоми пешбарии таҳлили таъминнокии корхона бо фондҳои асосӣ омӯхтани чунин ҷиҳатҳо зарур аст: оё корхона дорои миқдори кофии фондҳои асосӣ аст; мавҷудият, ҳайат, динамика, сохтор, вазъи сифатии онҳо чӣ хел мебошад, дараҷаи истеҳсолот ва ташкили он дар корхона чӣ гуна аст.

Аз ҷиҳати таъиноти вазифавии худ фондҳои асосии корхонаҳои саноатӣ ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли, фондҳои асосии истеҳсоли соҳаҳои дигар, фондҳои асосии ғайриистеҳсоли. Вазни қиёсии аз ҳама бештарро дар ҳаёти фондҳои асосӣ фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли дорои мебошанд, ки онҳо бевосита ба истеҳсоли маҳсулот алоқаманданд.

Ҳангоми муайянкунии мавҷудияти фондҳо бояд дохилшавӣ ва хо-

риҷшавии фондҳои асосӣ бо ғуруҳҳои онҳо ба ҳисоб гирифта шавад.

Таҳлили фондҳои асосӣ аз муайянкунии бузургии мутлақии арзиши фондҳои асосӣ дар аввал ва охири давраи таҳлилий оғоз меёбад. Тағирёбии андозаи фондҳои асосӣ бо роҳи муқоиса намудани мавҷудияти онҳо дар охири сол бо мавҷудияти онҳо дар аввали сол ва бо маълумотҳои ҳисоботии солҳои гузашта муайян карда мешавад (ҷадвали 14).

Ҷадвали 14. Мавҷудият, ҳаракат ва динамикаи фондҳои асосӣ

Ғуруҳи фондҳои асосии корхонаи саноатӣ	Мавҷудият дар аввали сол, сомонӣ	Воридшавӣ дар давоми сол, сомонӣ		Хориҷшавӣ дар давоми сол, сомонӣ		Мавҷудият дар охири сол, сомонӣ	Тамони воридшавӣ ва хориҷшавӣ, сомонӣ
		ҳамагӣ	аз он ҷумла гузашта шуд	ҳамагӣ	аз он ҷумла нобуд карда шуд		
1. Фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли (ФА-СИ)	922500	172500	172500	27750	23000	1067250	144750
Аз он ҷумла							
1.1 қисми фаъоли ФАСИ	549000	150750	139000	24750	22500	675000	126000
2. Фондҳои асосии истеҳсоли соҳаҳои дигар	-	-	-	-	-	-	-
3. Фондҳои асосии ғайриистеҳсоли	67500	8000	8000	3000	3000	72500	5000
Ҳамагӣ	990000	180500	180500	30750	26000	1139750	149750

Аз ҷадвал намоён аст, ки фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли дар давоми сол ба андозаи 144750 сомонӣ (1067250-922500), ё 15,69% ($144750:922500 \times 100\%$) зиёд шудаанд. Вазни қиёсии онҳо дар ҳайати умумии фондҳои асосӣ дар аввали сол 93,18% ($922500:990000 \times 100\%$), дар охири сол бошад – 93,64% ($1067250:1139750 \times 100\%$)-ро ташкил додаст.

Дар қатори ФАСИ дар ҳайати фондҳои асосии корхона фондҳои асосии ғайриистеҳсоли низ мавҷуданд. Ин дарак медиҳад, ки корхона дар баланси худ объектҳои таъиноти иҷтимоӣ, маданияу маишӣ дорад, ки аз ҳисоби даромади корхона нигоҳдорӣ карда мешаванд. Ин вазъ гувоҳ аст, ки даромаднокии корхона хуб аст. Фондҳои асосии ғайриистеҳсоли корхона дар давоми сол ба андозаи 5000 сомонӣ (72500-67500) ё 7,4% зиёд шудаанд.

Зиёдшавии фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли аз ҳисоби во-

ридшавии онҳо ба андозаи 172500 сомонӣ (ва ба ҳамин андоза гузашта шудан) ва хориҷшавӣ ба андозаи 27750 сомонӣ, аз он ҷумла аз ҳисоби нобудкунӣ ба андозаи 23000 сомонӣ ба миён омадааст.

Вазни қиёсии бештарро дар ҳаёати фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсолӣ қисми ғаёли онҳо (дастгоҳ, мошину таҷҳизоте, ки дар ҳоли ҳозир бевосита барои истеҳсоли маҳсулот кор мекунад ва даромад меорад) доро мебошад: дар авали сол — 59,5% ($549000:922500 \times 100\%$), дар охири сол — 63,25% ($675000:1067250 \times 100\%$). Зиёдшавии вазни қиёсии қисми ғаёли фондҳои асосӣ 3,75 пункти фоизиро ташкил додаст (63,25–59,5). Афзоиши қисми ғаёли фондҳои асосӣ бо ифодаи мутлақ чунин ба миён омадааст: аз ҳисоби воридшавӣ — 150750 сомонӣ, аз он ҷумла аз ҳисоби гузаштан 139000 сомонӣ; аз ҳисоби хориҷшавӣ — 24750, аз он ҷумла нобудкунӣ — 22500 сомонӣ.

Зиёдшавии вазни қиёсии қисми ғаёли фондҳои асосӣ аз муҷтаҳазии техникии хуб, афзоиши иқтидори истеҳсолии корхона гувоҳӣ дода, барои баландшавии фондбоздеҳӣ мусоидат мекунад. Вале нақши қисми ноғаёли воситаҳои асосӣ низ кам нест, чунки набудани шароитҳои хуби кор ба руҳ додани садама, бемориҳои коргарон, азкорравии коргарон, пастшавии ҳосилнокии меҳнат, зиёдшавии хароҷот ва пастшавии ғоида ва даромаднокии меорад.

Мавҷуд будани воситаҳои асосии ғайриистеҳсолӣ гувоҳӣ ва себғардии соҳаи хизматҳои ба коргарони корхона расанда мебошад, ки ба беҳдошти зиндагии кормандон ва баландшавии ҳосилнокии меҳнати онҳо мусоидат мекунад.

Барои муайян намудани тағиротҳои дар ҳаёати фондҳои асосӣ мушоҳидашаванда ба ҷо овардани таҳлили сохтори фондҳои асосӣ лозим аст. Дар ин вақт вазни қиёсии ҳар як намуди фондҳо дар аввал ва охири давраи таҳлилий (сол) ҳисоб карда шуда, тамоилот муайян карда мешавад. Омӯзиши сабабҳои мушаххаси тағирёбии ҳаёати фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсолӣ иҷро кардани таҳлили чуқурро талаб менамояд. Бо ин мақсад на фақат регистрҳои ҳисоби буғалтерии синтетикӣ фондҳои асосӣ, инчунин ҳуҷҷатҳои ҳисоби буғалтерии аналитикӣ ва фаврӣ-техникӣ низ истифода мешаванд.

Тағирёбии бузургии фондҳои асосӣ аз бузургии воридшавӣ ва хориҷшавии онҳо муайян мешавад.

Зиёдшавии фондҳои асосии истеҳсолӣ бо ифодаи арзишӣ аз ҳисоби чунин омилҳо ба амал омада метавонад:

- ба истифодабарӣ воридкунии объектҳои нави фондҳои асосӣ;
- харидани фондҳои асосии дар истифодабарӣ буда;
- воридшавии бебозгашти фондҳои асосӣ аз корхонаҳои дигар;
- иҷорагирӣ;

- азнавбаҳодиҳӣ.

Камшавии арзиши фондҳои асосии истеҳсоли бо чунин сабабҳои руҳ медиҳад:

- хориҷшавӣ дар натиҷаи фарсудашавӣ;
- фуруҳтан;
- бебозгашт ба баланси корхонаҳои дигар додан;
- азнавбаҳодиҳӣ;
- ба иҷораи дарозмӯҳлат додан.

Натиҷаи таҳлили таъминнокии, ҳаҷм, сохтор ва ҳаракати фондҳои асосӣ барои таҳлили вазъии техникии, фондбоздеҳӣ, иқтисодии истеҳсоли ва тағирёбии ҳаҷми истеҳсол ҳамчун ахбори ибтидоӣ ба ҳисоб меравад. Дар хотима баланси фондҳои асосӣ тартиб дода мешавад. Баланси фондҳои асосӣ динамикаи онҳоро нишон медиҳад. Вай ё бо арзиши балансӣ ва ё бо арзиши бақиявии воситаҳои асосӣ тартиб дода мешавад.

Баланси фондҳои асосӣ, ки бо арзиши балансӣ сохта шудааст, барои тартиб додани баланси фондҳои асосӣ бо нархҳои доимии миёнасоллона ва дигар намудҳои нархҳо чун баланси ибтидоӣ ба ҳисоб меравад.

Баланси фондҳои асосӣ, ки бо арзиши бақиявӣ сохта шудааст, бо тарҳи амортизатсия тартиб дода мешавад. Дар ин баланс фондҳои асосӣ дар авали сол бо арзиши барқароркуниашон бо тарҳи амортизатсия аз рӯи маълумотҳои азнавбаҳодиҳӣ; бакордарории фондҳои асосии нав — бо арзиши ибтидоии пурра; арзиши фондҳои асосии харида ва фуруҳташуда — бо арзиши бозорӣ; фондҳои асосии аз дигар корхонаҳо гирифташуда ва фондҳои, ки ба тариқи бебозгашт ба дигар корхонаҳо дода шудаанд — бо арзиши бақиявӣ; фондҳои асосии бо сабаби фарсудашавӣ аз баланс хориҷкардашуда — бо арзиши нобудкуниашон нишон дода мешаванд.

Дар асоси ин балансҳо, ҳам бо арзиши балансӣ ва ҳам бо арзиши бақиявӣ бо тарҳи амортизатсия ҳисоб намудани як қатор нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи вазъии сифатӣ ва барқароргардии фондҳои асосиро ҳисоб ва таҳлил намудан мумкин аст.

Таҳлили вазъии сифатии фондҳои асосӣ. Таҳлили вазъии сифатии (техникии) фондҳои асосӣ аз муайян намудани сатҳи фарсудашавии ҷисмонии онҳо оғоз мегардад. Фарсудашавии ҷисмонии фондҳои асосӣ ногузир аст. Вале андозан онро бо роҳи нигоҳубин намудани фондҳои асосӣ, ҳифзи беҳдошт, таъмир ва истифодабарии оқилонаи онҳо кам намудан мумкин. Дар ҳисобдорӣ буғалтерӣ ва таҳлили иқтисодӣ маблағи фарсудашавии фондҳои асосӣ бо мафҳуми амортизатсия ифода карда мешавад. Сатҳи фарсудашавии ҷисмонии фондҳои асосӣ бо ёрии коэффисиенти фарсудашавӣ ва

коэффициенти коршоямӣ муайян карда мешавад.

Коэффициентҳои фарсудашавӣ ва коршоямӣ фондҳои асосӣ ин тавр ҳисоб карда мешаванд:

$$K_{\text{фар}} = \frac{\Phi\Phi\text{А}}{\text{АИ}\Phi\text{А}}; \quad K_{\text{кор}} = \frac{\text{АБ}\Phi\text{А}}{\text{АИ}\Phi\text{А}};$$

дар ин ҷо: $\Phi\Phi\text{А}$ – маблағи фарсудашавӣ (амортизатсияи) фондҳои асосӣ; $\text{АИ}\Phi\text{А}$ – арзиши ибтидоии фондҳои асосӣ; $\text{АБ}\Phi\text{А}$ – арзиши бақиявии фондҳои асосӣ.

Ҳар чӣ қадаре, ки коэффициенти фарсудашавӣ (фоизи фарсудашавӣ) зиёд бошад, вазъи сифатии фондҳои асосӣ бад мебошад ва коэффициенти коршоямӣ паст аст. Коэффициенти коршоямӣ вазни қиёсии қисми фарсуданашудаи фондҳои асосиро дар арзиши умумии фондҳои асосӣ нишон медиҳад.

Таҳлил бо чунин пайдарпай иҷро карда мешавад:

1. Коэффициентҳои фарсудашавӣ ва коршоямӣ дар аввал ва охири соли ҳисоботӣ, инчунин дар соли гузашта ҳисоб карда мешаванд;

2. Тағирёбии ин нишондиҳандаҳо дар давраҳо муайян карда мешавад;

3. Ба тағирёбии нишондиҳандаҳо баҳо дода мешавад;

4. Сабабҳои тағирёбии ин нишондиҳандаҳо ошкор карда мешаванд.

Муқоиса намудани нишондиҳандаҳо имконият медиҳад, ки тағирёбии сатҳи фарсудашавӣ ва коршоямӣ фондҳои асосӣ дар давраи таҳлилий муайян карда шавад.

Зиёдшавии коэффициенти фарсудашавӣ (пастшавии коэффициентҳои коршоямӣ) аз чунин сабабҳо ба амал омада метавонад:

- истифодабарии усули ҳисобкунии амортизатсия (фарсудашавӣ);
- гирифтани аз дигар корхонаҳо ва ё ба дигар корхонаҳо додани фондҳои асосии сатҳи фарсудашавиашон аз бузургии миёнаи фарсудашавии фондҳои асосии корхона зиёдтар;
- суръатҳои пасти навкунии фондҳо;
- иҷро нашудани плани ба кор воридкунӣ ва ҷадидкунии фондҳои асосӣ.

Дар амалия коэффициенти фарсудашавӣ фарсудашавии воқеии фондҳои асосиро инъикос намекунад, коэффициенти коршоямӣ бошад арзиши аниқӣ ҷорӣ фондҳои асосиро баҳо дода наметавонад. Ин ҳол бо чунин сабабҳо вучуд дорад:

1. Ба маблағи амортизатсияи фондҳои асосӣ усули дар корхона қабулгардидаи ҷудокунии амортизатсия таъсири калон мерасонад.

2. Баҳодиҳии арзишии фондҳои асосӣ аз вазъи талаботи бозор ба намудҳои алоҳидаи объектҳои фондҳои асосӣ вобаста мебошад, ки аз баҳои ҷорӣ бо ёрии коэффисиенти коршоямӣ ҳисобшуда фарқ карда метавонад.

3. Барои таҷҳизоти муваққатан ҳобонидашуда (консерватсияшуда) амортизатсия барои азнавбарқароркунии пурра ҷудо карда мешавад, ҳол он ки ин фондҳо қисман фарсуда намешаванд, вале маблағи умумии амортизатсия зиёд мешавад.

Барои баҳо додани вазъи сифатии фондҳои асосӣ чунин нишондиҳандаҳо низ ҳисоб карда мешаванд: коэффисиентҳои навкунӣ ($K_{нав}$), хориҷшавӣ ($K_{хор}$), зиёдшавӣ ($K_{зид}$) фондҳои асосӣ.

Коэффисиенти навкунӣ ($K_{нав}$) - ҳиссаи фондҳои навро дар ҷамъи умумии онҳо дар охири сол нишон медиҳад:

$$K_{нав} = \frac{\Phi A_{вор}}{\Phi A_{ох}};$$

дар ин ҷо: $\Phi A_{вор}$ — арзиши фондҳои асосии воридшуда;

$\Phi A_{ох}$ — арзиши фондҳои асосӣ дар охири сол.

Коэффисиенти навкунӣ барои тамоми фондҳои асосӣ ва қисми ғаёли онҳо бо давраҳо ҳисоб карда мешавад. Нишондиҳандаҳои ҳисобшуда муқоиса карда мешаванд ва бо ин роҳ муайян карда мешавад, ки аз ҳисоби кадом қисми фондҳои асосӣ навкунӣ бештар ба амал омадааст. Агар коэффисиенти навкунии қисми ғаёли фондҳои асосӣ аз коэффисиенти навкунии умумӣ бештар бошад, пас дар корхона навкунӣ аз ҳисоби қисми ғаёли фондҳои асосӣ, ки истеҳсол ва сифати маҳсулотро муайян мекунад, ба амал омадааст. Ин ҳол чиҳати мусбӣ дорад ва оқибаташ афзоиши фондбоздеҳӣ мебошад. Навшавии фондҳои асосӣ ҳам аз ҳисоби харидани объектҳои нав ва ҳам аз ҳисоби мукамалкунии объектҳои мавҷуда ба амал омада метавонад.

Коэффисиенти хориҷшавӣ фондҳои асосӣ дараҷаи шиддатнокии аз истеҳсолот хориҷшавии фондҳои асосиро тавсиф медиҳад:

$$K_{хор} = \frac{\Phi A_{хор}}{\Phi A_{ав}};$$

дар ин ҷо: $\Phi A_{хор}$ — арзиши фондҳои асосии хориҷшуда; $\Phi A_{ав}$ — арзиши фондҳои асосӣ дар аввали сол.

Коэффисиенти хориҷшавӣ барои тамоми фондҳои асосӣ, қисми ғаёл ва намудҳои алоҳидаи онҳо бо давраҳо ҳисоб карда мешавад. Тағирёбии ин нишондиҳанда дар давраи таҳлиلى муайян карда мешавад, сабабҳои хориҷшавӣ ошкор карда мешаванд ва муайян карда

мешавад, ки ин тағирёбӣ аз ҳисоби кадом қисми фондҳои асосӣ рӯх додаст. Ҳангоми бетағир ҳисобидани дигар шароитҳо (омилҳо) баъд будани коэффисиенти хоричшавии қисми фаъоли фондҳои асосӣ дар муқоиса бо тамоми фондҳои асосӣ аз таъсири бад ба фондбоздеҳӣ гувоҳӣ медиҳад.

Таҳлили *коэффисиенти зиёдшавии* фондҳои асосӣ низ чун таҳлили коэффисиентҳои навкунӣ ва хоричшавӣ ба ҷо оварда мешавад:

$$K_{\text{зид}} = \frac{\Phi A_{\text{аф}}}{\Phi A_{\text{ав}}};$$

дар ин ҷо: $\Phi A_{\text{аф}}$ — миқдори афзоиши фондҳои асосӣ; $\Phi A_{\text{ав}}$ — арзиши фондҳои асосӣ дар аввали давра.

Сатҳи техники ва дараҷаи фарсудашавии маънавии фондҳои асосӣ ҳайати синнусолии фондҳои асосиро тавсиф медиҳад. Барои ин бузургии синну соли миёнаи намудҳои таҷҳизотро бо формулаи миёнаи арифметикуии баркашгардида ҳисоб намудан лозим аст.

Нишондиҳандаи ҳайати синнусолии фондҳои асосӣ барои аввал ва охири давраи таҳлилӣ ҳисоб карда шуда, тамоилот муайян карда мешавад, нишондиҳанда дар динамика ӣнъикос карда мешавад.

Чунин таҳлил имконият медиҳад, ки оиди коршоямии таҷҳизот ҳулоса бароварда шавад ва барои ошкоркунии таҷҳизоти кӯҳнашудаи ивазкуниро талабкунанда мусоидат мекунад. Таҷҳизоти амалкунанда аз ҷиҳати давомнокии истифодабарӣ гуруҳбандӣ карда мешавад. Пас барои гуруҳҳои синнусолий вазни қиёсии ҳар як гуруҳ дар ҳайати умумии таҷҳизот муайян карда мешавад. Синну соли миёнаи таҷҳизот бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\bar{X} = \sum X_{\text{и}} \times a,$$

дар ин ҷо: $\bar{X}$ — синну соли миёнаи таҷҳизот; $X_{\text{и}}$ — миёнаи интервали гуруҳи i -и таҷҳизот; a — вазни қиёсии таҷҳизоти ҳар як гуруҳи интервалӣ дар ҳайати умумӣ.

$$X_{\text{и}} = \frac{X_{\text{н}} + X_{\text{б}}}{2},$$

дар ин ҷо: $X_{\text{н}}$, $X_{\text{б}}$ — қимати поёни ва болоии интервали гуруҳ.

Вазъи техникий фондҳои асосӣ аз саривақтияти таъмири босифати онҳо вобаста мебошад.

Аз ин рӯ лозим аст, ки: тамоилоти мутлақӣ хароҷот барои таъмир умуман барои корхона, барои фондҳои асосии истеҳсоли ва мошину таҷҳизот муайян карда шаванд; иҷроии плани таъмир

умуман барои фондҳои асосии истеҳсоли ва мошину таҷҳизотҳои корхона муайян карда шавад; сабабҳои тамоилоти муҳлатҳо ва сметаҳои хароҷоти таъмир ва сифати онҳо (набудани қисмҳои эҳтиётӣ, афзоиши нархи масолеҳ барои таъмир, афзоиши ҳаққи хизмати таъмир ва ғ.) муайян карда шаванд (ҷадвали 15).

Ҷадвали 15. Таҳлили дараҷаи навкунии, хоричшавӣ, зиёдшавӣ ва фарсудашавии фондҳои асосӣ

Нишондиҳанда	Дар авали сол	Дар охири сол	Тағирёбӣ
1. Арзиши ибтидоии (барқароркунии) фондҳои асосӣ, ҳаз. сомонӣ	4617	5289	+672
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	3690	4269	+579
аз онҳо мошину таҷҳизот	2196	2700	+504
2. Ба қор даровардани фондҳои асосӣ, ҳаз. сомонӣ	-	177	+177
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	-	171	+171
аз онҳо мошину таҷҳизот	-	156	+156
3. Хоричшавии фондҳои асосӣ дар соли ҳисоботӣ, ҳаз. сомонӣ	-	135	+135
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	-	111	+111
аз онҳо мошину таҷҳизот	-	99	+99
4. Фарсудашавии фондҳои асосӣ, ҳаз. сомонӣ	1992	2316	+324
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	1299	1569	+270
5. Коэффисиенти навкунии тамоми фондҳои асосӣ, %	-	3,35	+3,35
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	-	4,01	+4,01
аз онҳо мошину таҷҳизот	-	5,78	+5,78
6. Коэффисиенти хоричшавии тамоми фондҳои асосӣ, % дар авали сол	-	2,92	+2,92
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	-	3,01	+3,01
аз онҳо мошину таҷҳизот	-	4,51	+4,51
7. Коэффисиенти товори (ҷуброни) хоричшавии фондҳои асосӣ (сатри 5/6)	-	1,15	+1,15
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	-	1,33	+1,33
аз онҳо мошину таҷҳизот	-	1,28	+1,28
8. Коэффисиенти фарсудашавии фондҳои асосӣ, %	41,8	43,8	+2
Аз он ҷумла фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли	35,2	36,7	+1,5

Нишондиҳандаҳои ҳисобшуда гувоҳи онанд, ки дараҷаи навкунии фондҳои асосӣ дар соли ҳисоботӣ он қадар баланд нест – 3,35%, аз он ҷумла барои фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсоли – 4,01% мебошад. Вазни қиёсии бештари навкуниро қисми ҷаъоли фондҳои асосӣ доро мебошад – 5,78%. Аз ин бармеояд, ки дар корхона мошину таҷҳизотҳои дар истеҳсоли маҳсулот иштироккунанда бо суръати баландтар нав мешаванд, ки ин ба афзоиши фондбоздеҳӣ ва баландшавии самаранокии истеҳсолот меорад. Коэффисиенти навкунии тамоми фондҳои асосӣ ва гурӯҳҳои алоҳидаи онҳо аз ко-

коэффициенты хориҷшавии онҳо зиёд аст. Ин ҳол гувоҳи он аст, ки дар корхона навкунии фондҳои асосӣ бештар аз ҳисоби сохтмонҳои нав, харидани фондҳои асосии нав ба амал меояд, на балки аз ҳисоби ивазкунии фондҳои фарсудаи фарсудаи фарсуда ба ғуншавии мошину таҷҳизоти кӯҳна меорад.

Сатҳи фарсудашавии фондҳои асосӣ баланд аст, вай дар охири сол 43,8% буда, дар давоми соли ҳисоботӣ ба андозаи 2% баланд шудааст. Дараҷаи фарсудашавии ҷисмонии фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсолӣ дар охири сол 36,7%, баландшавиаш дар давоми сол 1,5 пункт мебошад.

Дар ҷадвали 16 таҳлили ҳайати синнусолии фондҳои асосӣ дар асоси гуруҳбандии мошину таҷҳизот аз ҷиҳати давомнокии истифодабарии он ба ҷо оварда шудааст.

Ҷадвали 16. Таҳлили ҳайати синнусолии таҷҳизот

Гуруҳҳои синнусоӣ, сол	Намуди таҷҳизот, воҳид								вазнии қиёсӣ, %
	1	2	3	4	5	6	боқимонда	ҳамагӣ	
то 5	490	108	122	24	46	53	6	849	27
аз 5 то 10	240	45	26	22	8	-	12	353	11,2
аз 10 то 20	667	160	148	42	-	-	35	1052	33,4
20 ва зиёда	565	86	167	32	-	-	46	896	28,4
ҳамагӣ	1962	399	463	120	54	53	99	3150	100
Вазнии қиёсӣ, %	62,3	12,7	14,7	3,8	1,7	1,7	3,1	100	

Мӯҳлати хуби ивазкунии таҷҳизоти амалкунанда 7 сол ва мӯҳлати баландтарин — 10 сол мебошад.

Таҳлил нишон медиҳад, ки 1/3 ҳиссаи таҷҳизоти гузошташуда (28,4%) аз 20 сол ва зиёдтар истифода шудааст. Ин вазъ гувоҳи он аст, ки таҷҳизот кӯҳна буда, сатҳи лозимии фондбоздеҳиро таъмин карда наметавонад.

Самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ бо нишондиҳандаи амортизатсияфарогирии маҳсулот, яъне ҳиссаи амортизатсия дар арзиши аслии маҳсулот низ тавсиф карда мешавад. Бо афзоиш ва мукамалгардии техника маблағи амортизатсия афзуда, ҳиссаи амортизатсия дар арзиши аслии маҳсулот зиёд мешавад. Вале аз сабаби он ки миқдори маҳсулоти дар таҷҳизоти ҳосилнокиаш зиёдтар истеҳсолшаванда низ зиёд мешавад, маблағи амортизатсия дар арзиши воҳиди маҳсулот кам мешавад. Сарфакорӣ аз ҳисоби амортизатсия дар барзиёдчир-

окунии шани истеҳсоли маҳсулот ҳангоми доимӣ будани бузургии фондҳои асосии истеҳсоли ниҳоят назаррас мебошад.

Нишондиҳандаҳои баҳодихии самаранокии истифодабарии воситаҳои асосӣ ва таҳлили онҳо. Воситаҳои асосӣ яке аз намудҳои сарватҳои истеҳсоли мебошанд. Баҳодихии самаранокии истифодабарии онҳо бо ҳисобкунии боздеҳӣ ва фарогирии сарватҳо (фондҳо) асос меёбад.

Нишондиҳандаи боздеҳии фондҳо баромади маҳсулотро аз 1 сомони сарватҳо нишон медиҳад.

Нишондиҳандаи фарогирии фондҳо хароҷот ё захираи хароҷотро бар 1 сомони барориши маҳсулот нишон медиҳад. Захираи сарватҳо гуфта, дар ин ҳолат ҳаҷми сарватҳои дар саннаи ҳисоботӣ аз рӯи баланс мавҷудбуда фаҳмида мешавад, хароҷот бошад — харҷи ҷории сарватҳо, аз он ҷумла харҷи фондҳои асосӣ — амортизатсия мебошад.

Ҳангоми муқоиса намудани захираҳои сарватҳо бо ҳаҷми маблағи фурӯш дар давраи ҳисоботӣ бузургии миёнаи хароҷоти ҳамин давраро ҳисоб намудан мумкин аст.

Нишондиҳандаи асосии ҷамъбастии самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ фондбоздеҳӣ мебошад. Дар корхонаҳои саноатӣ фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ (ФБ) бо ҳаҷми фурӯши маҳсулот (ва ё истеҳсол - МУ) бар 1 сомони арзиши миёнасолонаи воситаҳои асосӣ муайян карда мешавад:

$$ФБ = \frac{МУ}{ФА},$$

дар ин ҷо МУ - ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда (маҳсулоти умумӣ); ФА — арзиши миёнаи ибтидоии (барқароркунии) фондҳои асосӣ.

Ҳангоми ҳисобкунии фондбоздеҳӣ бояд дар назар дошт, ки дар арзиши фондҳои асосӣ ҳам воситаҳои худӣ ва ҳам иҷорашуда ба ҳисоб гирифта мешаванд; фондҳои муваққатан хобондашуда ва ба дигар корхонаҳо ба иҷора додашуда ба ҳисоб гирифта намешаванд.

Ҳангоми баҳодихии динамикаи фондбоздеҳӣ маълумотҳои ибтидоӣ ба тарзи қиёспазир оварда мешаванд. Ҳаҷми маҳсулот бояд бо баҳисобгирии тағирёбии нархҳои яклухт ва табодуллиоти сохторӣ, арзиши фондҳои асосӣ бошад — бо коэффисиенти азнавбаҳодихӣ таҳрир карда шаванд.

Баландшавии фондбоздеҳӣ ҳангоми бетағир ҳисобидани шартҳои боқимонда ба пастшавии маблағи ҷудокунӣҳои амортизатсиявии бар 1 сомони маҳсулоти истеҳсолшуда рост оянда (аморти-

интегралсияфарогирӣ - $A\Phi$ меорад, ки дар натиҷа ин ба баландшавии ҳиссаи ғоида дар нархи мол мусоидат мекунад:

$$A\Phi = \frac{A}{MU},$$

дар ин ҷо: $A\Phi$ – амортизатсияфарогирӣ; A – маблағи амортизатсияи ҷудошуда.

Баландшавии фондбоздеҳӣ яке аз омилҳои афзоиши интенсивии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот мебошад. Ин вобастагиро чунин амсилаҳои омилӣ ва индексӣ тасвир менамоянд:

$$MU = \Phi_B \times \Phi_A \text{ ё } I_{MU} = I_{\Phi_B} \times I_{\Phi_A}.$$

Дар асоси амсилаи омилӣ зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби зиёдшавии фондҳо ва афзоиши фондбоздеҳӣ ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta MU = \Delta MU_{\Phi_A} + \Delta MU_{\Phi_B}.$$

Зиёдшавии ҳаҷми истеҳсол аз ҳисоби фондбоздеҳӣ бо ёрии чунин усулҳо ҳисоб карда мешавад:

- фарқҳои мутлақ:

$$\Delta MU_{\Phi_B} = \Delta \Phi_B \times \Phi_{A_1};$$

- интегралӣ:

$$\Delta MU_{\Phi_B} = \Delta \Phi_B \times \Phi_{A_0} + \frac{\Delta \Phi_B \times \Delta \Phi_A}{2}.$$

Калон будани бузургии зиёдшавии истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби фондбоздеҳӣ аз ҳиссаи зиёдшавии истеҳсол аз ҳисоби сарватҳо (фондҳои асосӣ), маъно дорад, ки суръати афзоиши истеҳсол аз суръати афзоиши харчи сарватҳо баланд аст, ки ҳангоми бетағир ҳисобидани дигар омилҳо (бетағирии нишондиҳандаҳои истифодабарии дигар намудҳои сарватҳо) ба зиёдшавии даромаднокии сармоя ва маблағи фуруш меорад.

Шарти муҳими афзоиши даромаднокӣ ҳангоми зиёдшавии фондбоздеҳӣ ин баробарии ҳаҷмҳои истеҳсол ва фуруши маҳсулот мебошад, чунки фондбоздеҳӣ бо нишондиҳандаи истеҳсоли маҳсулот ҳисоб карда мешавад, даромаднокӣ бошад, натиҷаи молиявии фурушро нишон медиҳад. Ба ин маъно, фондбоздеҳӣ самаранокии технологӣ ва даромаднокӣ – самаранокии иқтисодии истеҳсолотро нишон медиҳанд.

Нишондиҳандаи дигари самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ ин *фондфарогирӣ* мебошад, ки бо таносуби арзиши миёнаи

фондҳои асосӣ бар ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот муайян карда мешавад (нишондиҳандаи чаппаи фондбоздеҳӣ):

$$\Phi\Phi = \frac{\Phi A}{MU}.$$

Дар таҳлил ҳисобкунӣ ва баҳодиҳии фондфароғирӣ дар динамика муҳим мебошад. Тағирёбии фондфароғирӣ афзоиш ё пастшавии арзиши фондҳои асосиро дар 1 сомонӣ маҳсулоти тайёр нишон медиҳад ва ҳангоми муайян намудани маблағи сарфакунӣ ё барзиёдхарҷкунии нисбии воситаҳо дар фондҳои асосӣ истифода мешавад.

Маблағи сарфаи (барзиёдхарҷкунии) нисбии фондҳои асосӣ бо ёрии чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$C_{\text{нис}} = (\Phi\Phi_1 - \Phi\Phi_0) \times MU_1.$$

Таносуби суръатҳои зиёдшавии фондҳои асосӣ ва суръатҳои зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот имконият медиҳад, ки нишондиҳандаи ҳудудии фондфароғирӣ, яъне зиёдшавии воситаҳои асосӣ бар 1% зиёдшавии маҳсулот ҳисоб карда шавад. Агар нишондиҳандаи ҳудудии фондфароғирӣ аз як хурд бошад, пас баландшавии самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ ва афзоиши коэффисиенти истифодабарии иқтисодӣ қўй дорад.

Барои баҳодиҳии таъсири нишондиҳандаҳои номбаршуда ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз маълумотҳои ҷадвали 17 истифода мебарем.

Ҷадвали 17. Нишондиҳандаҳои истифодабарии фондҳои асосӣ

Нишондиҳанда	Давраи базисӣ	Давраи ҳисоботӣ	Тамоилот	Суръати афзоиш	Суръати пешравӣ
Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, ҳаз. сомонӣ	2875	3088	+213	107,4	7,4
Арзиши миёнасолонани фондҳои асосии истеҳсолӣ, ҳаз. сомонӣ	2276	2347	+71	103,1	3,1
Фондбоздеҳӣ, сомонӣ/сомонӣ	1,263	1,316	+0,053	104,2	4,2
Фондфароғирӣ, сомонӣ/сомонӣ	0,792	0,760	-0,032	96,0	-4

Афзоиши фондбоздеҳӣ аз ҳисоби баланд будани суръати афзоиши истеҳсоли маҳсулот аз суръати афзоиши арзиши миёнасолонани фондҳои асосӣ ба миён омадааст. Дар ҳар як Ҷоизи зиёдшавии

фондҳои асосӣ зиёдшавии истеҳсол 2,387 (7,4:3,1) пунктро тартиб медиҳад. Ин нишондиҳанда барои баҳодиҳии самаранокии технологияи истеҳсолоти гуногун ва дар муддати дароз ошкоркунии динамикаи самаранокии кори корхона истифода мешавад.

Зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо таъсири васеъшавии нерӯи истеҳсолӣ – ба андозаи 89,7 ҳаз. сомонӣ ($71 \times 1,263$) ва баландшавии самаранокии истифодабарии он ба андозаи 124,4 ҳаз. сомонӣ ($0,053 \times 2347$) ба миён омадааст. Ҳиссаи таъсири васеъшавии фондҳои асосӣ ба ҳаҷми истеҳсол 0,421 (89,7:213) мебошад; ҳиссаи таъсири фондбоздеҳӣ бошад – 0,584 (124,4:213) аст.

Таносуби бамиёномадаи таъсири ду омил ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот барои афзоиши даромаднокии истеҳсолот чун замина хизмат мекунад. Пастшавии фондфарогири аз ҷой доштани сарфаи нисбии воситаҳои ба фондҳои асосӣ гузошташуда дарак медиҳад. Маблағи сарфаи нисбии фондҳои асосӣ чунин аст:

$$(0,760 - 0,792) \times 3088 = -98,8 \text{ ҳаз. сомонӣ.}$$

Омили асосии сарфаи воситаҳои ба фондҳои асосӣ гузошташуда – афзоиши фондбоздеҳӣ мебошад. Барои ошкор намудани самаранокии истифодабарии гурӯҳҳои гуногуни фондҳои асосӣ нишондиҳандаи фондбоздеҳӣ барои гурӯҳҳои фондҳои асосӣ, маҷмӯи фондҳои асосӣ, фондҳои асосии саноатӣ-истеҳсолӣ (яъне бо тарҳкунии арзиши фондҳои асосии табиноти махсус), барои қисми ғаёли фондҳои саноатӣ-истеҳсолӣ (мошину таҷҳизот) ҳисоб карда мешавад. Муқоиса намудани суръатҳои тағирёбии фондбоздеҳии гурӯҳҳои гуногуни фондҳои асосӣ имконият медиҳад, ки самти мукамалгардонии сохтори онҳо муайян карда шавад.

Барои тартиб додани сиёсати технологияи корхона таҳлили омилӣ чуқури нишондиҳандаҳои самаранокии истифодабарии фондҳои асосӣ ва пеш аз ҳама фондбоздеҳӣ зарур мебошад.

Таҳлили омилӣ фондбоздеҳӣ. Баландшавии фондбоздеҳиро чунин омилҳо ба миён меоранд:

- механизатсия ва автоматизатсияи истеҳсолот, истифодабарии технологияи пешқадам, ҷадидкунии таҷҳизоти коркунанда;
- зиёдкунии вақти кори таҷҳизот;
- баландбардории шиддатнокии кори таҷҳизот, аз он ҷумла бо роҳи таъмин намудани мувофиқати сифати ашёи хом ва масолеҳ ба талаботи раванди технологӣ ва баландбардории ихтисоси кормандони саноатӣ-истеҳсолӣ;
- баландбардории вазни қиёсии қисми ғаёли фондҳои

асосӣ, баландбардории ҳиссаи таҷҳизоти коркунанда.

Барои таҳлили истифодабарии таҷҳизот онро вобаста аз дараҷаи истифодабарӣ ба гуруҳҳои гузошташуда (ба истифода супоридашуда) ва гузоштаношуда (ба истифода насупорида) ҷудо менамоянд.

Таҷҳизоти гузошташуда дар навбати худ ба чунин гуруҳҳо ҷудо мешавад: воқеан коркунанда, дар таъмири планӣ қарор дошта, эҳтиётӣ, дар таъмири ғайриплании садамавӣ қарор дошта, дар ҷадидкунӣ буда.

Таҷҳизоти гузоштаношуда ба чунин гуруҳҳо ҷудо мешавад: барои гузоштан қарордошта ва барои хоричкунӣ қарордошта.

Таҷҳизоти гузошташуда ва гузоштаношуда дар маҷмӯъ *таҷҳизоти нақдро* ташкил медиҳанд.

Ба таҷҳизоти нақд тамоми таҷҳизоти дар баланси корхона буда, новобаста аз вазъи техники ва ҷойгиршавиашон (дар сеҳҳо, дар анборҳо дар шакли қобили кор ва ҷудокардашуда) мансуб мебошанд.

Таҷҳизоти гузошташуда – ин дастгоҳҳову мошинаҳои ба истифода супоридашуда ва дар ҷойҳои корӣ шинондашуда, инчунин таҷҳизоти дар таъмир ва ҷадидкунӣ қарордошта мебошад. Таҷҳизоти гузоштаношуда – ин таҷҳизоти аз сабаби фарсудашавии маънавӣ ё ҷисмониашон барои хоричкунӣ нигаронидашуда ва таҷҳизоти барои гузоштан нигаронидашуда мебошад.

Миқдори таҷҳизот бо вазъи саннаи муайян ва ё чун бузургии миёнаи давраи вақт муайян карда мешавад.

Дараҷаи ба истеҳсолот ҷалбкунии таҷҳизоти нақд ва дар истеҳсолот истифодабарии онро чунин нишондиҳандаҳо тавсиф медиҳанд:

$$ТИС = \frac{TГ}{ТН},$$

дар ин ҷо: ТИС- ҳиссаи таҷҳизоти ба истеҳсолот супоридашуда; ТГ – таҷҳизоти гузошташуда; ТН – таҷҳизоти нақд.

$$ТВК = \frac{ТК}{ТГ},$$

дар ин ҷо: ТВК – ҳиссаи таҷҳизоти воқеан коркунанда; ТК – таҷҳизоти коркунанда.

$$ДИТН = \frac{ТК}{ТН},$$

дар ин ҷо: ДИТН – дараҷаи истифодабарии таҷҳизоти нақд.

Агар қимати нишондиҳандаҳо ба як наздик бошад, пас таҷҳизот бо дараҷаи баланди корбарӣ истифода мешавад, программаи истеҳсоли бошад ба иқтидори истеҳсоли мувофиқ аст.

Вале ҷой доштани баландшавии дараҷаи истифодабарии таҷҳизоти нақд маънои онро надорад, ки боздеҳии таҷҳизот низ ҳамин гуна меафзояд. Дар соҳаи истеҳсолот масъалаи кӯтоҳқунии бекорхобиҳои дохилибасти ва бутунбасти таҷҳизот аҳамияти муҳим дорад.

Барои баҳодиҳии корбарии таҷҳизот чунин нишондиҳандаҳои баланси вақт ҳисоб карда мешаванд:

- фонди тақвими (T_m) вақти кори воҳиди таҷҳизот (чун ҳосили зарби шумораи рӯзҳои тақвимӣ ($T_{ур}$) дар давраи таҳлилӣ бар 24 ҳисоб карда мешавад):
 $T_m = T_{ур} \times 24 = 365(366) \times 24$;
- фонди номиналии вақт (T_n), ки чун ҳосили зарби шумораи бастҳои корӣ ($T_{бк}$) дар давраи таҳлилӣ бар давомнокии бастии корӣ (t_b) бо соатҳо ҳисоб карда мешавад;
- фонди вақти самаранок ($T_{сам}$) – аз миқдори вақти бонафъ истифодабурдашуда дар давоми давраи планӣ муайян карда мешавад. Вай ба фонди номиналӣ, ки аз он вақти таъмир, ҷадидкунӣ, профилактика ва насбкунии таҷҳизот ($T_{м.нл}$) тарҳ карда шудааст, баробар аст;
- вақти фондаовар (нафънок) – вақти воқеии кори таҷҳизот ($T_{ф}$), ки чун фонди вақти самаранок бо тарҳи бекорхобиҳои ғайрипланӣ аз сабаби номавзунии овардани ашёи хом ва ғ. ($T_{бнл}$) муайян карда мешавад.

Дараҷаи истифодабарии бутунбасти таҷҳизотро коэффисиенти бастнокӣ ($K_{баст}$) тавсиф медиҳад. Ин коэффисиент чун таносуби шумораи дастгоҳ-бастҳои воқеан коркарда бар шумораи калонтарини имконии дастгоҳ-бастҳои дар як баст коркардаи таҷҳизоти гузошташуда муайян карда мешавад:

$$K_{баст} = \frac{T_{бастл}}{T_{max}}$$

Коэффисиенти бастнокӣ нишон медиҳад, ки дастгоҳ дар чанд баст кор кардааст. Ҳар қадаре, ки коэффисиенти бастнокӣ калон бошад, барориши маҳсулот зиёд аст.

Сабабҳои асосии паст будани сатҳи коэффисиенти бастнокӣ ин истифодаи бади таҷҳизоти гузошташуда ва нопурра истифода бурдани таҷҳизоти коркунанда дар бастҳо мебошанд.

Дараҷаи истифодабарии дохилибасти таҷҳизотро коэффисиенти боркунии таҷҳизот ($K_{бор}$) тавсиф медиҳад. Ин коэффисиент бо таносуби вақти кори воқеии он - T_1 (бо соат) бар фонди вақти самаранок - $T_{сам}$ (бо соат) ва ё бар фонди номиналии вақт - T_n

ҳисоб карда мешавад.

$$K_{\text{бор}} = \frac{T_1}{T_{\text{сам}}} \quad \text{ё} \quad K_{\text{бор}} = \frac{T_1}{T_n}.$$

Ин нишондиҳанда имконият медиҳад, ки талафоти вақт аз сабаби ноқис, кори холии таҷҳизот, таъмири планӣ-огоҳиқунанда ва ғ. баҳо дода шавад.

Дараҷаи истифодаи вақти номиналӣ бо таносуби фонди самаранок бар фонди номиналии вақт ҳисоб карда мешавад:

$$K_{\text{ви}} = \frac{T_{\text{сам}}}{T_n}.$$

Дар асоси ин коэффисиент таъсири вақти бекорхобӣ бо сабабҳои технологӣ ба нишондиҳандаҳои натиҷавии кори таҷҳизот баҳо дода мешавад.

Нишондиҳандаҳои муоинашудаи ҳайати таҷҳизот ва истифодабарии вақти корӣ шакли экстенсивии истифодаи таҷҳизотро тавсиф медиҳанд. Интенсивияти (шиддатнокии) истифодабарии таҷҳизоти корхона бо миқдори маҳсулоти истеҳсолнамудаи як дастгоҳ дар воҳиди вақт муайян карда мешавад. Ба ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот дар навбати худ чунин омилҳо таъсир мерасонанд:

- истифодаи технологияи пешқадам;
- истифодабарии усулҳои муосири ташқил ва идораи истеҳсолот;
- сатҳи ихтисоси кормандони саноатӣ-истеҳсолӣ.

На ҳамаи омилҳои, ки ба фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ таъсир мерасонанд дорои аломати омилӣ мебошанд, ки имконияти миқдоран чен намудани таъсирашонро ба ин нишондиҳанда ба даст диҳад.

Фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ аз ду гурӯҳи омилҳо вобаста мебошад: нишондиҳандаҳои ҳайати фондҳои асосӣ (вазни қиёсии қисми ғаёли фондҳо ва вазни қиёсии тамоми таҷҳизоти коркунанда дар арзиши қисми ғаёли воситаҳои асосӣ) ва нишондиҳандаҳои фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда (ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот, арзиши миёнаи воҳиди таҷҳизот, истифодабарии фонди вақти кори таҷҳизот).

Таҳлили алоқаҳои сабабиву оқибатӣ дар системаи омилҳои фондбоздеҳӣ имконият медиҳад, ки якчанд тариқаҳои амсилаҳои омилҳои детерминанти бунёд карда шаванд. Амсилаҳои нисбатан соддатарин инҳоянд:

- амсилаи вобастагии фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ аз фондбоздеҳии қисми ғаёли онҳо (ΦB_{Φ}) ва вазни қиёсии қисми ғаёли

воситаҳои асосӣ ($B_{\kappa\phi}$):

$$\Phi B = \Phi B_{\phi} \times B_{\kappa\phi},$$

- амсилаи вобастагии фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ аз фондбоздеҳии машину таҷҳизоти коркунанда (ΦB_{κ}), вазни қиёсии қисми ғаёл дар арзиши фондҳои асосӣ ($B_{\kappa\phi}$) ва вазни қиёсии таҷҳизоти коркунанда дар қисми ғаёли фондҳои асосӣ (B_{κ}):

$$\Phi B = \Phi B_{\kappa} \times B_{\kappa\phi} \times B_{\kappa\kappa}.$$

Ҳар ду амсиларо бо роҳи васеъгардонии формулаи ҳисобкунии фондбоздеҳӣ ба даст овардан мумкин:

$$\Phi B = \frac{MU}{\Phi A_{\phi}} \times \frac{\Phi A_{\phi}}{\Phi A},$$

дар ин ҷо: ΦA_{ϕ} — арзиши миёнаи қисми ғаёли фондҳои асосӣ; MU — ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда (умумӣ);

$$\Phi B_{\kappa} = \frac{MU}{\Phi A_{\kappa}} \times \frac{\Phi A_{\kappa}}{\Phi A_{\phi}} \times \frac{\Phi A_{\phi}}{\Phi A},$$

дар ин ҷо: ΦA_{κ} — арзиши миёнаи таҷҳизоти коркунанда.

Чунин васеъгардонӣ амсилаи омили $\Phi B = \Phi B_{\phi} \times B_{\kappa\phi}$ имкониёт медиҳад, ки таъсири истифодаи вақти корӣ ва арзиши миёнаи воҳиди таҷҳизот ба фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда омӯхта шавад. Дар ин вақт арзиши таҷҳизоти коркунанда чун ҳосили зарби миқдори воҳидҳои таҷҳизот ва арзиши миёнаи воҳиди таҷҳизот, барориши маҳсулот бошад — чун зарби коркарди миёнасоата ба фонди вақти кори воқеӣ (фоидаовар) ҳисоб карда мешавад. Амсилаи $\Phi B = \Phi B_{\phi} \times B_{\kappa\phi}$ чунин намудро мегирад:

$$\Phi B_{\kappa} = \frac{MU_c}{\text{ШТ} \times H_{\phi A}} \times T_{\phi},$$

дар ин ҷо: ΦB_{κ} — фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда; ШТ — шумораи воҳидҳои таҷҳизот; MU_c — барориши маҳсулот дар 1 соати кори таҷҳизот; $H_{\phi A}$ — нархи (арзиши) миёнаи воҳиди таҷҳизот.

Вақти кори фоидаовари таҷҳизот аз фонди номиналии вақти кор ва коэффисиенти боркунии таҷҳизот ($K_{\delta op}$) вобаста аст. Вақти кори номиналиро дар навбати худ чун ҳосили зарби шумораи рӯзҳои коркардашуда (T_{py}), коэффисиенти бастнокӣ ($K_{\delta ast}$) ва давомнокии миёнаи як баст ($t_{\delta ast}$) метавон тасвир намуд:

$$T_n = T_{py} \times K_{\delta ast} \times t_{\delta ast}.$$

Азбаски

$$\frac{МУ_c}{ШТ} = КМСТТ \quad \text{ва} \quad \frac{МУ_c}{ШТ \times P_{\phi A}} = КМСТТ \times \frac{1}{P_{\phi A}},$$

пас амсилаи омилиии фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда чуниин намуд мегирад:

$$\Phi B_{\kappa} = K_{\text{баст}} \times K_{\text{бор}} \times T_{\text{руз}} \times t_{\text{баст}} \times КМСТТ \times \frac{1}{H_{\phi A}}.$$

дар ин ҷо: КМСТТ – коркарди миёнасоатаи воҳиди таҷҳизот.

Ҷамин тариқ, амсилаи омилиии фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ имконият медиҳад, ки таъсири ҳайати таҷҳизот, ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот дар 1 соати вақти нафъовар ва нишондиҳандаҳои истифодаи вақт омукта шаванд:

$$\Phi B = B_{\kappa \phi} \times B_{\kappa} \times K_{\text{баст}} \times K_{\text{бор}} \times T_{\text{руз}} \times t_{\text{баст}} \times КМСТ \times \frac{1}{P_{\phi A}},$$

$$\Phi B = B_{\kappa \phi} \times B_{\kappa} \times \Phi B_{\kappa}.$$

Ҳисобкунии таъсири омилҳоро бо усули гузоришҳои занҷирӣ ва истифодабарии маълумотҳои ҷадвали 18 иҷро мекунем.

$$\Phi B^{z1} = B_{\phi}^1 \times B_{\kappa}^0 \times \Phi B_{\kappa}^0 = 0,554 \times 0,617 \times 3,753 = 1,283 \text{ с.}$$

$$\Phi B^{z2} = B_{\phi}^1 \times B_{\kappa}^1 \times \Phi B_{\kappa}^0 = 0,554 \times 0,657 \times 3,753 = 1,366 \text{ с.}$$

$$\Phi B^{z3} = B_{\phi}^1 \times B_{\kappa}^1 \times \Phi B_{\kappa}^1 = 0,554 \times 0,657 \times 3,616 = 1,316 \text{ с.}$$

1. Тағирёбии фондбоздеҳӣ аз ҳисоби тағирёбии ҳиссаи қисми фаъоли фондҳои асосӣ:

$$\Delta \Phi B(B_{\kappa \phi}) = \Phi B^{z1} - \Phi B_0 = 1,283 - 1,263 = 0,02 \text{ с.},$$

2. Тағирёбии фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ аз ҳисоби тағирёбии вазни қиёсии таҷҳизоти коркунанда:

$$\Delta \Phi B(B_{\kappa}) = \Phi B^{z2} - \Phi B^{z1} = 1,366 - 1,283 = 0,083 \text{ с.}$$

3. Тағирёбии фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ аз ҳисоби тағирёбии фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда:

$$\Delta \Phi B(\Phi B_{\kappa}) = \Phi B^{z3} - \Phi B^{z2} = 1,316 - 1,366 = -0,05 \text{ с.}$$

Таъсири умуми омилҳо: $0,02 + 0,083 + (-0,05) = +0,053 \text{ с.}$

Афзоиши фондбоздеҳӣ бо сабаби тағирёбииҳои мусбӣ дар ҳайати фондҳои асосӣ ба миён омадааст, вале вай бо пастшавии фон-

дбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда кам шудааст.

Ҷадвали 18. Маълумотҳо барои ҳисобкунии фондбоздеҳӣ

№ тт	Нишондиҳанда	Давраи базисӣ	Давраи ҳисо- ботӣ	Тамон лот	Суръати тағирёбӣ, %
1	Ҳаҷми маҳсулот (МУ), ҳаз. сомонӣ	2875	3088	+213	107,4
2	Арзиши миёнасолонаи фондҳои асо- сии истехсоли (ФА), ҳаз. сомонӣ	2276	2347	+71	103,1
3	Арзиши миёнасолони қисми ғаё- ли фондҳои истехсоли (ФА _ф)	1242	1300	+58	104,7
4	Арзиши миёнасолонаи таҷҳизоти коркунанда (ФА _к)	766	854	+88	111,5
5	Вазни қиёсии қисми ғаёли фондҳои асосӣ B_{Φ} $\left(\frac{\Phi A_{\Phi}}{\Phi A} = B_{\Phi} \right)$	0,546	0,554	+0,008	101,5
6	Вазни қиёсии таҷҳизоти коркунан- да дар арзиши қисми ғаёли фондҳои истехсоли, B_{κ} $\left(\frac{\Phi A_{\kappa}}{\Phi A_{\Phi}} = B_{\kappa} \right)$	0,617	0,657	+0,04	106,5
7	Микдори воҳидҳои таҷҳизоти кор- кунанда (МТ _к), воҳид	31,0	32,0	+1	103,2
8	Арзиши миёнасолонаи воҳиди таҷҳизоти коркунанда (ФА _и), ҳаз. сомонӣ	24,7	26,7	+2	108,1
9	Микдори рӯзҳои корӣ, (Т _р)	305	305	-	-
10	Микдори таҷҳизот-бастҳои кор- кардашуда дастгоҳ-баст (Т _{бст})	19654	21184	+1530	107,8
11	Кoeffисиенти бастнокӣ (К _{баст}) (сатри 10÷(с.9×с.7))	2,08	2,18	+0,10	104,8
12	Давомнокии як баст (t _{баст}), соат	8,0	8,0	-	-
13	Кoeffисиенти боркунии таҷҳизот дар давоми баст (К _{бор})	0,684	0,698	+0,014	102,0
14	Вақти нафъноки кори таҷҳизот (Т _ф), соат (с.9×с.11×с.12×с.13)	3471,4	3712,8	+241,4	106,9
15	Ҳаҷми миёнасоатаи истехсоли маҳсулот бар воҳиди таҷҳизот (КМСТ), ҳаз. сомонӣ (с.1÷с.7+с.14)	0,027	0,026	-0,001	96,3
16	Фондбоздеҳии таҷҳизоти корку- нанда (ФБ _к)	3,753	3,616	-0,137	96,3
17	Фондбоздеҳии фондҳои асосӣ (ФБ)	1,263	1,316	+0,053	104,2

Таъсири омилҳоро ба тағирёбии фондбоздеҳии таҷҳизоти кор-
кунанда бо ёрии усули гузоришҳои занҷирӣ ҳисоб мекунем.

$$\begin{aligned}\Phi B_{\kappa}^{z1} &= K_{\text{баст}}^1 \times K_{\text{бор}}^0 \times T_{\text{руз}}^0 \times t_{\text{баст}}^0 \times KMCTT_0 \times \frac{1}{\Phi A_{\kappa}^0} = \\ &= 1,8 \times 0,684 \times 305 \times 8 \times 0,027 \times \frac{1}{24,7} = 3,977 \text{ с.}\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\Phi B_{\kappa}^{z2} &= K_{\text{баст}}^1 \times K_{\text{бор}}^1 \times T_{\text{руз}}^0 \times t_{\text{баст}}^0 \times KMCTT_0 \times \frac{1}{\Phi A_{\kappa}^0} = \\ &= 2,18 \times 0,698 \times 305 \times 8 \times 0,027 \times \frac{1}{24,7} = 4,059 \text{ с.}\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\Phi B_{\kappa}^{z3} &= K_{\text{баст}}^1 \times K_{\text{бор}}^1 \times T_{\text{руз}}^0 \times t_{\text{баст}}^0 \times KMCTT_1 \times \frac{1}{\Phi A_{\kappa}^0} = \\ &= 2,18 \times 0,698 \times 305 \times 8 \times 0,026 \times \frac{1}{24,7} = 3,908 \text{ с.}\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}\Phi B_{\kappa}^{z4} &= K_{\text{баст}}^1 \times K_{\text{бор}}^1 \times T_{\text{руз}}^0 \times t_{\text{баст}}^0 \times KMCTT_1 \times \frac{1}{\Phi A_{\kappa}^1} = \\ &= 2,18 \times 0,698 \times 305 \times 8 \times 0,026 \times \frac{1}{26,7} = 3,616 \text{ с.}\end{aligned}$$

1. Тағирёбии фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда аз ҳисоби тағирёбии бастнокӣ:

$$\Delta \Phi B_{\kappa} (K_{\text{баст}}) = \Phi B_{\kappa}^{z1} - \Phi B_{\kappa}^0 = 3,977 - 3,753 = +0,224 \text{ с.}$$

2. Тағирёбии фондбоздеҳӣ аз ҳисоби тағирёбии боркунии таҷҳизот (самаранокӣ истифодабарии вақти корӣ дар давоми баст):

$$\Delta \Phi B_{\kappa} (K_{\text{бор}}) = \Phi B_{\kappa}^{z2} - \Phi B_{\kappa}^{z1} = 4,059 - 3,977 = +0,082 \text{ с.}$$

3. Тағирёбии фондбоздеҳӣ аз ҳисоби тағирёбии коркарди миёнасоатаи воҳиди таҷҳизот:

$$\Delta \Phi B_{\kappa} (KMCTT) = \Phi B_{\kappa}^{z3} - \Phi B_{\kappa}^{z2} = 3,908 - 4,059 = -0,151 \text{ с.}$$

4. Тағирёбии фондбоздеҳӣ аз ҳисоби тағирёбии нархи миёнаи воҳиди таҷҳизот:

$$\Delta \Phi B_{\kappa} (P_{\Phi A}) = \Phi B_{\kappa}^{z4} - \Phi B_{\kappa}^{z3} = 3,616 - 3,908 = -0,292 \text{ с.}$$

Ҷамъи таъсири омилҳо ба тағирёбии фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда:

$$\begin{aligned}\Delta \Phi B_{\kappa} &= \Delta \Phi B_{\kappa} (K_{\text{баст}}) + \Delta \Phi B_{\kappa} (K_{\text{бор}}) + \Delta \Phi B_{\kappa} (P_{\Phi A}) = \\ &= 0,224 + 0,082 + (-0,151) + (-0,292) = -0,137 \text{ с.}\end{aligned}$$

Натиҷаи ҳисобкуниҳоро дар ҷадвали 19 меорем..

Ҷадвали 19. Таъсири омилҳо ба фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ

Омил	Андозаи таъсир ба фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда	Вазни қиёсии таъсир, %	Андозаи таъсир ба фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ	Вазни қиёсии таъсир, %
Зинаи якуми таъсир:				
Вазни қиёсии қисми фаъоли фондҳои асосӣ	-	-	0,02	37,7
Вазни қиёсии таҷҳизоти коркунанда	-	-	0,083	156,6
Фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда	-	-	-0,05	-94,3
Ҷамъ	-	-	0,053	100
Зинаи дуввуми таъсир:				
Бастнокии кори таҷҳизот	0,224	-163,5	$0,081=(-0,05) \times (-1,63)$	152,8
Боркунии таҷҳизот	0,082	-59,8	$0,03=(-0,05) \times (-0,598)$	56,6
Ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот	-0,151	110,2	$-0,055=(-0,05) \times 110,2$	-103,8
Нархи миёнаи воҳиди таҷҳизот	-0,292	213,1	$-0,006=(-0,05) \times 2,131$	-11,3
Ҷамъ	-0,137	100	-0,05	-94,3

Баландшавии коэффисиентҳои бастнокӣ ва боркунии таҷҳизот аз пастшавии талафоти вақти корӣ - бекорхобиҳои бутунбастӣ ва дохилибастӣ дарак медиҳад, ки ин ба тағирёбии фондбоздеҳии таҷҳизот таъсири мусбӣ мерасонад. Дар натиҷаи зиёдшавии боркунии таҷҳизот фондбоздеҳӣ ба андозаи 0,306 сомонӣ ($0,224+0,082$) афзудааст.

Омилҳои пастшавии коркарди миёнасоатаи таҷҳизот ва зиёдшавии нархи миёнаи воҳиди таҷҳизот ба фондбоздеҳӣ таъсири манфӣ расонидаанд. Омили арзиши миёнаи воҳиди маҳсулот тағирёбии арзиши миёнаи таҷҳизотро дар натиҷаи навкунии вай ва иваз намудан ба таҷҳизоти қиматтар, вале ҳосилноктар инъикос менамояд. Пастшавии коркарди миёнасоатаи таҷҳизот аз он дарак дода метавонад, ки ӯ нархи таҷҳизот ба ҳосилнокии он мувофиқат намекунад, ӯ таҷҳизот дар давраи татбиққунӣ қарор дорад. Ин вазъ бо диғар сабабҳои ташкилӣ-техникӣ низ ба миён омада метавонад.

Таъсири омилҳои зинаи дуввум ба нишондиҳандаи ҷамъбастӣ - фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ - чун ҳосили зарби андозаи таъсири фондбоздеҳии таҷҳизоти коркунанда ба ҳиссаи (вазни қиёсии)

таъсири ҳар як омили тартиби дуввум, яъне бо усули иштироки саҳмӣ ҳисоб карда мешавад.

Таносуби андозаи таъсири ҳар як омил бар андозаи тамоилоти фондбоздеҳии воситаҳои асосӣ ҳиссаи таъсири ҳар як омилро ба нишондиҳандаи ҷамъбасти инъикос менамояд. Чӣ хеле, ки аз ҷадвали 19 намоён аст, ба нишондиҳандаи фондбоздеҳӣ таъсири пурзӯри манфиро пастшавии ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот ва зиёдшавии нархи миёнаи воҳиди таҷҳизот расонидаанд. Ин омилҳо ба фондбоздеҳӣ таъсири гуногунсамта расонидаанд: баландшавии нархи миёнаи таҷҳизот, чун қоида, аз баландшавии ҳосилнокии таҷҳизот дарак медиҳад ва баръакс - пастшавии нархи миёнаи таҷҳизот аз пастшавии ҳосилнокии он гувоҳӣ медиҳад. Муқаррар намудани сабабҳои пастшавии ҳосилнокии таҷҳизот таҳлили чуқуртари истифодабарии таҷҳизотро талаб менамояд.

Самти дигари таҳлил барои ошкор намудани таъсири омилҳои зинаи севвум ба фондбоздеҳӣ ин таҳлили нишондиҳандаҳои истифодабарии баланси вақт – коэффисиентҳои бастанокӣ ва боркунӣ мебошад. Агар коэффисиенти боркуниро чун таносуби вақти ғоиданок бар фонди номиналии вақт бинем, пас имконияте ба даст меояд, ки таъсири бекорхобиҳо ба коэффисиенти боркунии таҷҳизот баҳо дода шаванд. Дар навбати худ вақти самаранок аз вақти иҷрои таъмирҳои планӣ-пешгирикунӣ ($T_{m.ni}$), аз вақти ҷадидкунии таҷҳизот ($T_ч$), аз вақти дар профилактика будани таҷҳизот ва дигар сабабҳои технологӣ (T_{np}) вобаста мебошад. Ҳамин тариқ, таъсири бекорхобиҳои дохилибасти ба фондбоздеҳӣ чун таъсири омилҳои зинаи севвум дар асоси чунин амсила ҳисоб карда мешавад:

$$K_{бор} = \frac{T_n - T_{m.ni} - T_ч - T_{np}}{T_n} = 1 - \left(\frac{T_{m.ni}}{T_n} + \frac{T_ч}{T_n} + \frac{T_{np}}{T_n} \right).$$

Тамоми омилҳои азназаргузаронидашудаи тағирёбии фондбоздеҳӣ ва афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд:

- *омилҳои интенсивӣ* – ҳосилнокии воҳиди таҷҳизот дар 1 соати истифодаи вақти ғоиданок;
- *омилҳои экстенсивӣ* – омилҳои истифодабарии вақти корӣ ва шумораи воҳидҳои таҷҳизот.

Мувофиқан зиёдшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби омилҳои интенсивӣ ва экстенсивӣ ҳисоб карда мешавад.

Интенсивияти боркунӣ бо миқдори маҳсулоти истеҳсолнамуда дар воҳиди вақт чен карда мешавад.

Нишондиҳандаи интенсивнокии кори таҷҳизот – коэффисиенти боркунии интенсивӣ ($K_{бин}$) мебошад:

$$K_{бин} = \frac{KMCTT_1}{KMCTT_0},$$

дар ин ҷо: $KMCTT_1$ ва $KMCTT_0$ - мувофиқан коркарди миёнасоатаи воқеъӣ ва плании таҷҳизот.

Коэффисиенти боркунии экстенсивӣ бо таносуби вақти фоидаовар бар вақти тақвимӣ ва зарб кардани он ба миқдори воҳидҳои таҷҳизот ҳисоб карда мешавад.

Дар мисол бо маълумотҳои ҷадвали 18 коэффисиенти боркунии экстенсивӣ чунин аст:

$$K_6^0 = \frac{3471,4}{365 \times 24} \times 31; \quad K_6^1 = \frac{3712,8}{365 \times 24} \times 32.$$

Нишондиҳандаи интегралӣ боркунӣ чун ҳосили зарби коэффисиенти боркунии интенсивӣ ва экстенсивӣ ҳисоб карда мешавад. Мисоли ҳисобкунии нишондиҳандаи интегралӣ дар ҷадвали 20 оварда шудааст.

Ҷадвали 20. Ҳисобкунии нишондиҳандаи интегралӣ истифодаи истеҳсолии таҷҳизот

Нишондиҳанда	Давраи базисӣ	Давраи ҳисоботӣ	Тамойлот	Суръати тағирёбӣ
Коэффисиенти боркунии экстенсивӣ	12,284	13,559	+1,275	+1,104
Коэффисиенти боркунии интенсивӣ	0,107	0,104	-0,003	0,972
Нишондиҳандаи интегралӣ боркунӣ	1,314	1,410	+0,096	1,073

Нишондиҳандаи интегралӣ истифодаи истеҳсолии таҷҳизот дар натиҷаи баландшавии боркунии экстенсивии таҷҳизот ва пастшавии боркунии интенсивии он афзоиш ёфтааст. Пастшавии коэффисиенти боркунии интенсивӣ аз мавҷудияти имкониятҳои истифода нашудаи зиёдкунии барориши маҳсулот бе воридкунии иқтидорҳо ва гузоришҳои сармояи иловагӣ дарак медиҳад. Баланд бардоштани ин коэффисиент фақат бо роҳи барҳам додани камбудии истеҳсолот, бо беҳтардони сатҳи ташкиливу техникаи истеҳсолот ба даст меояд.

Баҳодиҳии захираҳои зиёдкунии барориши маҳсулот ва фондбоздеҳӣ. Дар марҳалаи ояндаи таҳлил захираҳои баландбардории истеҳсоли маҳсулот ва фондбоздеҳӣ ҳисоб карда мешаванд. Захираҳои баландбардории истеҳсоли маҳсулот ва фондбоздеҳӣ инҳо буда метавонанд:

- ба кор дарории таҷҳизоти нав;
- баланд кардани коэффисиенти бастнокӣ;
- кам кардани бекорхобиҳои бутунбасти ва дохилибасти таҷҳизот;
- камкунии миқдори таҷҳизоти гузоштанаишуда;
- ивазкунии ва ҷадидкунии таҷҳизот;
- баландбардории коэффисиенти боркунии интегралӣ таҷҳизот аз ҳисоби камкунии талафотҳои вақти корӣ;
- дар истеҳсолот татбиқкунии комёбиҳои илмиву техники;
- баландбардории ҳиссаи қисми ғаёли фондҳои асосӣ ва ғ.

Ҳангоми ҳисоб намудани захираҳои афзоиш ба ҷои сатҳи плании нишондиҳандаҳои омилӣ сатҳи имконии онҳо гирифта мешавад.

Захираи баландбардории барориши маҳсулот аз ҳисоби ба кор даровардани таҷҳизоти нав ($3 \uparrow MU_{\text{тн}}$) бо роҳи зарб намудани миқдори иловагии таҷҳизот ба бузургии воқеии коркарди миёнасоллона (KMC_1) ва ё ба бузургии воқеии тамоми омилҳои сатҳи онро бунёдкунанда (шумораи воқеии рӯзҳои дар як сол коркардаи таҷҳизот зарби бузургии воқеии коэффисиенти бастнокӣ, зарби бузургии воқеии давомнокии миёнаи баст, зарби коркарди миёнасоатаи воқеӣ) ҳисоб карда мешавад.

$$3 \uparrow MU_{\text{тн}} = 3 \uparrow ШТ_{\text{ш}} \times KMC_1 \quad \text{ё}$$

$$3 \uparrow MU_{\text{тн}} = 3 \uparrow ШТ_{\text{ш}} \times P_1 \times K_{\text{баст}}^1 \times t_{\text{баст}}^1 \times KMCTT_1.$$

Захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби афзоиши коэффисиенти бастнокӣ дар натиҷаи ташикили хубтари истеҳсолот бо роҳи зарб намудани зиёдшавии имконии коэффисиенти бастнокӣ ба шумораи имконии рӯзҳои кори тамоми таҷҳизот ва ба коркарди бастии (KB) воқеӣ (ва ё ба давомнокии миёнаи воқеии баст ва коркарди миёнасоатаи воқеии таҷҳизот) ҳисоб карда мешавад:

$$3 \uparrow MU_{K_{\text{баст}}} = 3 \uparrow K_{\text{баст}} \times P_{\text{ш}} \times KB_1 \quad \text{ё}$$

$$3 \uparrow MU_{K_{\text{сн}}} = 3 \uparrow K_{\text{баст}} \times D_{\text{баст}}^1 \times KMCTT_1.$$

Захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби камкунии талафоти дохилибастии вақти корӣ бо роҳи зарб намудани зиёдагии давомнокии миёнаи баст ($D_{баст}$) ба бузургии воқеии коркарди миёнасоатаи таҷҳизот, ба шумораи имконии бастҳои коркардашудаи ($B_{им}$) тамоми таҷҳизот ва ё зарб намудани шумораи имконии таҷҳизот ба шумораи имконии рӯзҳои коркардаи воҳиди таҷҳизот ва ба коэффи-
сиенти бастнокии имконӣ ҳисоб карда мешавад:

$$3 \uparrow MU_{бекордох} = B_{им} \times 3 \uparrow D \times KMCTT_1 \quad \epsilon$$

$$3 \uparrow MU_{бекордох} = ШТ_{им} \times P_{им} \times K_{баст}^{им} \times 3 \uparrow D \times KMCTT_1.$$

Камшавии бекорхобиҳои дохилибастӣ давомнокии миёнаи баст ва дар оқибат истеҳсоли маҳсулотро низ баланд мебардорад.

Камшавии талафоти бутунбастӣ ва дохилибастӣ, мукамалгардиди ташкили истеҳсолот ва меҳнат, иваз намудани таҷҳизоти кӯҳна ба таҷҳизоти нав ва дигар омилҳо дар коркарди миёнасоата таҷассум меёбанд. Барои ҳисоб намудани захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби афзоиши коркарди миёнасоата захираи ошкоргардидаи баландбардории коркарди миёнасоата ба шумораи имконии соатҳои кори таҷҳизот зарб карда мешавад (яъне зарб кардани шумораи имконии воҳидҳо ба шумораи рӯзҳои кор, ба коэффи-
сиенти бастнокӣ, ба давомнокии баст).

$$3 \uparrow MU_{KMCTT} = C_{им} \times 3 \uparrow KMCTT \quad \epsilon$$

$$3 \uparrow MU_{KMCTT} = ШТ_{им} \times P_{им} \times K_{баст}^{им} \times D_{баст}^{им} \times 3 \uparrow KMCTT.$$

Самти муҳимтарини таҳлил ин ошкор намудани захираҳои афзоиши фондбоздеҳӣ мебошад, чунки ин захираи баландбардории ҳаҷми истеҳсолот ва камкунии бақияҳои миёнасолони фондҳои асосии истеҳсолӣ мебошад.

Захираи афзоиши фондбоздеҳӣ ($3 \uparrow \Phi Б$) чун фарқи байни сатҳи имконӣ ва воқеии фондбоздеҳӣ ҳисоб карда мешавад:

$$3 \uparrow \Phi Б = \frac{MU_1 + 3 \uparrow MU}{\Phi АИ_1 + \Phi АИ_{илов} - 3 \downarrow \Phi АИ_1} - \frac{MU_1}{\Phi АИ_1} = \Phi Б_{им} - \Phi Б_1.$$

дар ин ҷо: $3 \uparrow \Phi Б$ – захираи афзоиши фондбоздеҳӣ; MU_1 – ҳаҷми воқеии истеҳсоли маҳсулот; $3 \uparrow MU$ – захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулот; $\Phi АИ_1$ – маблағи воқеии фондҳои асосии истеҳсолӣ; $\Phi АИ_{илов}$ – маблағи иловагии фондҳои асосии истеҳсолӣ, ки барои татбиқи захираҳои баландбардории ис-

техсоли маҳсулот зарур аст; 3. *ЗАИ* — захираи камкунии бақияҳои фондҳои асосии истеҳсоли аз ҳисоби фуруҳтан ва иҷорадиҳии фондҳои асосии аз сабаби нолозимиашон истифоданапаванда.

Мавзӯи 9. Таҳлили истифодабарии сарватҳои моддии корхона

Вазифа, манбаҳои ахборӣ ва мақсади таҳлили сарватҳои моддӣ. Шартӣ зарурии ташкили истеҳсоли маҳсулот ин таъмин намудани вай бо сарватҳои моддӣ (ашёи хом, масолеҳ, сузишворӣ, барқ, нимтайёраҳо ва ғ.), яъне мавҷудияти фондҳои гардон мебошад.

Фондҳои гардон — ин предметҳои меҳнат мебошанд, ки арзиши худро якбора дар давоми даври амалиётӣ (истеҳсоли) ба маҳсулоти тайёр кўчонида, ҳамзамон шакли ҷисмонии худро тағир медиҳанд. Фондҳои гардоне, ки дар истеҳсол ва фуруши маҳсулот гузашта мешаванд, пурра истеъмол гардида, пас аз тамои шудани даври амалиётӣ тавассути нархи мол баргардонида мешаванд.

Дар раванди барои истеҳсолоти истеъмол шудани сарватҳои моддӣ ба хароҷоти моддӣ мубаддал мегарданд, аз ин ру, истифодаи сарфакоронаи онҳо арзиши аслии маҳсулотро кам мекунад.

Истифодаи комплекси сарватҳои моддӣ, харҷи оқилонаи онҳо, истифодабарии масолеҳи арзон ва пурсамар — самти муҳимтарини афзунгардонии барориши маҳсулот ва баландкунии вазъи молиявии корхона мебошад.

Навкунии ассортимент, васеъгардонии иқтидорҳои истеҳсоли ба афзоиши талабот ба сарватҳои моддӣ меорад. Корхонаҳо миқдори зиёди сарватҳои моддӣ намуд, навъ, андозаҳои гуногунро истеъмол мекунаанд. Номгўй ва ассортименти сарватҳои моддӣ истеъмолшаванда аз номгўй ва мураккабии маҳсулоти истеҳсолшаванда вобаста аст. Номгўи масолеҳ имконият медиҳад, ки талабот бар ҳамон як масолеҳ дуруст ба система дароварда ва гуруҳбандӣ карда шавад.

Дар маҷмӯи умумии хароҷоти истеҳсолии корхонаҳои саноатии муосир хароҷоти моддӣ тақрибан 70%-ро ташкил медиҳанд, ки ин шохиди масолеҳфарогирии баланди маҳсулоти саноатӣ мебошад. Пасткунии масолеҳфарогирии маҳсулот самти муҳимтарини беҳгардонии кори корхона мебошад, чунки истифодаи сарфаноки тамоми намудҳои сарватҳо афзоиши истеҳсол ва пастшавии арзиши аслии маҳсулотро таъмин менамояд.

Вазифаҳои асосии таҳлили истифодаи сарватҳои моддӣ инҳоянд:

- муайянкунии сатҳи таъминнокии корхона бо сарватҳои моддии зарурӣ бо намудҳо, навҳо, сифат ва муҳлатҳои воридшавӣ;
- таҳлили сатҳи масолеҳфарогири дар динамика;
- омӯзиши таъсири омилҳои алоҳида ба тағирёбии сатҳи масолеҳфарогири маҳсулот;
- ошкоркунии талафот дар натиҷаи ивазкунии ноилоҷонаи масолеҳ, бекорхобии таҷҳизот ва коргарон бо сабаби набудани масолеҳ;
- баҳодиҳии таъсири ташкили таъминоти моддӣ-техникӣ ва истифодабарии сарватҳои моддӣ ба ҳаҷми истеҳсол ва арзиши аслии маҳсулот;
- ошкоркунии имкониятҳои истифоданашудаи настунии хароҷоти моддӣ ва таъсири онҳо ба ҳаҷми истеҳсолот.

Манбаъҳои ахборӣ барои таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ инҳо мебошанд:

- бизнес-план;
- маълумотҳои ҳисобгирии фаврӣ-техникӣ ва буғалтерӣ;
- маълумотҳои ҳисобгирии аналитикии буғалтерӣ оиди воридшавӣ, харҷшавӣ ва бақияҳои сарватҳои моддӣ;
- планҳои таъминоти моддӣ-техникӣ;
- аҳдномаҳо барои воридкунии ашёи хому масолеҳ ва ғ.

Мақсади таҳлили сарватҳои моддӣ ин баландбардории самаранокии истеҳсолот аз ҳисоби истифодабарии оқилонаи сарватҳо мебошад.

Афзоиши талабот ба сарватҳои моддӣ бо роҳҳои экстенсивӣ ва интензивӣ қонеъ гардонидани мешавад.

Роҳи экстенсивии қонеъгардонии талабот овардан ва истифода бурдани миқдори зиёди сарватҳоро талаб менамояд. Арзиши аслии маҳсулот дар ин ҳолат паст шуда метавонад, агар ҳаҷми истеҳсолот зиёд шуда ва хароҷоти доимӣ кам шуда бошанд.

Роҳи интензивии қонеъгардонии талабот харҷкунии сарфаноктари масолеҳро дар истеҳсолот талаб менамояд, ки ин ба пастшавии арзиши аслии маҳсулот меоварад.

Таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ. Афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва беҳгардии сифати он аз таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ ва самаранокии истифодабарии онҳо вобастагии зиёд дорад.

Алоқамандии байни нишондиҳандаҳои ин таври ифода намудан мумкин:

$$МУ = ХМ \times МБ \quad \text{ё} \quad МУ = ХМ \times \frac{1}{МФ},$$

дар ин ҷо: $МУ$ – ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот (маҳсулоти умумӣ); $ХМ$ – маблағи хароҷоти моддӣ; $МБ$ – масолеҳбоздеҳии маҳсулот; $МФ$ – масолеҳфарогирии маҳсулот.

Воридшавии саривақтӣ ва истифодаи самараноконаи сарватҳои моддӣ кори беист ва мавзуни корхона, иҷроиши бизнес-план ва зиёдгардонии фоида ро таъмин менамоянд. Барзиёдати беасоси масолеҳ ба сустшавии гардонии воситаҳои гардон оварда метавонад, ки ин вазъи молиявии корхонаро бад мекунад. Корхона бояд захираи эҳтиётӣ сарватҳои моддиро бо миқдор, сифат ва ассортименти муайян доро бошад.

Дар шароитҳои муосир корхона вобаста аз программаи истеҳсолии худ мустақилона ин ҷиҳатҳои ба таъмини сарватҳои моддӣ алоқамандро муайян мекунад:

- бузургии сарватҳои истеъмолшаванда;
- сифати онҳо;
- таъминчиён ва базаҳои савдои яклухт;
- муҳлатҳои воридшавӣ.

Бо баназардошти раванди технологӣ ва дигар хусусиятҳои истеҳсолот меёри харҷ ва меёри захираҳо муайян карда мешаванд, масолеҳи аз диди ассортименти истеҳсол нолозим ошкор карда мешавад, барои фуруши он чорабиниҳо муайян карда мешаванд.

Таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ аз муқоисакунии талаботи плании масолеҳ бо баназардошти захираҳои онҳо дар аввали сол, бақияҳои онҳо дар охири сол, талабот барои таъмир бо маълумотҳои воқеии оиди воридшавии масолеҳ ба анбори корхона оғоз меёбад.

Бештари корхонаҳои саноатӣ дорои ассортименти калони масолеҳи истеъмолшаванда мебошанд, аз ин рӯ таъминнокии корхона бо масолеҳ (сарватҳои моддӣ) барои намудҳои муҳими масолеҳи истеҳсолро муайянкунанда ба ҷо оварда мешавад.

Дар аввал ба сифати плани таъминоти моддӣ-техникӣ баҳо дода мешавад. Санҷиши воқеияти планҳоро аз омӯзиши меёр ва нормативҳои асосдиҳандаи афзоиши талабот ба сарватҳои моддӣ оғоз менамоянд.

Таъминнокии пурраи талабот бар сарватҳои моддӣ бо маблаъҳои ҷиҳати шартӣ кори беисти корхона мебошад.

Манбаъҳои пӯшонии талабот бар сарватҳои моддӣ ба ду ғуруҳ ҷудо мешаванд: берунӣ ва дохилӣ. Ба манбаъҳои берунии пӯшонии инҳо мансубанд: сарватҳои моддӣ мувофиқи шартномаҳо аз таъмингарон воридгашта ва ё аз базаҳои савдои ялғухт харидашуда. Манбаъҳои дохилии пӯшонии инҳоанд: истифодаи такрорӣ ашёи хом, камкунии партовҳои ашёи хом, истеҳсоли худии нимтайёраҳо, сарфакорӣ ҷангоми нигоҳдорӣ, кашонидан ва ғ.

Ҷангоми муайян намудани талаботи воқеӣ ба воридкунии масолеҳ аз берун бояд талаботи умумӣ ба намуди муайяни масолеҳ ($Q_{ум.см}$) ҳисоб карда шавад. Вай ҳамчун ҷамъи талабот бар сарватҳои моддӣ барои программаи истеҳсоли ($Q_{см.пи}$), бо баназардошти тағирёбии бақияҳои масолеҳ дар аввали сол ($B_{см.авс}$) ва охири сол ($B_{см.охс}$), ҷамъи талабот бар масолеҳ барои таъмири асосӣ ($Q_{см.та}$) ва дигар сеҳҳои ёрирасон ($Q_{см.сё}$) муайян карда мешавад:

$$Q_{ум.см} = Q_{см.пи} + B_{см.авс} + B_{см.охс} + Q_{см.та} + Q_{см.сё}.$$

Талаботи воқеӣ бар воридкунии сарватҳои моддӣ аз берун ба фарқи байни талаботи умумӣ ва ҷамъи манбаъҳои пӯшонии худии дохилӣ баробар аст.

Дар рафти таҳлил таъминнокии талабот ба воридкунии сарватҳои моддӣ бо шартномаҳои воридкунӣ ва воридкунии воқеан иҷрошудаи сарватҳои моддӣ санҷида мешавад.

Дар асоси маълумотҳои бизнес-план ва ҳисоботи фаври-техникии шуъбаи таъминот ҷадвали таҳлилии тартиб дода мешавад, ки ба баҳодиҳии таъминоти талабот бар сарватҳои моддӣ бо шартномаҳо ва иҷроиши воқеии онҳо мусоидат мекунад (ҷадвали 21).

Ҷадвали 21. Таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои моддӣ

Намуди масолеҳ	Талаботи планӣ (тонна)	Манбаъҳои пӯшонӣ		Шартномаҳо басташудаанд (т)	Бо шартнома гирифта шуд	Тамоилот аз меъёри баландтарин		
		дохилӣ	берунӣ			Ҷамагӣ	Шартномаҳои басташуда аз талабот	Бо шартномаҳои басташуда ворид шуда
А	790	5	785	780	720	-50	+10	-60

Аз ҷадвал аён аст, ки таъминнокии талабот бо шартномаҳо 98,73% ($((780:790) \times 100\%)$) мебошад. Иҷроиши шартномаҳои воридкунӣ 92,3% ($((720:780) \times 100\%)$) аст. Талабот бар масолеҳи А воқеан ба андозаи 91,77% ($((5+720):790)$) қонеъ гардидааст.

Объекти таҳлил комплекси таъминот, яъне риоя гардидани таносубҳои муайяни байни намудҳои муҳимтарини сарватҳои моддӣ мебошад. Вайроншавии комплекси таъминот ба вайроншавии муҳлатҳои истеҳсол, вайроншавии ассортимент ва имконияти пастишавии ҳаҷми истеҳсол меорад.

Дар таҳлил ба иҷроии супориш оиди муҳлатҳои воридкунии масолеҳ (хусусан дар бутунӣ) ки мавзунии истеҳсолотро муайян мекунанд, диққати зиёд дода мешавад. Вайронкунии муҳлатҳои воридкунии (хариди) масолеҳ ба вайроншавии ассортимент, пастишавии ҳаҷми истеҳсол меорад.

Кори беисти корхона ба муҳайё намудани бузургии беҳтарини захираҳои барои иҷрои программаи истеҳсоли ғайриимкон аст. Дар рафти таҳлил мувофиқати андозаи воқеии захираҳои намудҳои муҳимтарини ашёи хом ва масолеҳ ба андозаҳои меёри муайян карда мешавад. Бо ин мақсад дар асоси маълумотҳои оиди мавҷудияти воқеии сарватҳои моддӣ бо шакли табиӣ ва ҳарчи миёнарузонаи онҳо таъминнокии воқеии онҳоро бо масолеҳ (бо рӯзҳо) муайян мекунанд ва вайро бо бузургии меёри муқоиса мекунанд (ҷадвали 22).

Ҷадвали 22. Таҳлили вазъи захираҳои сарватҳои моддӣ

Масолеҳ	Ҳарҷи миёна-рузона, тонна	Захираи воқеӣ		Меёри захира, рӯз		Тамоилот аз меёри баланитарин	
		тонна	рӯз	бала-тарин	камта-рин	тонна	рӯз
А	5	40	8	10	8	10	2

Дар бисёр корхонаҳо меёри захираҳои истеҳсолии сарватҳои моддӣ на фақат бо рӯзҳо, инчунин бо ифодаи мутлақ муқаррар карда мешавад. Меёри захираҳои бо ифодаи мутлақ чун ҳосили зарби меёри муқарраргардида (бо рӯзҳо) ба ҳаҷми плании талаботи миёнарузонаи намудҳои мушаххаси сарватҳои моддӣ муайян карда мешавад.

Дар шароитҳои муосири иқтисодӣ ассортименти молӣ доимо тағир меёбад ва вазъи талаботро дар лаҳзаи вақт ифода менамояд. Дар натиҷаи ин дар корхона метавонад захираҳои барзиёдати ашёи хом, масолеҳ пайдо шаванд ва ё масолеҳи нолозим ошкор шавад. Масолеҳи барзиёд ва ё истифоданашударо бо баназардошти ассортименти молӣ аз рӯи маълумотҳои ҳисобгирии анборӣ бо роҳи муқоисакунӣ воридот ва харҷкунӣ муайян мекунанд. Он намудҳои

масолех, ки дар давоми як сол ва ё зиёда аз он истифода нашудаанд, ба гуруҳи масолеҳи нолозим дохил карда мешаванд. Арзиши умумии онҳо муайян ва чораҳо барои фуруштани онҳо дида мешаванд.

Ба ҳаҷми истеҳсол сифати сарватҳои моддии истеъмолшаванда таъсири калон мерасонад. Тағирёбии сифат барориши маҳсулотро муайян мекунад. Пастшавии сифати сарватҳои моддии истеъмолшаванда ба шикастани таҷҳизот, вайроншавии меъёрҳои харҷи масолех, зиёдшавии арзиши асли, пастшавии сифати маҳсулоти тайёр меорад. Аз ин рӯ ҳангоми таҳлили таъминнокии сарватҳои моддӣ бояд сифати масолеҳи дар соли ҳисоботӣ воридшуда санҷида шавад, сабабҳои воридшавии масолеҳи пастсифат ошкор карда шаванд, фаҳмида шавад, ки шӯъбаи таъминоти корхона барои гирифтани масолеҳи сифаташ дуруст чӣ гуна чораҳо дидааст. Таҳлили сифат бо санҷиши интихобӣ иҷро гардида, дар натиҷаи он санадҳои қабули масолеҳи ба талаботҳо ҷавобнадиҳанда тартиб дода мешаванд, ки ин барои даъво намудан ба таъминкунандагон асос мешавад.

Таҳлили истифодабарии сарватҳои моддӣ дар истеҳсолот. Риояи меъёрҳои харҷи масолех. Таҳлили истифодабарии масолех дар истеҳсолот самти муҳими кори таҳлилий мебошад, чунки дар рафти он таъсири миқдории омилҳои гуногуни истифодабарии масолех ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол муайян карда мешавад.

Таъсири ба ҳаҷми истеҳсол расонидаи омилҳоро таҳлил намуда, пеш аз ҳама ошкор намудан зарур аст, ки кадом намудҳои масолех барориши намуди мушаххаси маҳсулотро маҳдуд меkunанд, плани воридшавии ин сарватҳо дар соли ҳисоботӣ чӣ гуна иҷро шудааст ва меъёрҳои харҷи онҳо дар истеҳсолот чӣ гуна риоя шудаанд, оё партовҳои зиёдаазплани истеҳсолот ҷой доштанд.

Ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол чунин омилҳое таъсир мерасонанд, ки истифодабарии сарватҳои модиро дар истеҳсолот тавсиф медиҳанд:

- тағирёбии воридшавии сарватҳои модӣ (миқдори сарватҳои моддии барои истеҳсолот тайёркардашуда);
- тағирёбии меъёрҳои харҷи масолех (харҷи масолех барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот);
- тағирёбии бақияҳои сарватҳои моддӣ дар анбор дар аввал ва охири сол;

- тағирёбии партовҳои плании истеҳсолот аз сабаби паст будани сифати масолеҳ.

Барои он ки таъсири омилҳои номбаршуда ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол муайян карда шавад, бояд:

- тағирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот – объекти таҳлил - муайян карда шавад;
- тамоилоти мутлақи ҳамаи нишондиҳандаҳои омилӣ муайян карда шавад;
- таъсири миқдории нишондиҳандаҳои омилӣ ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсол чен карда шавад.

Ҳисобкунии таъсири омилҳо бо роҳи тақсим намудани тамоилоти мутлақи нишондиҳандаҳои омилӣ ба меъёри плании харҷ ба ҳо оварда мешавад (ҷадвали 23).

Ҷадвали 23. Таҳлили истифодабарии сарватҳои моддӣ дар истеҳсоли маҳсулот

Нишондиҳанда	План	Ҳисобот	Тағирёбӣ
Истеҳсоли маҳсулот, дона	33000	37000	+4000
Воридшавии масолеҳ (тунука) ба истеҳсолот, кг	495000	481000	-14000
Захираи тунока дар анбор дар охири сол, кг	9900	9600	-300
Меъёри харҷи тунока барои воҳиди маҳсулот, кг	15	13	-2
Партовҳои тунока, кг	10000	10300	+300

Объекти таҳлил – тағирёбии истеҳсоли маҳсулот: $37000 - 33000 = 4000$ дона.

Камшавии воридшавии тунока ба андозаи 14000 кг ба он овард, ки истеҳсоли маҳсулот ба андозаи 933 воҳид кам шуд ($14000:15$).

Камшавии захираи тунока дар охири сол ба андозаи 300 кг ба он овард, ки истеҳсоли маҳсулот 20 воҳид зиёд шуд ($300:15$).

Камшавии меъёри харҷи масолеҳ ба андозаи 2 кг ба он овард, ки сарватҳои моддӣ ба андозаи 74000 кг сарфа шуданд ($2\text{кг} \times 37000$) ва дар натиҷа истеҳсоли маҳсулот ба миқдори 4933 воҳид зиёд шуд ($(-74000):15$).

Зиёдишавии партовҳои барзиёдати ба миқдори 300 кг ба он овард, ки истеҳсоли маҳсулот ба андозаи 20 воҳид кам шуд ($300:15$).

Таъсири миқдории омилҳоро метавон бо усули гузоришҳои занҷирӣ ва усули фарқҳои мутлақ ҳисоб намуд.

Омилҳо ба ҳаҷми истеҳсол таъсири гуногун мерасонанд. Зиёдшавии воридшавии сарватҳои моддӣ ба зиёдшавии ҳаҷми истеҳсол мусоидат мекунад ва баръакс – камшавии воридшавӣ – ба камшавии ҳаҷми истеҳсол меорад. Зиёдшавии бақияҳои сарватҳои моддӣ дар аввали сол ба зиёдшавии ҳаҷми истеҳсол меорад ва баръакс. Зиёдшавии бақияҳои сарватҳои моддӣ дар охири сол ба камшавии истеҳсол меорад ва баръакс. Камшавии бузургии партовҳои планӣ ба зиёдшавии ҳаҷми истеҳсол меорад ва баръакс.

Захираҳои асосии баландбардории ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби истифодабарии сарватҳои моддӣ инҳоянд: истифодабарии технологияи мукаммали истеҳсоли; истифодабарии намудҳои сарватҳои моддӣ баландсифат; камшавии талафоти сарватҳои моддӣ ҳангоми нигоҳдорӣ ва кашонидан; роҳ надодан ба хароҷоти ғайриистеҳсоли (ноқис); кам кардани партовҳои истеҳсолот; баланд бардоштани сатҳи кордонии кормандон ва ғ.

Таҳлили самаранокии истифодабарии сарватҳои моддӣ. Ҳангоми омӯзиши омилҳои ба истифодабарии сарватҳои моддӣ алоқаманд ба таҳлили самаранокии истифодабарии сарватҳо диққати махсус додан лозим аст. Барои баҳодиҳии самаранокии истифодабарии сарватҳои моддӣ системаи нишондиҳандаҳои ҷамъбасти ва ҷузъӣ истифода мешавад.

Нишондиҳандаҳои ҷамъбасти самаранокии истифодабарии сарватҳои моддӣ инҳоянд: фоида бар 1 сомонӣ хароҷоти моддӣ, масолеҳбоздеҳӣ, масолеҳфарогирӣ, коэффисиенти таносуби суръатҳои афзоиши ҳаҷми истеҳсол ва хароҷоти моддӣ, вазни қиёсии хароҷоти моддӣ дар арзиши аслии маҳсулот, коэффисиенти истифодабарии масолеҳ.

Дар қатори нишондиҳандаҳои ҷамъбасти инчунин нишондиҳандаҳои ҷузъии масолеҳфарогирӣ таҳлил карда мешаванд, ки барои намудҳои алоҳидаи сарватҳои моддӣ ҳисоб карда мешаванд: ашёихомфарогирӣ, энергияфарогирӣ ва ғ.

Фоида бар 1 сомонӣ хароҷоти моддӣ ($P_{1с.хм}$) чун ҳосили тақсими маблағи фоида аз фаъолияти асосӣ гирифташуда ($P_{фа}$) бар маблағи хароҷоти моддӣ ($ХМ$) муайян карда мешавад:

$$P_{1с.хм} = \frac{P_{фа}}{ХМ}.$$

Масолехбоздеҳӣ (МБ) барориши маҳсулотро бар 1 сомонӣ хароҷоти моддӣ (*ХМ*) нишон медиҳад. Яъне муайян карда мешавад, ки аз ҳар 1 сомонӣ сарватҳои моддӣ истеҳсолшуда (масолех, ашёи хом, сӯзишворӣ, энергия ва ғ.) чӣ қадар маҳсулот истеҳсол шудааст:

$$МБ = \frac{МУ}{ХМ}.$$

дар ин ҷо: *МУ* – ҳаҷми маҳсулоти умумӣ (моли) - ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо ифодаи арзишӣ.

Масолехфарогирӣ (МФ) – ин нишондиҳандаи чаппаи масолехбоздеҳӣ мебошад. Вай нишон медиҳад, ки барои истеҳсоли воҳиди маҳсулот воқеан чӣ қадар сарватҳои моддӣ харҷ шудаанд:

$$МФ = \frac{ХМ}{МУ}.$$

Коэффициенти таносуби суръатҳои афзоиши ҳаҷми истеҳсол ва хароҷоти моддӣ ($K_{МУ/ХМ}$) чун таносуби индекси истеҳсоли маҳсулоти умумӣ (*I_{МУ}*) бар индекси хароҷоти моддӣ (*I_{ХМ}*) муайян карда мешавад:

$$K_{МУ/ХМ} = \frac{I_{МУ}}{I_{ХМ}} = \frac{МУ_1 - МУ_0}{ХМ_1 - ХМ_0}.$$

Ин нишондиҳанда динамикаи масолехбоздеҳиро бо ифодаи нисбӣ тавсиф дода, ҳамзамон омилҳои афзоиши онро ошкор менамояд.

Вазни қиёсии хароҷоти моддӣ дар арзиши аслии маҳсулот бузургии хароҷоти моддиро дар арзиши аслии пурраи маҳсулот нишон медиҳад. Вай бо таносуби маблағи хароҷоти моддӣ бар арзиши аслии пурраи маҳсулоти истеҳсолшуда (*S*) ҳисоб карда мешавад:

$$МФ = \frac{ХМ}{S}.$$

Динамикаи ин нишондиҳанда тағирёбии масолехфарогирии маҳсулотро тавсиф медиҳад.

Коэффициенти хароҷоти моддӣ таносуби маблағи воқеии хароҷоти моддиро бар бузургии плании ин хароҷот, ки бо баназаргирӣ ҳаҷми воқеии маҳсулоти истеҳсолшуда ҳисоб карда шудааст, ифода мекунад. Ин нишондиҳанда мефаҳмонад, ки сарватҳои моддӣ дар истеҳсолот чӣ қадар самаранок истифода мешаванд, изофахарҷкунии сарватҳо нисбат ба меъёрҳои муқарраргардида ҷой дорад ё не. Агар ин коэффициент аз 1 калон бошад, вай дарак медиҳад, ки изофахарҷкунии сарватҳои моддӣ ҷой дорад, ва баръакс, агар коэф-

фисиент аз 1 хурд бошад - сарватҳои модди дар истеҳсолот самараноктар истифода шудаанд.

Самаранокии истифодабарии намудҳои алоҳидаи сарватҳои модди ро нишондиҳандаҳои ҷузъии масолеҳфарогири тавсиф медиҳанд.

Масолеҳфарогирии қиёсӣ чун таносуби арзиши тамоми масолеҳи барои воҳиди маҳсулот истеъмолшуда бар нархи яклухти маҳсулот ҳисоб карда мешавад.

Нишондиҳандаи масолеҳфарогири барои таҳлил мусоидтар мебошад, чунки вай сатҳи дар истеҳсолот истифодабарии масолеҳро ба таври воқеӣ инъикос менамояд.

Дар рафти таҳлил сатҳ ва динамикаи нишондиҳандаи масолеҳфарогирии маҳсулот омӯхта мешавад. Сабабҳои тағирёбии масолеҳфарогири ва масолеҳбоздеҳӣ муайян карда мешаванд. Таъсири ин нишондиҳандаҳо ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ҳисоб карда мешавад.

Масолеҳфарогири чун масолеҳбоздеҳӣ пеш аз ҳама аз ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва маблағи хароҷоти моддии барои вай истеъмолшуда вобаста мебошад. Ҳаҷми маҳсулоти умумӣ бо ифодаи арзишӣ (MU) аз ҳисоби миқдори маҳсулоти истеҳсолшуда (Q), сохтори он (B_{ki}) ва сатҳи нархҳои фурӯши маҳсулот (H) тағир ёфта метавонад. Маблағи хароҷоти модди (XM) бошад аз ҳаҷми маҳсулоти истеҳсолшуда, сохтори он, харҷи масолеҳ бар воҳиди маҳсулот - хароҷоти қиёсӣ (XK), нархи (арзиши) масолеҳ (H_m) вобаста мебошад. Ҳамин тариқ, *масолеҳфарогирии умумӣ аз ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, сохтори он, меъёрҳои харҷи масолеҳ бар воҳиди маҳсулот, нархҳои сарватҳои модди ва нархҳои фурӯши маҳсулот (H_i) вобаста мебошад.*

Амсилаи омили масолеҳфарогириро метавон бо чунин тарз ифода намуд:

$$M\Phi = \frac{XM}{MU} = \frac{\sum (Q_{ym} \times B_{ki} \times XK_i \times H_m)}{\sum (Q_{ym} \times B_{ki} \times H_i)}.$$

Таъсири омилҳои тартиби аввалро ба масолеҳфарогири бо усули гузоришҳои занҷирӣ ва истифодабарии маълумотҳои ҷадвали 24 ба ҷо меорем.

Ҷадвали 24. Маълумотҳо барои таҳлили масолахфарагирии маҳсулот

Нишондиҳанда	Тарзи ҳисобкунӣ	Маблағи хароҷот, ҳаз. сомонӣ
1. Харчи масолах барои истеҳсоли маҳсулот:		
а) аз рӯи план	$\sum (Q_i^0 \times XK_i^0 \times H_{m_i}^0)$	8750
б) аз рӯи план, бо ҳаҷми истеҳсоли воқеӣ ва сохтори плании маҳсулот	$XM_0 \times \frac{MY_1}{MY_0}$	8338
в) аз рӯи план ва нархҳои плани, бо ҳаҷми истеҳсоли воқеӣи маҳсулот	$\sum (Q_i^1 \times XK_i^0 \times H_{m_i}^0)$	9762
г) воқеъан бо нархҳои яклухти плани	$\sum (Q_i^1 \times XK_i^1 \times H_{m_i}^0)$	9400
д) воқеъан бо нархҳои воқеӣ	$\sum (Q_i^1 \times XK_i^1 \times H_{m_i}^1)$	11400
2. Арзиши маҳсулоти умумӣ:		
а) аз рӯи план	$\sum (Q_i^0 \times H_i^0)$	20000
б) воқеъан бо сохтор ва нархҳои плани	$\sum (Q_i^1 \times H_i^0) \pm \Delta MY_{схтр}$	19000
в) воқеъан бо сохтори воқеӣ ва нархҳои плани	$\sum (Q_i^1 \times H_i^0)$	20900
г) воқеъан	$\sum (Q_i^1 \times H_i^1)$	25080

Дар асоси маълумотҳои овардашуда оиди хароҷоти моддӣ ва арзиши маҳсулоти молӣ нишондиҳандаҳои масолахфарагирии маҳсулотро, ки барои муайянкунии таъсири омилҳо ба тағирёбии сатҳи он лозиманд, ҳисоб мекунем (ҷадвали 25).

Ҷадвали 25. Таҳлили омилҳои масолахфарагирии маҳсулот

Нишондиҳанда	Ғузоришҳо					Ҳисобкунии масолахфарагирӣ	Маасолахфарагирӣ, диграм (МФ)
	Q	B _K	XK	H _m	H		
План	План	План	План	План	План	8750:20000	43,75
Ғузориши 1	Воқ.	План	План	План	План	8337:19000	43,88
Г. 2	Воқ.	Воқ.	План	План	План	9762:20900	46,71
Г. 3	Воқ.	Воқ.	Воқ.	План	План	9400:20900	44,98
Г. 4	Воқ.	Воқ.	Воқ.	Воқ.	План	11400:20900	54,55
Г. 5	Воқ.	Воқ.	Воқ.	Воқ.	Воқ.	11400:25080	45,45

Таъсири омилҳо ба масолеҳфарогирии маҳсулот чунин ҳисоб карда мешавад:

тағирёбии умумӣ:

$$\Delta M\Phi_{\text{ум}} = M\Phi_1 - M\Phi_0 = 45,45 - 43,75 = +1,7 \text{ дирам},$$

аз он ҷумла, аз ҳисоби таъсири тағирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот:

$$\Delta M\Phi_Q = M\Phi^{\Gamma 1} - M\Phi_0 = 43,88 - 43,75 = +0,13 \text{ дирам};$$

сохтори истеҳсол:

$$\Delta M\Phi_{\text{БК}} = M\Phi^{\Gamma 2} - M\Phi^{\Gamma 1} = 46,71 - 43,88 = +2,83 \text{ дирам};$$

харҷи қиёсии масолеҳ:

$$\Delta M\Phi_{\text{ХК}} = M\Phi^{\Gamma 3} - M\Phi^{\Gamma 2} = 44,98 - 46,71 = -1,73 \text{ дирам};$$

нархҳои ашёи хом ва масолеҳ:

$$\Delta M\Phi_{\text{Нм}} = M\Phi^{\Gamma 4} - M\Phi^{\Gamma 3} = 54,55 - 44,98 = +9,57 \text{ дирам};$$

нархҳои фурӯши маҳсулот:

$$\Delta M\Phi_{\text{Н}} = M\Phi^{\Gamma 5} - M\Phi^{\Gamma 4} = 45,45 - 54,55 = -9,10 \text{ дирам}..$$

Ҳамин тариқ, дар соли ҳисоботӣ дар корхона вазни қиёсии маҳсулоти дорои масолеҳфарогирии баландтар зиёд шудааст. Нисбат ба меъёрҳои муқарраргардидаи харҷи масолеҳ ба андозае сарфаи масолеҳ ва ашёи хом ба даст омадааст, ки дар натиҷа масолеҳфарогири ба андозаи 1,73 дирам (44,98-46,71) ё 3,95% ($1,73:43,75 \times 100\%$) паст шудааст. Ба баландшавии сатҳи масолеҳфарогири таъсири нисбатан зиёдтарро тағирёбии нархи ашёи хом ва масолеҳ расонидааст. Баландшавии нархи ашёи хом ва масолеҳ натиҷаи инфлятсия мебошад. Аз ҳисоби ин омил сатҳи масолеҳфарогири ба андозаи 9,57 (54,55-44,98) дирам ё 21,8% ($9,57:43,75 \times 100\%$) баланд шудааст. Бояд қайд кард, ки суръатҳои афзоиши нархҳои сарватҳои моддӣ нисбат ба суръатҳои афзоиши нархҳои фурӯши маҳсулоти корхона баландтар мебошанд. Бо сабаби баландшавии нархҳои фурӯши маҳсулоти корхона сатҳи масолеҳфарогири каме паст шудааст, вале на ба он ҳадде, ки вай аз ҳисоби баландшавии нархҳои ашёи хом зиёд шудааст.

Пас аз таҳлили масолеҳфарогири бояд нишондиҳандаҳои масолеҳфарогирии ҷузъӣ (ашёиҳомфарогири, сӯзишворифарогири, барқфарогири) таҳлил карда шаванд (ҷадвали 26).

Нишондиҳандаҳои ҷузъии масолеҳфарогири (масалан қимати плании онҳо) чунин ҳисоб карда шудаанд: ашёиҳомфарогири: $6300:20000=31,5$ дирам; сӯзишворифарогири: $1400:2000=7,0$ ди-

рам; барқфарогирӣ: $1050:2000=5,25$ дирам.

Баъд инчунин масолеҳфарогирии намудҳои алоҳидаи маҳсулот ва сабабҳои тағирёбии он таҳлил карда мешавад.

Ҷадвали 26. Таҳлили нишондиҳандаҳои ҳузыи масолеҳфарогирӣ

Нишондиҳанда	План	Воқеъӣ	Тамоилот
Истеҳсоли маҳсулот, ҳаз. сомонӣ	20000	25080	+5080
Хароҷоти моддӣ, ҳаз. сомонӣ	8750	11400	+2650
Аз он ҷумла:			
ашёи хом, масолеҳ ва ним-тайёраҳо	6300	7875	+1575
сузишворӣ	1400	1881	+481
барқ	1050	1644	+594
Масолеҳфарогирии умумӣ, дирам	43,75	45,45	+1,7
Аз он ҷумла:			
ашёи хомфарогирӣ	31,5	31,4	-0,1
сузишворифарогирӣ	7,0	7,5	+0,5
барқфарогирӣ	5,25	6,55	+1,3

Яке аз нишондиҳандаҳои самаранокии дар истеҳсолот истифодабарии сарватҳои моддӣ ин нишондиҳандаи *фоида бар 1 сомонӣ хароҷоти моддӣ* ($P_{ic_{xm}}$) мебошад. Балансдавии сатҳи ин нишондиҳанда кори мусбӣ корхонаро тавсиф медиҳад. Дар рафти таҳлил динамикаи ин нишондиҳанда, иҷроиши плани он омӯхта мешавад, муқоисакуниҳои байниҳоҷагӣ ба ҷо оварда мешаванд ва омилҳои тағирёбии сатҳи он муқаррар карда мешаванд. Барои ин чунин амсилаи омилӣ истифода шуда метавонад:

$$P_{ic_{xm}} = \frac{P}{XM} = \frac{P}{M\Phi} \times \frac{M\Phi}{MU} \times \frac{MU}{XM} = R_{\phi} \times X_{M\Phi} \times MB,$$

дар ин ҷо: P – фоида аз фурӯши маҳсулот; $M\Phi$ – маблағи фурӯши маҳсулот; R_{ϕ} – даромаднокии фурӯш; $X_{M\Phi}$ – ҳиссаи маблағи фурӯш дар ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти молӣ; MB – масолеҳбоздеҳӣ.

Таъсири омилҳоро ба тағирёбии сатҳи фоида бар 1 сомонӣ хароҷоти моддӣ бо ёрии усулҳои гузоришҳои занҷирӣ, фарқҳои мутлақ ва фарқҳои нисбӣ ҳисоб намудан мумкин.

Дар охир таъсири самаранокии истифодабарии сарватҳои моддӣ ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот таҳлил карда мешавад. Барои ин чунин амсилаҳоро истифода бурдан мумкин:

$$MV = XM \times MB \quad \text{ё} \quad MV = \frac{XM}{M\Phi}.$$

Барои ченкунии таъсири омилҳо ба ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот усулҳои гузоришҳои занҷирӣ, фарқҳои мутлақ ва фарқҳои нисбӣ истифода шуда метавонанд.

Таҳлили истифодабарии партовҳои истеҳсолот. Дар рафти истеҳсоли маҳсулот, иҷрои кор ва адои хизматҳо дар раванди технологӣ партовҳои истеҳсоли ба миён меоянд. Онҳо ногузиранд. Вале бузургии онҳо тағирёбанда мебошад. Вай аз дараҷаи технологияи истифодашаванда, хусусиятҳои истеҳсолот, дурустии меёрҳои ҳарчи масолеҳ вобаста мебошад.

Як қисми партовҳоро корхона худ истифода мебарад - аз онҳо ягон намуди маҳсулот истеҳсол менамояд, ки аз ин ҳисоб маблағи фуруш зиёд мешавад. Қисми дигари партовҳо ба корхонаҳои дигар бо нархҳои имконӣ фурухта мешаванд.

Таҳлили масолеҳбоздеҳӣ ва масолеҳфарогирӣ бо таҳлили истифодабарии партовҳои истеҳсоли бояд илова ва пурра карда шавад. Нишондиҳандаи самаранокии истифодабарии масолеҳ (партовҳо) чун таносуби арзиши партовҳо бар арзиши пурраи масолеҳи ҳарчшуда муайян карда мешавад:

$$C_{\text{ин}} = \frac{\Pi}{XM}.$$

дар ин ҷо: Π – арзиши партовҳо; XM – арзиши хароҷоти моддӣ.

Таҳлили партовҳои истеҳсоли аз муайянкунии нишондиҳандаи масолеҳфарогирии маҳсулот оғоз меёбад. Бузургии планӣ ва воқеӣ ин нишондиҳанда, тамоилоти он муайян карда мешавад. Аз натиҷаи ҳисобкуниҳо хулоса бароварда мешавад. Пас тағирёбии самаранокии плании истифодаи масолеҳ таҳлил карда мешавад. Барои ин коэффисиенти нишондиҳандаи таносуби байни арзиши масолеҳ ва арзиши партовҳо муайян карда мешавад:

$$K_{M/\Pi} = \frac{M}{\Pi}.$$

дар ин ҷо: M – арзиши масолеҳ.

Ин коэффисиент нишон медиҳад, ки партовҳо бо нархҳои ашъи хом (бо арзишашон) аз партовҳо бо нархи истифодаи имконияшон чӣ қадар қиматтар мебошанд.

Дар асоси ин коэффисиент арзиши партовҳо мувофиқи план (аз рӯи меёрҳои планӣ, бо баназардошти технологияи истеҳсолот) ва воқеӣ

муайян карда мешавад. Барои ҳисоб намудани арзиши партовҳо арзиши партовҳои баргарданда (истифодашуда ё фурухташуда)-и планӣ ва воқеӣ (алоҳида-алоҳида) ба коэффисиенти нишондиҳандаи таносуби арзиши масолеҳ ва арзиши партовҳо зарб карда мешавад:

$$\Pi = \Pi_{\text{барг}} \times K_{M/\Pi}$$

дар ин ҷо: $\Pi_{\text{барг}}$ — партовҳои баргарданда.

Натиҷаҳои гирифташуда муқоиса карда шуда, баҳо дода мешаванд. Тағирёбии арзиши партовҳои истеҳсолот муайян карда мешавад.

Агар тамоми партовҳо фурухта шаванд, пас бояд коэффисиенти истифодаи нафъноки масолеҳ ва тағирёбии ҳиссаи партовҳои истеҳсолот муайян карда шавад.

Коэффисиенти истифодаи нафъноки масолеҳ ($K_{\text{нм}}$) чун таносуби фарқи арзиши масолеҳ ва арзиши партовҳо бар арзиши масолеҳ муайян карда мешавад:

$$K_{\text{нм}} = \frac{M - \Pi}{M}.$$

Ин коэффисиент аз рӯи план ва аз рӯи ҳисобот муайян карда мешавад. Тамоилот муайян карда шуда, баҳо дода мешавад. Пас аз ин тағирёбии ҳиссаи партовҳо (K_n) муайян карда мешавад:

$$K_n = 100\% - K_{\text{нм}}$$

Дар хотима таъсири тағирёбии бузургии партовҳо ба тағирёбии ҳаҷми истеҳсолот чен карда мешавад. Барои ин тағирёбии бузургии партовҳо ба масолеҳфарогирии планӣ тақсим карда мешавад.

Ҳангоми ҷой доштани партовҳои зиёдаазпланӣ ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот кам мешавад ва баръакс.

Дар асоси ҳисобкуниҳои иҷрогардида хулоса бароварда шуда, барои пасткунии сатҳи масолеҳфарогири ва пасткунии бузургии партовҳои истеҳсолӣ чорабиниҳои тартиб дода мешаванд.

Мавзӯи 10. Таҳлили истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ ва фонди пардохти меҳнати корхона

Вазифа, самтҳои асосӣ ва таъминоти ахбории таҳлили сарватҳои меҳнатӣ. Баландбардории самаранокии иқтисодӣ ва сифати маҳсулот вусъати баланди ташаббуси ҷамоаи меҳнатии корхонаро талаб менамояд. Дар марҳалаи муосири инкишофи иқтисодиёт пеш аз ҳама ошкор намудан зарур аст, ки дар истифодабарии меҳнат дар раванди истеҳсолот нисбат ба план ва нисбат ба соли гузашта чӣ

гуна тағиротҳо рух додаанд.

Вазифаи асосии таҳлили истифодабарии сарватҳои меҳнати дар корхона ин аст, ки тамоми омилҳои боздорандаи афзоиши ҳосилнокии меҳнат, ки ба талафоти вақти корӣ ва пастшавии музди кори кормандон меоранд, ошкор карда шаванд.

Дар рафти таҳлили сарватҳои меҳнати ин ҷиҳатҳо омӯхта мешаванд:

- таъминнокии ҷойҳои кории корхона бо кормандони дорои ҳайати касбӣ ва ихтисоси лозимӣ (таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнати);
- истифодабарии сарватҳои меҳнати (вақти корӣ) дар раванди истеҳсолот;
- самаранокии истифодабарии сарватҳои меҳнати (тағирёбии коркарди маҳсулот бар як коргар ва дар ин асос тағирёбии ҳосилнокии меҳнат);
- самаранокии истифодабарии воситаҳо барои пардохти меҳнат (фонди музди кор).

Манбаҳои ахборӣ барои таҳлили сарватҳои меҳнати инҳоянд: план оиди меҳнат, формаи № 1-Т (меҳнат) «Ҳисобот оиди меҳнат», формаи № 5-з (хароҷот) «Ҳисобот оиди хароҷот барои истеҳсол ва фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо)», ҳисоботи статистикуи шӯбаи кормандон оиди ҳаракати коргарон, ҳисоботи ғаврии сехҳо, шӯбаҳо, дигар ҳисоботҳои, ки бо истифодабарии сарватҳои меҳнати корхона алоқаманданд.

Нишондиҳандаҳои асосие, ки истифодабарии меҳнатро дар корхона тавсиф медиҳанд инҳоянд: истифодабарии қувваи корӣ, вақти корӣ, ҳосилнокии меҳнат, нишондиҳандаҳои нисбии харҷи музди кор.

Таҳлили сарватҳои меҳнати бо чунин самтҳо ба ҷо оварда мешавад:

- баҳодиҳии таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнати ва ҳаракати қувваи корӣ;
- баҳодиҳии самаранокии истифодабарии вақти корӣ;
- омӯзиши хароҷоти музди кор.

Таҳлили таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнати. Истифодаи оқилонаи кормандони саноатӣ-истеҳсолӣ – ин шартҳои муҳими таъминкунандаи беистии раванди истеҳсолӣ ва иҷрокунии бомуваффақияти планҳои истеҳсолии корхона мебошад.

Ба кормандони саноатӣ-истеҳсолӣ – кормандони фаъолияти

асосӣ – шахсоне мансубанд, ки ба амалиётҳои бо фаъолияти асосии корхона алоқаманд (истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ ва иҷрои корҳои хислати саноатӣ дошта, ташкили истеҳсолот, идораи корхона ва ғ.) машғуланд. Кормандони саноатӣ-истеҳсоли ба коргарон ва хизматчиён ҷудо мешаванд.

Коргарон он шахсонеанд, ки бевосита ба амалиётҳои ба предметҳои меҳнат таъсиррасонанда, ҷойивазкунии онҳо ва ҷойивазкунии маҳсулоти тайёр, нигоҳубини воситаҳои меҳнат ва назорати кори онҳо, иҷрои амалиётҳои назорати сифат ва дигар намунаҳои хизматрасонии раванди истеҳсоли машғуланд. Ба ҳайати коргарон кормандони хурди хизматрасон (шахсоне, ки ба раванди истеҳсолот муносибати бевосита надоранд) - рӯбандаҳои биноҳои ғайриистеҳсоли, дарбонҳо, қосидон, ронандаҳои мошинаҳои сабуқрав, посбонҳо – низ дохил мешаванд.

Хизматчиён – ин роҳбарон, мутахассисон, кормандони офисӣ, ҳисобӣ ва ғ. мебошанд.

Таъминнокии корхонаро бо сарватҳои меҳнатӣ бо истифодабарии маълумотҳои ҷадвали 27 меомӯзем.

Ҷадвали 27. Таъминнокии корхона бо сарватҳои меҳнатӣ

Категорияи кормандон	Шумора дар соли гузашта	Шумора мувофиқи план	Шумора мувофиқи ҳисобот	Воқеъан бо ғоизҳои нисбат ба	
				план	соли гузашта
Ҳамагӣ	880	878	858	97,72	97,50
аз он ҷумла фаъолияти асосӣ	868	866	848	97,92	97,70
аз онҳо:					
коргарон	721	720	704	97,78	97,64
хизматчиён	147	146	144	98,63	98,00
аз онҳо:					
роҳбарон	40	41	41	100	102,50
мутахассисон	107	103	103	98,10	6,26
фаъолияти ғайриасосӣ	12	12	10	83,33	83,33

Аз ҷадвал аён аст, ки шумораи кормандони фаъолияти асосӣ (саноатӣ-истеҳсоли) дар соли ҳисоботӣ нисбат ба план кам шуда, 96,92% ва нисбат ба соли гузашта 97,7%-ро ташкил додааст. Шумораи коргарон низ ҳам нисбат ба план ва ҳам нисбат ба соли гузашта кам шудааст ва мувофиқан 97,78% ва 97,64%-ро ташкил додааст.

Камшавии шумора дар дигар категорияҳои (гурӯҳҳои) кормандон низ ба назар мерасад.

Дар рафти таҳлил бояд тағиротҳои сохтори кормандони корхона омӯхта шаванд, ки ин дар ҷадвали 28 инъикос ёфтааст. Маълумотҳои ин ҷадвали таҳлилий нишон медиҳанд, ки дар корхона нерӯи истеҳсоли паст мешавад (вазни қиёсии воқеии коргарон аз бузургии он дар соли гузашта ва нисбат ба план паст аст).

Ҷадвали 28. Тағирёбии сохтори сарватҳои меҳнатӣ дар корхона

Категорияи кормандон	Сохтори кормандон						Тағирёбии вазни қиёсӣ, ±	
	Дар соли гузашта		План		Воқеӣ		Нисбат ба план	Нисбат ба соли гузашта
	на-фар	%	наф.	%	наф.	%		
Кормандони фаъолияти асосӣ, ҳамагӣ	868	100	866	100	848	100	-	-
Аз он ҷумла:								
коргарон	721	83,06	720	83,14	704	83,02	-0,12	-0,04
роҳбарон	40	4,60	41	4,73	41	4,83	+0,10	+0,23
мутахассисон	107	12,34	105	12,13	103	12,15	+0,01	-0,19

Пастшавии шумораи коргарон ҳамзамон бо зиёдшавии шумора ва вазни қиёсии роҳбарон ба амал омадааст. Ин гуна вазъ бо сабаби тағирёбии сохтори идоракунии корхона ба миён омада метавонад. Баҳоидиҳии тағиротҳо дар схемаи идораи корхона бо ёрии натиҷаҳои таҳлилии нишондиҳандаҳои сифатии истифодабарии меҳнат мумкин аст.

Пастшавии шумораи мутахассисон дар натиҷаи набудани мутахассисони дараҷаи лозимӣ ба миён омада метавонад.

Аз ҷиҳати ҳислати иштироқашон дар раванди истеҳсоли коргарон ба гурӯҳҳои асосӣ (онҳое, ки бевосита ба истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ машғуланд) ва ёрирасон (онҳое, ки дар истеҳсолоти ёрирасон ва ҳама гуна хизматрасониҳо машғуланд) ҷудо мешаванд.

Дар рафти таҳлил таносуби байни коргарони асосӣ ва ёрирасон омӯхта шуда, тамоилоти тағирёбии ин таносуб муқаррар карда мешавад. Агар вазни қиёсии коргарони асосӣ паст шавад, ин ба камшавии коркарди коргарон меорад.

Таъсири тағирёбии вазни қиёсии коргарони асосӣ дар шумораи умумии онҳо ба коркарди як коргар бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta K_k = (Bk_{ac}^1 - Bk_{ac}^0) \times KMC_k^0,$$

дар ин ҷо: Bk_{ac}^0 , Bk_{ac}^1 - вазни қиёсии коргарони асосӣ дар шумораи умумии онҳо мувофиқи план ва ҳисобот; KMC_k^0 - коркарди миёнасоллонаи як коргар мувофиқи план.

Камкунии шумораи коргарони ёрирасон аз ҳисоби марказонӣ ва махсусгардонии корҳои ёрирасони оиди танзим ва таъмири таҷҳизот, баландбардории сатҳи механиконӣ ва мукамалгардонии меҳнати ин коргарон ва ғ. ба даст меояд.

Дар қатори таъминоти миқдорӣ инчунин ҳайати сифатии коргарон (сатҳи маълумот, ихтисос, синну сол) омӯхта мешавад.

Коргарон ба гурӯҳҳои дар корҳои ба меёр даровардашуда (корбайъ) ва ба меёр дароварданашуда (вақтбайъ) коркунанда ҷудо мешаванд.

Шумораи кормандонро бо баназардошти меёри меҳнатталабии корҳои давраи планӣ, фонди вақти кории нафъноки (ҳақиқии) солона ва коэффисиенти плании иҷрои меёрҳо бо чунин формула муайян мекунам:

$$ШК = \frac{T}{T_{нафъ} \times K_{пл}},$$

дар ин ҷо: T - ҳаҷми корҳо бо меёрҳои меҳнатфарогирӣ дар давраи планӣ, меёр-соат; $K_{пл}$ - коэффисиенти плании иҷрои меёрҳои коркард; $T_{нафъ}$ - фонди вақти нафънок (ҳақиқӣ) дар давраи ҳисоботӣ (сол).

Шумораи хизматчиёноро бо баназардошти сохтори ташкилии корхона ва шумораи оқилонаи барои таъминкунии вазифаҳои идоракунии зарурӣ ҳисоб мекунам.

Шумораи кормандони хурди хизматрасон аз рӯи меёрҳои мавҷудаи хизматрасонӣ ва ё ҷойҳои корӣ муайян карда мешавад.

Таҳлили сатҳи касбӣ ва ихтисоси коргарон бо роҳи муқоиса намудани шумораи мавҷудаи ихтисосҳо ва дараҷаҳои онҳо бо шумора ва дараҷаҳои зарурӣ (планӣ) ба ҷо оварда мешавад. Дар ин ҳолат зиёдатӣ ва норасоӣ барои ҳар як ихтисос опшор карда мешавад. Шумораи лозимии коргарон бо таносуби ҳар як намуди кор бар фонди плании вақти корӣ бо баназардошти иҷрои меёрҳои коркард муайян карда мешавад.

Таҳлили истифодабарии фонди вақти корӣ. Бузургии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот аз пуррагӣ ва бутунии истифодабарии вақти

корӣ вобаста мебошад. Дар рафти таҳлили истифодабарии фонди вақти корӣ чунин корҳо ба ҷо оварда мешаванд:

- ба пуррагии истифодабарии вақти корӣ (*БК*) баҳо дода мешавад;
- омилҳои ба истифодабарии вақти корӣ таъсиррасонанда ва миқдори таъсири онҳо муайян карда мешавад;
- сабабҳои талафоти бутунбасти ва дохилибасти вақти корӣ ошкор карда мешаванд;
- таъсири бекорхобиҳо ба ҳосилнокии меҳнат ва тағирёбии ҳаҷми истеҳсол чен карда мешавад.

Манбаъҳои ахборӣ барои таҳлил балансиҳои планӣ ва воқеии вақти корӣ, ҳисобот оиди меҳнат, ҳуҷҷатҳои ҳисобгирии табели мебошанд.

Ҳангоми ҳисобкунии вақти кор дар қатори маводҳои меёри инчунин маълумотҳои вазъи воқеии давраҳои гузаштaro тавсифдиҳанда (ба кор наомадан бо сабаби касалӣ, иҷрои корҳои ҷамъиятӣ ва ғ.), маълумотҳои ҳисоби табелии ба кор наомадан бо шарҳи сабабҳои онҳо истифода мешаванд. Баланси вақти корӣ умуман барои корхона, барои ҳар як ҷузъи сохтори истеҳсоли ва ҳар як категори-яи коргарон тартиб дода мешавад.

Истифодабарии вақти корӣ бо роҳи муқоисакунӣ маълумотҳои ҳисоботи бо нишондиҳандаҳои планӣ таҳлил карда мешавад. Таҳлил аз баҳодиҳии умумии истифодабарии вақти корӣ оғоз меёбад. Объекти таҳлил бузургии тамоилоти воқеии вақти коркардашуда бо нафар-соатҳо дар соли ҳисоботи аз ҳамин гуна нишондиҳандаи соли гузашта ва ё нишондиҳандаи планӣ ба ҳисоб меравад.

Ба тағирёбии фонди вақти кории нафъовар ($\Phi_{нафъ}$) чунин омилҳо таъсир мерасонанд:

1. Тағирёбии шумораи миёнаарӯйхаттаи коргарон (*ШК*).
2. Тағирёбии давомнокии соли корӣ - миқдори миёнаи рӯзҳои коркардашудаи як коргар дар сол (*Д*).
3. Тағирёбии давомнокии миёнаи рӯзи корӣ (t_p).

Алоқаи байни нишондиҳандаҳо бо чунин формула ифода карда мешавад:

$$\Phi_{нафъ} = ШК \times Д \times t_p.$$

Тағирёбии давомнокии соли корӣ талафоти бутунрӯзии вақти кориро инъикос менамояд.

Тағирёбии давомнокии миёнаи рӯзи корӣ бузургии бекорҳои дохилибастиро нишон медиҳад. Дар қатори талафотҳои мустақими вақти корӣ ҳангоми таҳлил инчунин бузургии харҷи ғайриистеҳсолии вақти корӣ (ислоҳкунии ноқисҳо, вақти вайроншудаи шароитҳои кор ва ғ.) ошкор ва чен карда мешавад.

Ҳисобкунии таъсири миқдории омилҳо ба тағирёбии фонди нафъноки вақти корӣ (ба миқдори умумии нафар-соатҳои коркардашудаи ҳамаи коргарон) бо ёрии усулҳои гузоришҳои занҷирӣ, фарқҳои мутлақ ва нисбӣ, интегралӣ ба ҷо оварда мешавад.

Аз натиҷаи ҳисобкуниҳо бояд санҷиш гузаронида шавад. Пас сабабҳои тағирёбии нишондиҳандаҳои омилӣ (тағирёбии шумораи коргарон, тағирёбии бузургии талафотҳои бутунбасти ва дохилибасти) ошкор карда мешаванд.

Барои ошкор намудани сабабҳои талафоти бутунбасти ва дохилибасти маълумотҳои баланси вақти кории воқеъӣ ва планӣ муқоиса карда мешаванд.

Таҳлили сабабҳо бояд бо ғуруҳҳо (аз корхона вобастабуда, аз корхона вобастабуда) ба ҷо оварда шавад. Дикқати муҳим бояд ба он сабабҳое равона карда шавад, ки аз ҷамъаи меҳнатии корхона вобастаанд. Камкунии талафотҳои вақти корӣ бо сабабҳои аз корхона вобастабуда – захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулот мебошад. Ин гуна захира сармоягузориҳои иловагиро талаб наменамояд ва боздеҳии зуд дорад.

Барои муайян намудани афзоиши истеҳсоли маҳсулот аз ҳисоби камкунии талафоти вақти корӣ бо айби корхона (ΔMU_{KMCT}) коркарди миёнасоатаи планӣ ба талафотҳои вақти корӣ зарб карда мешавад:

$$\Delta MU_{KMCT} = KMCT_0 \times Tal_{\text{БК}},$$

дар ин ҷо: $KMCT_0$ - коркарди миёнасоатаи планӣ; $Tal_{\text{БК}}$ – талафоти вақти корӣ.

Талафоти вақти корӣ на ҳама вақт ба пастшавии ҳаҷми истеҳсол меорад, чунки вай метавонад аз ҳисоби баландбардории шиддатнокии кори коргарон пушонида шавад. Аз ин рӯ дар корхона таҳлили ҳосилнокии меҳнатро ба ҷо овардан лозим аст.

Таҳлили истифодабарии фонди вақти кориро бо маълумотҳои ҷадвали 29 ба ҷо меорем.

Мувофиқи маълумотҳои ҷадвал дар корхона 101,87 соат кам коркард шудааст.

Чадвали 29. Таҳлили истифодабарии фонди вақти корӣ

Нишондиҳанда	План	Воқеъӣ	Тамоилот
Шумораи умумии нафар-соатҳои коркардаи ҳамаи коргарон дар сол, ҳаз. нафар-соат	3088,9	2987,03	-101,87
Шумораи умумии нафар-рӯзҳои коркардаи ҳамаи коргарон дар сол, ҳаз. нафар-рӯз	391	387,97	-3,07
Шумораи миёнаарӯйхаттаи коргарон, нафар	1700	1694	-6
Давомнокии соли корӣ, рӯз	230	229	-1
Давомнокии рӯзи корӣ, соат	7,9	7,7	-0,2

Барои муайян намудани таъсири миқдории омилҳо ба тағирёбии фонди вақти нафънок усули фарқҳои мутлақро истифода намудан мумкин.

1. $(-6) \times 230 \times 7,9 = -10,9$ ҳаз. нафар-соат. Камшавии шумораи воқеии коргарон нисбат ба план (6 нафар) ба пастшавии вақти кории коркардашуда ба андозаи 10,9 ҳаз. нафар-соат овардааст.

2. $1694 \times (-1) \times 7,9 = -13,38$ ҳаз. нафар-соат. Камшавии миқдори рӯзҳои коркардашудаи як коргар ба ҳисоби миёна дар сол (1 рӯз) ба камшавии бузургии вақти коркардашуда ба андозаи 13,38 ҳаз. нафар-соат овардааст.

3. $1694 \times 229 \times (-0,2) = -77,59$ ҳаз. нафар-соат. Камшавии давомнокии рӯзи корӣ ба 0,2 соат фонди вақти кории воқеиро ба андозаи 77,59 ҳаз. нафар-соат кам намудааст.

Баланси тамоилот: $(-10,9) + (-13,38) + (-77,59) = -101,87$ ҳаз. нафар-соат.

Таҳлили ҳосилнокии меҳнат. Самаранокии истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ бо сатҳи ҳосилнокии меҳнат ифода меёбад. Ҳосилнокии меҳнат нишондиҳандаи ҷамъбастии кори корхона мебошад. Ин нишондиҳанда ҳам ҷиҳатҳои мусбии кори корхона ва ҳам камбудихоро инъикос менамояд.

Ҳосилнокии меҳнат натиҷанокӣ, маҳсулноки ва самаранокии намуди мушаххаси меҳнатро тавсиф медиҳад.

Нишондиҳандаҳои муҳимтарини меҳнат — коркард ва меҳнатфарогири мебошанд. *Коркард (барориши маҳсулот)* — нишондиҳандаи нисбатан маъмул ва умумии ҳосилнокии меҳнат мебошад. Аз сабаби он, ки хароҷоти меҳнат бо миқдори нафар-соатҳо, нафар-рӯзҳои коркардашуда, шумораи миёнаарӯйхаттаи коргарон ва ё кормандон ифо-

да карда мешаванд, нишондиҳандаҳои коркарди миёнасоата, миёна-
на-рузона ва миёнасолонани як коргар фарқ карда мешаванд.

Дар таҳлил ҳам нишондиҳандаҳои коркард ва ҳам нишон-
диҳандаҳои меҳнатфарогири истифода мешаванд. Вазъи ҳосилоно-
кии меҳнагро нишондиҳандаи коркард бо ченаки табиӣ ва ё шартан-
табиӣ воқеъонатар инъикос менамояд. Дар шароитҳои бозор ченаки
умумӣ ченаки арзишӣ мебошад. Ягон нишондиҳандаи сатҳи ҳосило-
нокии меҳнат бо бузургии мутлақ оиди тағирёбии сатҳи ҳосилонокии
меҳнат дарак дода наметавонад. Дар таҳлили ҳосилонокии меҳнат ба
воситаи коркард бузургиҳои нисбии дорои хосияти қиёсшавандагӣ
истифода мешаванд.

Таҳлили ҳосилонокии меҳнат аз ҳисобкунии коркард бо бузур-
гиҳои мутлақ оғоз меёбад. Пас фоизи иҷроиши плани коркарди
миёнасолонани, миёна-рузона ва миёнасоата (ё суръатҳои афзоиши
ҳосилонокии меҳнат) муайян карда мешаванд.

Дар рафти таҳлили ҳосилонокии меҳнат бо нишондиҳандаи кор-
кард як қатор вазифаҳо иҷро карда мешаванд:

- иҷроиши плани оиди ҳосилонокии меҳнат баҳо дода меша-
вад;
- омилҳо ошкор ва андозаи таъсири онҳо ба ҳосилонокии
меҳнат чен карда мешавад;
- захираҳои баландбардории ҳосилонокии меҳнат муайян кар-
да мешаванд.

Ҳосилонокии меҳнат барои як корманд ва ё коргар дар сол бо
давраҳо ҳисоб карда мешавад. Пас коркарди миёна-рузона ва миёна-
соатаи як коргар ҳисоб карда шуда, иҷроиши плани коркард бо фо-
изҳо муайян карда мешавад. Таҳлили ҳосилонокии меҳнат бо бузур-
гиҳои нисбӣ ба ҳо оварда мешавад, чунки онҳо дорои хислати қиёс-
пазирӣ мебошанд.

Ба тағирёбии сатҳи ҳосилонокии меҳнат ин омилҳо таъсир мера-
сонанд:

- тағирёбии сохтори кормандони саноатӣ-истеҳсолӣ;
- тағирёбии сатҳи коркарди як коргар.

Барои ҳисобкунии таъсири миқдории омилҳо ба тағирёбии
сатҳи ҳосилонокии меҳнат ё усули гузоришҳои занҷирӣ, ё усули
фарқҳои мутлақ истифода мешавад.

Маълумотҳо барои ҳисобкунии нишондиҳандаи ҳосилонокии
меҳнат дар ҳисобот оиди иҷроиши плани меҳнат инъикос меёбанд.

Дар асоси маълумотҳои ҳисоботҳо коркарди як корманд ва як коргарро муайян мекунем (ҷадвали 30).

Ҷадвали 30. Нишондиҳандаҳои коркард

Нишондиҳанда	Соли гузашта, сомонӣ	Соли ҳисоботӣ		Суръати афзоиш (нисбат ба соли гузашта)	Иҷроиши план, %
		план	воқеъӣ		
Коркарди миёнасолонанг корманд ($K_{КСИ}^{МСОЛ}$)	774	811	795	102,7	98,02
Коркарди миёнасолонанг коргар ($K_{К}^{МСОЛ}$)	1348	1351	1370	101,63	101,41
Коркарди миёнарузонаи коргар ($K_{К}^P$)	5,82	5,87	5,97	102,58	101,7
Коркарди миёнасоатаи коргар ($K_{К}^{МС}$)	0,7	0,74	0,78	111,43	105,4
Коркарди миёнасолонанг коргар бо меёрсозатҳо	672	680	681	101,34	100,15

Баҳодиҳии иҷроиши плани ҳосилнокии меҳнат бо коркарди миёнасолонанг коргар ба ҷо оварда мешавад. Плани коркард ба андозаи 1,98% кам иҷро шудааст (98,02-100).

Муқоисакунии фоизҳои иҷроиши плани ҳосилнокии меҳнат нишон медиҳад, ки дар корхона афзоиши ҳосилнокии меҳнат ҷой дорад.

♦ Дараҷаи иҷроиши плани коркарди солонанг як коргар нисбат ба бузургии ҳамин нишондиҳанда барои як корманд ба андозаи 3,39% (101,41-98,02) зиёд аст. Коркарди як корманд паст шудааст, коркарди як коргар бошад зиёд шудааст. Дар натиҷаи бадшавии сохтори кормандони саноатӣ-истеҳсоли вазни қиёсии коргарон нисбат ба план кам мешавад, вазни қиёсии дигар кормандон зиёд мешавад.

♦ Дараҷаи иҷроиши плани коркарди миёнарузонаи як коргар нисбат ба коркарди миёнасолонанг як коргар ба андозаи 0,29% (101,7-101,41) зиёд аст, ки ин аз ҷой доштани талафоти бутунрузии вақти корӣ дарак медиҳад, ки дар натиҷаи он давомнокии рузи корӣ кам шудааст.

♦ Муқоисакунии коркарди миёнасоата ва миёнарузонаи як коргар аз талафоти дохилибастии вақти корӣ, яъне камшавии давомнокии рӯзи корӣ ба андозаи 3,7% (105,4-101,7) дарак медиҳад.

Таъсири умумии омилҳо: $+3,39\%+0,29\%+3,7\%=+7,38\%$.

Нишондиҳандаи дигари ҳосилнокии меҳнат ин меҳнатфарогирии маҳсулот мебошад, ки харҷи вақти кориро бар воҳиди маҳсулоти истеҳсолшуда ва ё бар тамоми ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот инъикос мекунад. Меҳнатфарогириӣ бо соатҳо (меёро-соатҳо) чен карда мешавад.

Меҳнатфарогирии воҳиди маҳсулот чун таносуби фонди вақти корӣ барои истеҳсоли маҳсулоти намуди i бар ҳаҷми истеҳсоли он бо ифодаи табиӣ ва ё шартан-табиӣ муайян карда мешавад.

Меҳнатфарогириӣ барои тамоми номгуӣ маҳсулот ва барои воҳиди маҳсулот муайян карда мешавад.

Дар муқоиса бо нишондиҳандаи коркард меҳнатфарогириӣ до-рои як қатор бартариҳо мебошад: вобастагии мустақими байни ҳаҷми истеҳсол ва хароҷоти меҳнатиро муқаррар мекунад; сарфаи меҳнати зиндари бо таъсири тағирёбиҳои шароитҳои истеҳсолот нисбатан ҳақиқитар инъикос менамояд; вай аз тағиротҳои ассор-тimenti маҳсулот вобастагӣ надорад; қиёспазии натиҷаҳо ро ба-рои маҳсулотҳои якхела дар корхонаҳои гуногун таъмин менамояд.

Дар амалия усули ченкунии ҳосилнокии меҳнат васеъ истифода на-мешавад, чунки вай бамеёрдарории объективонаи меҳнат ва хароҷотро барои воҳиди маҳсулоти тамоми категорияҳои кормандон талаб меку-над. Меёроҳо бошанд фақат барои коргарони асосӣ мавҷуданд.

Афзоиши ҳосилнокии меҳнат асосан аз ҳисоби пастшавии меҳнатфарогирии маҳсулот ба амал меояд. Пастшавии меҳнатфарогирии маҳсулот (кор, хизматҳо) асосан бо чорабиниҳои ташкилӣ-техникӣ муайян мегардад.

Таҳлили ҳосилнокии меҳнат омузиши динамикаи меҳнатфарогирии маҳсулот (кор, хизматҳо), тағирёбии сатҳи он, ошкоркунии сабабҳои тағирёбӣ ва таъсири онҳоро ба сатҳи ҳосил-нокии меҳнат талаб менамояд.

Таҳлили фонди музди кор. Афзоиши ҳосилнокии меҳнат ба зиёдшавии коркарди коргари алоҳида ва дар оқибат ба баландшавии сатҳи музди кор ва зиндагии вай меорад. Дар байни афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва афзоиши пардохти меҳнат алоқаи зич ҷой дорад. Суръатҳои афзоиши ҳосилнокии меҳнат аз суръатҳои аф-зоиши музди кор бояд пештар бошанд, дар ин ҳол барои баландша-

вии сатҳи зиндагии аҳоли ва афзоиши такрористеҳсолкунии васеъ заминаҳои ҳақиқӣ ба миён меоянд. Аз ин ру аҳамияти таҳлили истифодабарии воситаҳо барои пардохти меҳнат зиёд мешавад.

Вазифаҳои асосии таҳлили истифодабарии фонди музди кор инҳоянд:

- баҳодиҳии сатҳи фонди пардохти меҳнат бо категорияҳои кормандон ва категорияҳои фонди пардохти меҳнат;
- таҳлили таъсири омилҳо ба динамикаи фонди пардохти меҳнат;
- санҷиши маълумотҳо оиди истифодабарии фонди пардохти меҳнат;
- ошкоркунии имкониятҳои сарфакунии воситаҳо аз ҳисоби афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва пастшавии меҳнатфарогирии маҳсулот.

Фонди пардохти меҳнат ин маблағи умумии хароҷот барои пардохти меҳнати кормандон ва пардохтҳои иҷтимоӣ мебошад.

Ба ҳайати воситаҳои барои истеъмол равонашаванда инҳо дохиланд:

- маблағҳои барои пардохти меҳнати тамоми кормандон ҷудошуда (фонди пардохти меҳнат);
- даромадҳо (дивидендҳо, фоизҳо) аз аксияҳо, облигатсияҳо ва пасандозҳои аъзоёни ҷамъаи меҳнати, ки аз ҳисоби фоидаи дар ихтиёри корхона монда барои пардохт ба кормандон ҷудо шудаанд;
- маблағҳои имтиёзҳои меҳнати ва иҷтимоӣ, аз он ҷумла ёрии моддӣ аз ҳисоби фонди иҷтимоӣ ва фоидаи соф.

Таҳлили истифодабарии воситаҳои ба истеъмол равонагардида бо чунин пайдарпай ба ҷо оварда мешавад. Бузургии воситаҳои барои истеъмол равонагардида бо намудҳо барои соли гузашта ва соли ҳисоботӣ ҳисоб карда мешавад. Пас тамоилоти мутлақ ва нисбии онҳо муайян карда мешавад. Ба натиҷаи ҳисобкуниҳо баҳо дода мешавад.

Ба таҳлили истифодабарии фонди музди кори ба арзиши асли дохилшуда оғоз намуда, тамоилоти мутлақ ва нисбии бузургии воқеӣ аз бузургии плании он ҳисоб карда мешавад. Тамоилоти мутлақ бо роҳи муқоисакунии истифодабарии воқеии воситаҳо барои пардохти меҳнат бо фонди плании умумии корхона, ҷузъҳои сохтории он ва категорияҳои кормандон муайян карда мешавад:

$$\Delta \Phi MK = \Phi MK_1 - \Phi MK_0,$$

дар ин ҷо: $\Delta\Phi MK$ - тағирёбии фонди музди кор;
 ΦMK_1 ва ΦMK_0 - фонди музди кори воқеъӣ ва плани.

Пас тамоилоти нисбӣ ҳисоб карда мешавад. Вай чун фарқи байни маблағи воқеъан ҷудокардашудаи музди кор ва фонди плании бо коэффисиенти иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот таҳриргардида ҳисоб карда мешавад. Дар ин ҳолат бояд дар назар дошт, ки фақат қисми тағирёбандаи фонди музди кор (музди кори коргарони корбайъ, мукофотпулиҳои коргарон ва кормандони идоравӣ барои натиҷаҳои истеҳсоли ва маблағи рухсатипулиҳои ба ҳиссаи музди кори тағирёбанда ростоянда) таҳрир карда мешавад, ки вай мутаносибан бо тағирёбии ҳаҷми истеҳсол тағир меёбад.

Қисми доимии пардохти меҳнат (музди кори коргарони вақтбайъ, музди кори хизматчиёни окладгиранда, тамоми намудҳои иловапардохтҳо, пардохти меҳнати кормандони бригадаҳои сохтмонӣ, хоҷагии манзиливу коммуналӣ, соҳаи иҷтимоӣ ва маблағи рухсатипулиҳои онҳо) бо тағир ёфтани ҳаҷми истеҳсолот тағир намеёбад.

$$\Delta\Phi MK_{\text{нис}} = \Phi MK_1 - \Phi MK_0^{\text{maxp}} = \\ = \Phi MK_1 - (\Phi MK_0^{\text{maz}} \times K_{\text{н.ист}} + \Phi MK_0^{\text{ооим}}),$$

дар ин ҷо: $\Delta\Phi MK_{\text{нис}}$ - тамоили нисбии фонди музди кор; ΦMK_1 - фонди музди кори воқеъӣ; ΦMK_0^{maxp} - фонди музди кори плании бо коэффисиенти иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот таҳриршуда; ΦMK_0^{maz} ва $\Phi MK_0^{\text{ооим}}$ - мувофиқан қисми тағирёбанда ва доимии маблағи плании фонди музди кор; $K_{\text{н.ист}}$ - коэффисиенти иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот.

Тартиби ҳисобкуниҳоро дар мисоле мебинем (ҷадвали 31).

Ҷадвали 31. Таҳлили фонди музди кор

Нишондиҳанда	План	Воқеъӣ
Фонди музди кор, ҳаз. сомонӣ	3375	3950
Аз он ҷумла:		
қисми тағирёбанда	2360	2900
қисми доимӣ	1015	1050
Ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот, ҳаз. сомонӣ	20000	25080

Коэффисиенти иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот $1,254$ ($25080:20000$) мебошад.

Тамоилоти мутлақ ва нисбии фонди музди корро ҳисоб мекунем:

$$\Delta \Phi MK_{\text{мутл}} = 3950 - 3375 = +575 \text{ ҳаз. с.},$$

$$\Delta \Phi MK_{\text{нис}} = 3950 - (2360 \times 1,254 + 1015) = 3950 - 3974,44 = \\ = -24,44 \text{ ҳаз. с.}$$

Аз натиҷаи ҳисобкуниҳо бармеояд, ки дар корхона дар истифодабарии фонди музди кор сарфаи нисбӣ ба андозаи 24,44 ҳаз. сомонӣ ҷой дорад.

Дар рафти минбаъдаи таҳлил омилҳои тамоилоти мутлақ ва нисбии фонди музди кор бояд муайян карда шаванд.

Қисми тағирёбандаи фонди музди кор аз ҳаҷми истеҳсол, сохтори он, меҳнатфарогирии қиёсӣ ва дараҷаи пардохти миёнасоатаи меҳнат вобаста мебошад.

Қисми доимии фонди музди кор аз шумораи кормандон, миқдори миёнаи рӯзҳои коркардашудаи як корманд дар сол, давомнокии миёнаи рӯзи корӣ ва музди кори миёнасоата вобаста мебошад.

Барои таҳлили омилҳои детерминантии тамоилоти мутлақи фонди музди кор чунин амсилаҳо истифода шуда метавонанд:

$$\Phi MK = ШК \times MK_{\text{сол}},$$

$$\Phi MK = ШК \times P \times MK_{\text{рӯз}},$$

$$\Phi MK = ШК \times P \times D \times MK_{\text{соат}},$$

дар ин ҷо: $ШК$ – шумораи миёнасолонҳои кормандон; P – миқдори рӯзҳои коркардашудаи як корманд дар сол; D – давомнокии миёнаи рӯзи корӣ; $MK_{\text{сол}}$ – музди кори миёнасолонҳои як корманд; $MK_{\text{рӯз}}$ – музди кори миёнарӯзонаи як корманд; $MK_{\text{соат}}$ – музди кори миёнасоатаи як корманд.

Ҳисобкунии таъсири омилҳоро бо ин амсилаҳо бо ёрии усули фарқҳои мутлақ ба ҷо овардан мумкин:

$$\Delta \Phi MK_{ШК} = \Delta ШК \times P_0 \times D_0 \times MK_0^{\text{соат}};$$

$$\Delta \Phi MK_P = \Delta P \times ШК_1 \times D_0 \times MK_0^{\text{соат}};$$

$$\Delta \Phi MK_D = \Delta D \times ШК_1 \times P_1 \times MK_0^{\text{соат}};$$

$$\Delta \Phi MK_{MK_{\text{соат}}} = \Delta MK_{\text{соат}} \times ШК_1 \times P_1 \times D_1.$$

Ҳангоми таҳлили минбаъда (барои омилҳои дараҷаи дуввум) бояд ба назар гирифт, ки музди кори миёнасолонҳои коргарон аз миқдори рӯзҳои коркардашудаи ҳар як коргар, давомнокии миёнаи рӯзи корӣ ва музди кори миёнасоата вобаста мебошад:

$$MK_{сол} = P \times D \times MK_{соат},$$

музди кори миёнарузона бошад аз давомнокии рӯзи кори ва коркарди миёнасоата вобаста аст:

$$MK_{рӯз} = D \times MK_{соат}.$$

Ҳисобкунии таъсири омилҳоро ба тағирёбии музди кори миёнасолонаи кормандон умуман барои корхона ва барои категорияҳои алоҳидаи кормандон метавон бо усули фарқҳои мутлақ ба ҷо овард.

Дар таҳлил инчунин бояд мувофиқати суръатҳои афзоиши музди кори миёна ва ҳосилнокии меҳнат муқаррар карда шавад. Барои тақрористеҳсолкунии васеъ, гирифтани ғоида ва даромаднокии лозимӣ бояд, ки суръатҳои афзоиши ҳосилнокии меҳнат аз суръатҳои афзоиши пардохти он пештар бошанд. Агар ин принцип риоя нашавад, пас изофаҳарҷкунии фонди пардохти меҳнат, баландшавии арзиши аслии маҳсулот ва камшавии маблағи ғоида рӯҳ медиҳад.

Тағирёбии музди кори миёнаи кормандонро дар ин ё он фосилаи вақт (сол, моҳ, рӯз, соат) индекси он ($I_{МК}$) тавсиф медиҳад, ки бо таносуби музди кори миёна дар давраи ҳисоботӣ (MK_1) бар музди кори миёна дар давраи базисӣ (MK_0) муайян мегардад:

$$I_{МК} = \frac{MK_1}{MK_0} \quad \text{ва} \quad I_{КМС} = \frac{КМС_1}{КМС_0}.$$

Барои муайян намудани маблағи сарфа (-С) ва ё изофаҳарҷкунии (+С) музди кор аз сабаби тағирёбии таносуби байни суръатҳои афзоиши ҳосилнокии меҳнат ва пардохти меҳнат чунин амсила истифода шуда метавонад:

$$\pm C_{ФМК} = \Phi MK_1 \times \frac{I_{МК} - I_{КМС}}{I_{МК}}.$$

Барои баҳодиҳии самаранокии истифодабарии воситаҳо барои пардохти меҳнат бояд чунин нишондиҳандаҳо истифода шаванд: ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо нархҳои ҷорӣ, маблағи фурӯш, ғоида бар 1 сомонӣ музди кор ва ғ. Дар рафти таҳлил бояд динамикаи ин нишондиҳандаҳо, иҷроиши плани онҳо омӯхта шавад. Таҳлили қиёсии байниҳоҷагӣ низ ин ҷо муҳим аст.

Пас бояд омилҳои тағирёбии ҳар як нишондиҳандаи тавсифдиҳандаи самаранокии истифодабарии фонди музди кор ошкор ва таъсири онҳо чен карда шавад.

Мавзӯи 11. Таҳлили арзиши аслии маҳсулот (кор ва хизматҳо).

Вазифа, самтҳои асосӣ ва таъминоти ахбории таҳлили арзиши аслии маҳсулот. *Арзиши аслии маҳсулот* – ин хароҷоти ҷории корхона барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот бо ифодаи пулӣ мебошанд. Дар арзиши аслии арзиши воситаи предметҳои меҳнати дар раванди истеҳсолоти истеъмолшуда (амортизатсия, арзиши ашёи хом ва масолеҳ, сӯзишворӣ, барқ ва ғ.), арзиши меҳнати зинда (пардохти меҳнат), арзиши масолеҳ ва нимтайёраҳои харидашуда, арзиши хизматҳои истеҳсолии дигар ташкилотҳо инъикос меёбад. Арзиши аслии пурраи маҳсулот хароҷоти ҷамъонаи сарватҳои истеҳсолиро инъикос намуда, арзиши аслии қиёсӣ (арзиши аслии ба 1 сомонӣ маҳсулот ростоянда) – самаранокии истифодабарии сарватҳоро нишон медиҳад. Арзиши аслии – ин омили асосии бунёдкунандаи нарх ва ғоида мебошад, аз ин рӯ таҳлили арзиши аслии имконият медиҳад, ки аз як тараф – ба самаранокии истифодабарии сарватҳо баҳои ҷамъбасти дода шавад, аз тарафи дигар – захираҳои афзунгардонии ғоида ва пасткунии нархи воҳиди маҳсулот муайян карда шаванд.

Вазифаҳои таҳлили арзиши аслии маҳсулот инҳоянд:

- баҳодиҳии динамикаи нишондиҳандаҳои муҳимтарини арзиши аслии ва иҷроии плани онҳо;
- баҳодиҳии асоснокӣ ва шиддатнокии плани арзиши аслии;
- муайянкунии омилҳое, ки ба динамикаи нишондиҳандаҳои арзиши аслии ва иҷроии плани онҳо таъсир расонидаанд, муайянкунии бузургӣ ва сабабҳои тамоилоти хароҷоти воқеӣ аз плани;
- баҳодиҳии динамика ва иҷроии плани арзиши аслии бо ҷузъҳои хароҷоти намудҳои алоҳидаи маҳсулот;
- ошкоркунии имкониятҳои истифоданапудайи пасткунии арзиши аслии маҳсулот.

Мақсади таҳлили арзиши аслии маҳсулот ин ошкоркунии имкониятҳои баландбардорӣ самаранокии дар раванди истеҳсол ва фурӯши маҳсулот истифодабарии тамоми намудҳои сарватҳо мебошад.

Таҳлили арзиши аслии бо чунин самтҳо ба ҷо оварда мешавад:

- хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ таҳлил карда мешавад;
- таҳлили арзиши аслии бо ҷузъҳои иқтисодӣ иҷро карда мешавад;
- арзиши аслии намудҳои мушаххаси маҳсулот таҳлил карда мешавад;
- таҳлили арзиши аслии намудҳои муҳимтарини маҳсулот ба ҷо оварда мешавад.

Манбаъҳои асосии ахборӣ барои таҳлили арзиши аслии маҳсулот инҳоанд: маълумотҳои ҳисоботи статистикӣ, ф. № 5-3 (хароҷот) «Ҳисобот оиди хароҷот барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот», маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ синтетикӣ ва аналитикӣ оиди хароҷоти сарватҳои моддӣ, меҳнатӣ ва пулӣ, ведомостҳои мувофиқ, журнал-ордерҳо ва дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуҷҷатҳои ибтидоӣ - маълумотҳои меёрии планӣ (сметавӣ) оиди хароҷот барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо).

Таҳлили сатҳ, динамика ва иҷроиши плани пасткунии арзиши аслии маҳсулот. Бозор талаб менамояд, ки ассортименти молии маҳсулот доимо дигаргун карда шавад, ки дар натиҷа супоришҳои гуногуни планӣ оиди арзиши аслии маҳсулот истифода мешаванд.

Таҳлили арзиши аслии барои воҳиди маҳсулоти ягон намуд, барои ҳаҷм ва ҳайати муайяни маҳсулоти молии соли ҳисоботӣ, барои тамоми маҳсулоти молии корхона ба ҷо оварда мешавад.

Омузиши динамикаи арзиши аслии ва назорати иҷроиши супоришҳои планӣ оиди пасткунии арзиши аслии бо истифодабарии усули индексӣ асос меёбанд.

Барои муқаррар намудани супориши плании пасткунии арзиши аслии воҳиди маҳсулот арзиши аслии плании маҳсулот бо бузургии арзиши аслии маҳсулот дар соли гузашта муқоиса карда мешавад.

$$\Delta S = S_0 - S_6,$$

дар ин ҷо: S_0 — арзиши аслии плани; S_6 — арзиши аслии базисӣ (соли гузашта).

Индекси супориши плании пасткунии арзиши аслии (I_S) ин тавр муайян карда мешавад:

$$I_{S_0} = \frac{S_0}{S_6}.$$

Барои санҷиши иҷроиши плани пасткунии арзиши аслии бузургии воқеии арзиши аслии воҳиди маҳсулот бо бузургии плании он муқоиса карда мешавад. Индекси иҷроиши плани пасткунии арзиши аслии бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$I_S = \frac{S_1}{S_0},$$

дар ин ҷо: S_1 — арзиши аслии воқеии маҳсулот.

Барои чен намудани динамикаи пастшавии воқеии арзиши аслии воқеии маҳсулот арзиши аслии воқеӣ бо арзиши аслии маҳсулот дар соли базисӣ муқоиса карда мешавад:

$$I = \frac{S_1}{S_0}.$$

Пасткунии арзиши аслий – ин кам кардани хароҷот мебошад, ки ба сарфаи воситаҳо меорад. Андозаи сарфаро метавон чун фарқи байни махраҷ ва сурати каср муайян намуд.

Ҳангоми истеҳсолоти бисёрнамуда индексҳои умумии арзиши аслии маҳсулот бо шакли агрегатӣ ҳисоб карда мешаванд.

Индекси умумии супориши планӣ (I_{cn}) оиди пасткунии арзиши аслии маҳсулот бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$I_{cn} = \frac{\sum S_0 \times MY_0}{\sum S_0 \times MY_0},$$

дар ин ҷо: MY_0 – миқдори плании маҳсулот.

Маблағи умумии сарфаи планӣ аз пасткунии арзиши аслии маҳсулот чун фарқи байни махраҷ ва сурати формула ҳисоб карда мешавад:

$$(\sum S_0 \times MY_0) - (\sum S_0 \times MY_0).$$

Индекси умумии иҷроиши плани пасткунии арзиши аслии маҳсулот бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$I_{sy} = \frac{\sum S_1 \times MY_1}{\sum S_0 \times MY_1},$$

дар ин ҷо: MY_1 – истеҳсоли воқеии маҳсулот.

Маблағи умумии сарфаи зиёдаазпланӣ чун фарқи байни махраҷ ва сурати формула муайян карда мешавад:

$$(\sum S_0 \times MY_1) - (\sum S_1 \times MY_1).$$

Индекси умумии пасткунии воқеии арзиши аслий (I_{nb}), арзиши аслии соли ҳисоботӣ нисбат ба соли гузашта (базисӣ) бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$I_{nb} = \frac{\sum S_1 \times MY_1}{\sum S_0 \times MY_1}.$$

Маблағи умумии сарфаи воқеӣ аз пасткунии арзиши аслии маҳсулот чун фарқи байни махраҷ ва сурати формула муайян карда мешавад:

$$(\sum S_0 \times MY_1) - (\sum S_1 \times MY_1).$$

Таҳлили хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ. Дар шароитҳои бозор тамоми корхонаҳо дар қатори маҳсулоти молии қиёсшаванда инчунин маҳсулоти молии қиёснашавандаро истеҳсол менамоянд, чунки дигаргунсозии ассортименти маҳсулоти молӣ яке аз бартарихӣ асосии рақибона мебошад.

Маҳсулоти молии қиёсшаванда тамоми намудҳои истеҳсолоти оммавие мебошанд, ки дар соли гузашта истеҳсол шуда буданд ва дар соли оянда низ ба план гирифта шудаанд.

Ба *маҳсулоти молии қиёснашаванда* тамоми намудҳои истеҳсолоти ягона, инчунин маҳсулоти оммавие мансуб аст, ки дафъан аввал ба истеҳсолот фаро гирифта мешавад.

Нишондиҳандаи маҳсулоти молии қиёсшаванда ин арзиши аслии маҳсулот ва нишондиҳандаи маҳсулоти қиёснашаванда - хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ мебошад. Нишондиҳандаи хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ - нишондиҳандаи умумӣ мебошад: вай барои корхонаҳои ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт ҳисоб карда мешавад ва алоқаи байни арзиши асли ва ғоидаро ба таври аёнӣ нишон медиҳад. Хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ чун таносуби маблағи умумии хароҷот барои истеҳсол ва фуруши маҳсулот бар бузургии маҳсулоти молии бо нархҳои яклухт ҳисобшуда муайян карда мешавад:

$$X_{1c.m} = \frac{\sum MM \times s}{\sum MM \times z},$$

дар ин ҷо: $X_{1c.m}$ - хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ; MM - ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот бо ифодаи табиӣ (маҳсулоти молӣ); s - арзиши асли маҳсулот; z - нархи маҳсулот.

Нишондиҳандаи хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ барои назорати динамикаи арзиши асли истифода мешавад.

Хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ аз ҷунин омилҳо вобаста мебошанд: тағирёбии маблағи умумии хароҷот барои истеҳсол ва фуруши маҳсулот, тағирёбии арзиши (нархи яклухти) маҳсулоти истеҳсолшуда. Маблағи умумии хароҷот дар навбати худ аз ҳаҷми истеҳсол, сохтори он, бузургии хароҷоти доимӣ ва тағирёбанда вобаста мебошад. Хароҷоти доимӣ ва тағирёбанда дар навбати худ аз самаранокии истифодабарии сарватҳо ва нархи сарватҳои истеъмолшаванда вобастаанд.

Арзиши маҳсулоти молӣ аз ҳаҷм ва сохтори истеҳсол ва нархи маҳсулот вобаста мебошад.

Умуман ба тағирёбии хароҷоти воқеъӣ аз бузургии плании онҳо чунин омилҳо таъсир мерасонанд:

- тағирёбии ҳаҷм ва сохтори истеҳсоли маҳсулот;
- тағирёбии арзиши аслии маҳсулот;
- тағирёбии нархи маҳсулот.

Ҳангоми тағирёбии ҳаҷм ва сохтори маҳсулоти молӣ афзоиши ҳиссаи як намуд ва камшавии ҳиссаи намудҳои дигари маҳсулот ба амал меояд. Аз сабаби он ки хароҷоти намудҳои маҳсулот аз ҳам фарқ мекунаманд, пас бо афзоиши вазни қиёсии он намудҳои маҳсулоте, ки барои онҳо хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулот нисбат ба бузургии ин нишондиҳанда барои тамоми маҳсулоти молӣ каманд, бузургии хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ нисбат ба план паст мешавад ва баръакс.

Тағирёбии арзиши аслии маҳсулоти молӣ ба тағирёбии мутаносибонаи рости хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ меорад. Ҳар чӣ қадаре, ки арзиши аслии пурраи тамоми маҳсулоти молӣ кам бошад, нишондиҳандаи хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ кам мешавад ва баръакс.

Тағирёбии нархҳои яклухт ба бузургии хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ вобастагии мутаносибонаи чаппа дорад. Агар нархҳои яклухт паст шаванд - хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ зиёд мешаванд ва баръакс. Таҳлил нишон медиҳад, ки бузургии хароҷот бо таъсири ҳар як омил ба кадом андоза тағир меёбад. Таҳлил бо ёрии усули гузоришҳои занҷирӣ ба ҷо оварда мешавад.

Барои таҳлили тағирёбии хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ чунин амалиётҳо иҷро карда мешаванд (ҷадвали 32).

Ҷадвали 32. Таҳлили хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ

Нишондиҳанда	Маблағ
Хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ, планӣ	43,03
Хароҷоти маҳсулоти молии воқеъан истеҳсолшуда:	
а) аз рӯи план, ки бо ҳаҷм ва ассортименти воқеъӣ ҳисоб карда шудааст	43,19
б) воқеъан бо нархҳои яклухти планӣ	42,83
в) воқеъан бо нархҳои амалкунандаи соли ҳисоботи	42,84

1. Хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ бо тамоми нишондиҳандаҳои планӣ ҳисоб карда мешаванд:

$$X_{\text{исм}}^0 = \frac{\sum MM_0 s_0}{\sum MM_0 z_0}.$$

2. Харочот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ бо ҳаҷм ва ассорти-
менти воқеӣ ҳисоб карда мешаванд:

$$X_{\text{Icmm}} MM_1 = \frac{\sum MM_1 s_0}{\sum MM_1 z_0}.$$

3. Харочот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ бо арзиши аслии
воқеӣ, яъне ҳаҷми истеҳсоли воқеӣ бо нархҳои дар план қабул-
шуда ҳисоб карда мешаванд:

$$X_{\text{Icmm}} S_1 = \frac{\sum MM_1 s_1}{\sum MM_1 z_0}.$$

4. Харочоти воқеӣ бо нархҳои дар соли ҳисоботи амалкунанда
ҳисоб карда мешаванд:

$$X_{\text{Icmm}} Z_1 = \frac{\sum MM_1 s_1}{\sum MM_1 z_1}.$$

Тағирёбии харочот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ:

$$\Delta X_{\text{Icmm}} = X_{\text{Icmm}} Z_1 - X_{\text{Icmm}}^0 = 42,84 - 43,03 = -0,19 \text{ с.}$$

Аз он ҷумла аз ҳисоби:

тағирёбии ҳаҷм ва сохтори маҳсулот:

$$43,19 - 43,03 = +0,16 \text{ с.}$$

пастшавии зиёдаазплании арзиши аслии маҳсулот:

$$42,83 - 43,19 = -0,36 \text{ с.}$$

пастшавии нархҳои яклухти маҳсулот:

$$42,84 - 42,83 = +0,01 \text{ с.}$$

Баланси тамоилот: $+0,16 + (-0,36) + 0,01 = -0,19$ сомонӣ.

Маҳсулоти дар корхона истеҳсолшаванда дорои фоида ва даро-
маднокии гуногун мебошанд. Бо баланд шудани сатҳи истеҳсоли
маҳсулоти даромаднокиаш зиёд сатҳи харочот кам мешавад ва
баръакс.

Тағирёбии сатҳи арзиши аслии маҳсулоти алоҳида аз ин омилҳо
вобаста аст:

- тағирёбии нархи ашёи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ, тарифҳои
барқ, нақлиёт;
- сатҳи харочоти моддаҳои алоҳидаи арзиши асли.

Пастшавии нархҳои яклухт бо бетағир будани дигар шароитҳо
харочот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молиро зиёд мекунад ва баръакс.

Барои муайян намудани сарфа (изофахарҷкунӣ)-и воқеии та-

моми истеҳсол сарфа (изофахарҷкунӣ) бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ ба бузургии истеҳсоли воқеӣи маҳсулоти молӣ зарб карда мешавад.

Барои муайян намудани таъсири омилҳо ба тағирёбии маблағи фоида афзоиш (пастшавӣ)-и хароҷот бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ аз ҳисоби ҳар як омил ба ҳаҷми воқеӣи фуруши бо нархҳои планӣ ифодагардида зарб карда мешавад.

Таҳлили арзиши асли бо ҷузъҳои иқтисодӣ. Гуруҳбандии хароҷот бо ҷузъҳои иқтисодӣ дар асоси аломати монандии иқтисодии хароҷот новобаста аз он, ки дар кучо онҳо харҷ шудаанд, ба ҷо оварда мешавад. Аз ин ҷиҳат хароҷот ба се гуруҳ (ҷузъҳои асосӣ) ҷудо мешавад: воситаҳои меҳнат (амортизатсия), предметҳои меҳнат (аппеи хом, масолеҳ, сӯзишворӣ, энергия ва ғ.), пардохти меҳнат (музди кор).

Манбаҳои ахборӣ барои таҳлил форми № 5-3 (хароҷот) мебошад. Дар ин ҳисобот тамоми хароҷоти моддӣ, пулӣ ва меҳнатие, ки корхона дар фаъолияти хоҷагидорӣ худ дар давраи ҳисоботӣ харҷ намудааст инъикос карда мешаванд. Онҳо бо ҷузъҳои иқтисодӣ гуруҳбандӣ карда мешаванд. Ҳиссаи намудҳои алоҳидаи хароҷот дар соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ фарқ мекунад, аз ин рӯ сохтори арзиши аслии маҳсулот низ гуногун мебошад. Сохтори арзиши аслиро доништа, муайян намудан мумкин аст, ки истеҳсолот чӣ гуна аст: масолеҳфарогиранда, меҳнатфарогиранда, барқфарогиранда, сармояфарогиранда ё фондфарогиранда.

Сохтори арзиши асли имконият медиҳад, ки самти пасткунии хароҷот муайян ва дар натиҷа захираҳои афзунгардонии фоида ошкор карда шаванд.

Таҳлили хароҷот бо ҷузъҳои иқтисодӣ ин тавр ба ҷо оварда мешавад:

1. Бузургии умумии хароҷот аз рӯи план ва воқеӣ (сметайи хароҷот) муайян карда мешавад.

2. Тамоилоти мутлақӣ сметаи хароҷот муайян карда мешавад (хароҷоти воқеӣ тарҳи хароҷоти планӣ).

3. Хароҷоти воқеӣи давраи ҳисоботӣ бо хароҷоти воқеӣи давраи гузашта муқоиса карда мешавад; таҳлили нишондиҳанда дар динамика ба ҷо оварда мешавад.

4. Тамоилоти мутлақ барои ҳар як ҷузъи иқтисодӣ ва вазни қиёсии ҳар як ҷузъи хароҷот муайян карда мешавад.

Бо тағирёбии вазни қиёсии хароҷот барои музди кор тағирёбии меҳнатфарогирии маҳсулот муайян карда мешавад.

Бо тағирёбии вазни қиёсии амортизатсиячудокунӣҳо тағирёбии сатҳи техникий истеҳсолот муайян карда мешавад.

Умуман таҳлили хароҷот бо ҷузьҳои иқтисодӣ имконият медиҳад, ки таъсири прогресси техникий ба сохтори хароҷот муқаррар карда шавад.

Камшавии вазни қиёсии музди кор ва ҳамзамон зиёдшавии амортизатсия аз баландшавии сатҳи техникий истеҳсолот, аз афзоиши ҳосилнокии меҳнат дарак медиҳад.

Пастшавии вазни қиёсии музди кор натиҷаи баландшавии ҳиссаи масолеҳи бутункунанда ва нимтайёраҳои харидшуда мебошад, ки аз баландшавии сатҳи муттаҳидӣ (кооператсия) ва махсусгардонии истеҳсолот дарак медиҳад (ҷадвали 33).

Таҳлили хароҷоти мустақими моддӣ. Хароҷот аз ҷиҳати тарзи қушқуниашон ба арзиши аслии маҳсулот ба намудҳои бавосита ва бевосита (мустақим) ҷудо мешаванд. *Хароҷоти бавосита* ба истеҳсоли намуди мушаххаси маҳсулот вобастагии бевосита надоранд. Ба хароҷоти бавосита хароҷоти моддаҳои комплексӣ мансубанд: хароҷот барои нигоҳдорӣ ва истифодабарии таҷҳизот, хароҷоти умумиистеҳсолӣ ва умумихоҷағӣ, хароҷоти ғайриистеҳсолӣ.

Ҷадвали 33. Таҳлили хароҷот бо ҷузьҳои иқтисодӣ

Ҷузьҳои хароҷот	План		Соли ҳисоботӣ	
	ҳаз. сомонӣ	%	ҳаз. сомонӣ	%
Ашён хом, масолеҳ (бо тарҳи партовҳо), нимтайёраҳо ва бутункунандаҳои харидшуда	85000	66,2	84322	66,1
Масолеҳи ёрирасон	3750	2,9	3965	3,1
Сузишворӣ	1250	1,0	1325	1,0
Барқ	1875	1,5	1817	1,4
Музди кори асосӣ ва иловагӣ	23750	18,5	23140	18,1
Чудокунӣҳо ба музди кор	1812	1,4	1790	1,4
Амортизатсияи воситаҳои асосӣ	5875	4,6	5805	4,6
Дигар хароҷот	5000	3,9	5450	4,3
Ҷамағӣ	128312	100	127614	100

Хароҷоти мустақим бевосита ба истеҳсоли маҳсулоти (кор, хизматҳои) намуди мушаххас вобастагӣ доранд ва метавонанд дар арзиши аслии ҳамин намуди маҳсулот ҳисоб карда шаванд (ашён хом, масолеҳ, нимтайёраҳо, бутункунандаҳо, музди кори коргарон).

Хароҷоти мустақим ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: хароҷоти мус-

тақими моддӣ ва хароҷоти мустақими меҳнатӣ. *Хароҷоти мустақими моддӣ* дар арзиши аслии маҳсулот вазни қиёсии бештарро доранд. Маблағи хароҷоти мустақими моддӣ аз ҳаҷм ва сохтори маҳсулоти истеҳсолшуда, тағирёбии хароҷоти қиёсии маҳсулоти алоҳида вобаста мебошад. Дар навбати худ хароҷоти қиёсӣ аз меёри харҷ ба воҳиди маҳсулот (миқдори масолеҳи харҷшуда) ва нархи воҳиди масолеҳ вобастаанд.

Харҷи ашёи хом ва масолеҳ бар воҳиди маҳсулот аз тағирёбии меёрҳои харҷ, сифати масолеҳ, коэффисиенти истифодабарии масолеҳ, сатҳи технологияи истифодашаванда вобаста мебошад.

Нархи воҳиди ашёи хом ва масолеҳ аз арзиши хариди ашёи хом ва масолеҳ, аз вазъи бозори ашёи хом, миқдори масолеҳ, сатҳи инфлятсия ва хароҷоти нақлиётӣ-тайёркуни (намуди нақлиёт, масофа, тарифи кашонидан) вобаста мебошад.

Дар шароитҳои муосир номгуӣ маҳсулоти истеҳсолшаванда тез тағир меёбад, ҳайати маҳсулот мураккаб мегардад. Дар оқибати ин миқдори масолеҳи харҷшаванда зиёд мешавад.

Таҳлили харҷи масолеҳ дар асоси калкулятсияҳои (хароҷотҳисобкуниҳои) воқеӣ ба ҷо оварда мешавад, яъне хароҷоти масолеҳ барои намуди муайяни маҳсулот омӯхта мешавад. Манбаи ахборӣ барои таҳлил дар ин ҳолат калкулятсияи арзиши аслии маҳсулот мебошад.

Таҳлили хароҷоти моддӣ барои якчанд намудҳои муҳими масолеҳ ва маҳсулот иҷро карда мешавад.

Вазифаҳои таҳлил инҳоанд:

- назорати риоякунии меёрҳои муқарраршудаи харҷи масолеҳ (дурустии меёрҳои харҷ);
- ошкоркунии сабабҳои тамоилоти харҷи воқеӣи масолеҳ аз харҷи планӣ;
- муайян намудани роҳҳои сарфаи сарватҳои моддӣ.

Тағирёбии харҷи масолеҳ нисбат ба бузургии плани он аз чунин омилҳо вобаста мебошад:

- тағирёбии миқдори масолеҳи харҷшуда (меёри харҷ);
- тағирёбии нархи масолеҳ;
- ивазкунии як намуди масолеҳ ба намуди дигар.

Сатҳи таъсири ҳар як омил дар алоҳидагӣ ба тағирёбии бузургии масолеҳи харҷшуда бо усули гузоришҳои занҷирӣ муайян карда мешавад.

Барои муайян намудани тағирёбии маблағи хароҷоти моддӣ барои истеҳсоли намуди мушаххаси маҳсулот (ΔXM_i) тағирёбии харҷи қиёсии масолеҳ аз ҳисоби ин ё он омил (ΔXK_i) ба нархи планӣ (Z_i^0) ва ҳаҷми воқеии истеҳсоли маҳсулоти намуди i (Q_i^1) зарб карда мешавад:

$$\Delta XM_i = \Delta XK_i \times Z_i^0 \times Q_i^1.$$

Барои муайян намудани тағирёбии маблағи умумии хароҷоти моддӣ аз ҳисоби омилҳои ба нархи масолеҳ (ΔXM_{zi}) таъсиррасонанда тағирёбии миёнаи нархи масолеҳи намуд ё гурӯҳи i (ΔZ_i) аз ҳисоби омилҳои ба миқдори воқеии масолеҳи истифодашудаи намуди мувофиқ (QMX_i^1) зарб карда мешавад:

$$\Delta XM_{zi} = \Delta Z_i \times QMX_i^1.$$

Дар натиҷаи ивазкунии як намуди масолеҳ ба намуди дигар на фақат миқдори масолеҳи ба воҳиди маҳсулот харҷшуда тағир меёбад, балки инчунин арзиши маҳсулот низ тағир меёбад. Барои муайян намудани тағирёбии хароҷоти моддӣ бар воҳиди маҳсулот (ΔB_{XM}) фарқи байни меъёри харҷи масолеҳи ивазкунанда (XK_1) ва ивазшаванда (XK_0) ба нархи масолеҳи ивазшаванда (Z_0) зарб карда мешавад:

$$\Delta XM_s = (XK_1 - XK_0) \times Z_0,$$

ё ки фарқи байни нархи масолеҳи ивазкунанда (Z_1) ва ивазшаванда (Z_0) ба меъёри харҷи масолеҳи ивазкунанда зарб карда мешавад:

$$\Delta XM_s = (Z_1 - Z_0) \times XK_1.$$

Ҳисобкуниҳои таҳлилӣ барои ҳар як намуди маҳсулот дар асоси калкулятсияҳои планӣ ва ҳисоботӣ бо ҷамъбастикунии минбаъдаи умумии натиҷаҳои гирифташудаи умуман барои корхона ба ҷо оварда мешаванд.

Таҳлили хароҷоти мустақими меҳнатӣ. *Хароҷоти мустақими меҳнатӣ* чун хароҷоти мустақими моддӣ моддаи муҳими арзиши аслии маҳсулот мебошанд. Онҳо ба бунёдгардии сатҳи арзиши аслӣ таъсири калон мерасонанд.

Дар рафти таҳлил динамикаи музди кор бар 1 сомонӣ маҳсулоти молӣ ва ҳиссаи хароҷоти мустақими меҳнатӣ дар арзиши аслии маҳсулот муайян карда мешавад; омилҳои муайянкунандаи бузургии хароҷоти мустақими меҳнатӣ ва захираҳои сарфакунии воситаҳои ин моддаи хароҷот ошкор карда мешаванд.

Бузургии умумии музди кори мустақимро чунин омилҳо муайян мекунанд: тағирёбии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти молӣ ($Q_{ум}$), тағирёбии сохтори истеҳсолот ($B_{кi}$) ва сатҳи хароҷот барои маҳсулоти алоҳида. Дар навбати худ сатҳи хароҷот барои маҳсулоти алоҳида бо меҳнатфароғирии маҳсулот ($M\Phi_i$) ва музди кори миёнасоата (MK_i^{coam}) муайян карда мешавад.

Таҳлили хароҷоти мустақими меҳнатӣ бо ду самт иҷро карда мешавад. Тамоми фонди музди кор омӯхта мешавад ва музди кор дар арзиши аслии маҳсулоти муайян таҳлил карда мешавад. Барои таҳлили фонди музди кор маълумотҳои форми «Маълумотҳо оиди шумора, музди кор ва ҳаракати кормандон» истифода мешаванд.

Барои таҳлили музди кор дар ҳайати арзиши аслии маҳсулоти алоҳида калкулятсия истифода мешавад.

Амсилаи ҳисобкунии маблағи умумии музди кори мустақими корхона чунин аст:

$$MK_{ум} = \sum (Q_{ум} \times B_{кi} \times M\Phi_i \times MK_i^{coam}).$$

Маблағи музди кори мустақим барои тамоми ҳаҷми истеҳсоли маҳсулоти намуди i бо чунин амсила ҳисоб карда мешавад:

$$MK_i = Q_i \times M\Phi_i \times MK_i^{coam}.$$

Маблағи музди кори мустақим барои воҳиди маҳсулоти намуди i бо чунин амсила ҳисоб карда мешавад:

$$MK_{вi} = M\Phi_i \times MK_i^{coam}.$$

Таҳлили хароҷоти комплексӣ. Дар арзиши аслии маҳсулот (кор, хизматҳо) хароҷот барои хизматрасонӣ ва идора вазни қиёсии калон доранд. Ин гуна хароҷот хароҷоти комплексӣ номида мешаванд, чунки онҳо аз якҷанд ҷузъҳои иқтисодӣ иборат мебошанд. Чунин гурӯҳҳои хароҷоти комплексӣ ҷудо карда мешаванд:

- хароҷоти бо кори таҷҳизот ва татбиқкунии техникаи нав алоқаманд буда. Онҳо ба ҳайати хароҷоти сеҳӣ дохил мешаванд ва ё ҷудогона (чун хароҷот оиди хизматрасонӣ ва истифодаи таҷҳизот) нишон дода мешаванд;
- хароҷоти сеҳӣ (умумиистеҳсолий);
- хароҷоти умумихоҷагӣ;
- хароҷоти ғайриистеҳсолий.

Вазифаҳои асосии таҳлили хароҷоти комплексӣ инҳоянд:

- назорати иҷроиниши сметаи хароҷот;
- ошкоркунии сабабҳои тамоилот аз смета;
- муайянкунии роҳҳои пасткунии хароҷот.

Ба тамоилоти сметаи хароҷоти комплексӣ ин омилҳо таъсир мерасонанд:

- вайроншавии сметаи хароҷот;
- тағирёбии ҳаҷм ва сохтори истеҳсолот.

Таҳлил аз омӯзиши сметаи хароҷот оғоз меёбад, яъне тамоилоти ҳар як моддаи хароҷот ва тамоилоти умумӣ муайян карда мешавад. Бо ин мақсад маблағҳои планӣ ва воқеии ҳар як моддаи хароҷот омӯхта мешаванд, пастшавӣ ё изофахарҷкунии хароҷот ошкор карда мешавад. Бояд қайд намуд, ки камшавии (зиёдшавии) хароҷоти воқеии на ҳамаи моддаҳо сарфаи ҳақиқиро ифода менамояд. Зиёдшавии сметаи моддаи «Санҷишҳо, таҷрибаҳо, тадқиқот» изофахарҷкунӣ нест, ин бештар ба сарфакунии масолеҳ, меорад, ки аз ҳисоби истифодаи тарзҳои нави коркарди масолеҳ ба даст омадааст.

Дар баробари тамоилоти мутлақӣ моддаҳои хароҷот инчунин тамоилоти нисбии умумии моддаи хароҷотро муайян мекунанд, вале фақат барои моддаҳои хароҷоти доимӣ (шартан доимӣ).

Барои миқдоран ченкунии таъсири омилҳо ба тағирёбии маблағи хароҷоти комплексӣ тамоми хароҷот ба ду гурӯҳ ҷудо карда мешаванд: доимӣ (шартан доимӣ) ва тағирёбанда (шартан тағирёбанда). Барои ҳар як гурӯҳ тамоилот муайян карда мешавад.

Ба *хароҷоти доимӣ* мансубанд: амортизатсия, пардохти иҷора, фоизи қарз, нигоҳдории иморатҳо, хароҷоти умумихоҷагӣ, музди кори кормандони хизматрасони сеҳӣ. Ин хароҷот барои тамоми маҳсулот тағир намеёбанд, вале барои воҳиди маҳсулот бо таносуби чаппа аз тағирёбии ҳаҷми истеҳсол тағир меёбанд.

Ба *хароҷоти тағирёбанда* инҳо мансубанд: арзиши ашёи хом, масолеҳ, музди кори коргарон, таъмири ҷорӣ, баъзе хароҷоти истифодабарии нақлиёт. Инҳо моддаҳои мебошанд, ки бузургии онҳо барои воҳиди маҳсулот бетағир мемонанд ва бо тағирёбии ҳаҷми истеҳсол бо мутаносибияти роста тағир меёбад. Вале на ҳама вақт ин тағирёбӣ мутаносибонаи роста мебошад. Афзоиши ҳаҷми истеҳсол аз афзоиши хароҷоти тағирёбанда бар ҳаҷми истеҳсол каме пеш мебошад, чунки ҳангоми ҳаҷми калони истеҳсол имконияти ивазкунии баъзе намудҳои хароҷот пайдо мешавад ва баръакс.

Пас бузургии плании хароҷоти тағирёбанда бо фоизи иҷроиши плани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот таҳрир карда мешавад (бузургии плании хароҷоти тағирёбанда ба фоизи иҷроиши план зарб ва ба сад тақсим карда мешавад). Хароҷоти доимӣ таҳрир карда намешаванд.

Маблағҳои хароҷоти бо таҳрир ҳисобкардашударо (бо баназардошти иҷроиши плани ҳаҷми истеҳсол) бо маблағҳои плании хароҷот (доимӣ ва тағирёбанда) муқоиса карда, тамоилоти дар на-

тиҷаи тағирёбии ҳаҷми истеҳсол бавучудодада муайян карда мешавад. Аз маълумотҳои ҳисоботии хароҷоти доимӣ ва тағирёбанда маблағи хароҷоти бо ҳаҷми истеҳсоли воқеӣ ҳисобшударо тарҳ намуда, тамоилотеро пайдо мекунанд, ки дар натиҷаи вайроншавии смета (сохтори истеҳсол) ба вучуд омадааст.

Аз натиҷаи ҳисобкуниҳо ҳулосаҳо бароварда шуда, сабабҳои тамоилот ва захираҳо ошкор карда мешаванд (ҷадвали 34).

Ҷадвали 34. Таҳлили хароҷоти комплексӣ, ҳаз. сомонӣ

Хароҷот	План	Плани бо фои-зи иҷроиши истеҳсол таҳриргардида	Воқеӣ	Тамоилот		
				ҳамагӣ	аз ҳаҷм	аз смета
Тағирёбанда	236,5	242,4	236	-0,5	5,9	-6,4
Доимӣ	125	125	131,5	+6,5	-	+6,5
Ҳамагӣ	361,5	367,4	367,5	+6	5,9	+0,1

Изофахарҷкунии умумии мавҷуда ба маблағи 6 ҳаз. сомонӣ маблағеро ифода менамояд, ки бо таъсири ду омил пайдо шудааст. Афзоиши ҳаҷми истеҳсол ба изофахарҷкунии 5,9 ҳаз. сомонӣ овардааст; вайроншавии сметаи хароҷоти доимӣ маблағи хароҷотро ба андозаи 6,5 ҳаз. сомонӣ зиёд намудааст. Изофахарҷкунии хароҷоти тағирёбанда раво мебошад, чунки вай аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми истеҳсол ба миён омадааст.

Истифодабарии сметаи хароҷот бо тамоилот аз план ба амал омадааст: барои хароҷоти тағирёбанда сарфа ва барои хароҷоти доимӣ – изофахарҷкунӣ ба миён омадааст. Ин маблағи изофахарҷкунии нораво мебошад. Бояд сабабҳои чунин изофахарҷкунии хароҷоти доимӣ ошкор карда шаванд ва барои дар оянда ба ин роҳ надодан чораҳо дида шаванд.

Пас бояд сабабҳои сарфакунии ва изофахарҷкунии барои ҳар як моддаи хароҷот муайян карда шаванд.

Маблағи амортизатсия аз миқдори мошину таҷҳизот, сохтор, арзиши онҳо ва меъёри амортизатсия вобаста мебошад. Арзиши мошину таҷҳизот дар натиҷаи азнавбаҳодиҳӣ ва харидани мошину таҷҳизоти қиматтар тағир ёфта метавонад. Хароҷоти истифодабарӣ дар натиҷаи тағирёбии миқдори объектҳои истифодашаванда, вақти кори онҳо ва хароҷоти қиёсӣ ба як мошин-соати кор тағир меёбанд.

Хароҷот барои таъмири асосӣ, ҷорӣ ва пешгирикунӣ бо тағирёбии ҳаҷми корҳои таъмирий, мураккабияти онҳо, дараҷаи фарсудагии воситаҳои асосӣ, арзиши масолеҳу қисмҳои эҳтиётӣ ва ғ. тағир меёбанд.

Маблағи хароҷот барои ҷоиравзкунии дохилии борҳо аз намуди воситаҳои нақлиёт ва пуррагии истифодабарии онҳо вобаста аст.

Хароҷоти умумисеҳӣ ва умумихоҷағӣ дар сохтори арзиши аслии маҳсулот вазни қиёсии муҳим доранд. Барои таҳлил маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ аналитики истифода мешаванд. Барои ҳар як моддаи хароҷот тамоилоти мутлақ ва сабабҳои рӯҳдиҳӣ ин тағирёбиҳо муайян карда мешаванд.

Сатҳи таъсири хароҷоти хизматрасонӣ ва идораи истеҳсолот ба арзиши аслии маҳсулоти молӣ аз дараҷаи иҷроиши плани истеҳсоли маҳсулот (кор, хизматҳо) вобаста мебошад.

Дар рафти таҳлили хароҷоти комплексӣ бояд сабабҳои изофахарҷкунии хароҷот ошкор карда шаванд. Изофахарҷкуниро бояд ҳамчун захираи истифоданашудаи пасткунии арзиши истеҳсол ҳисоб намуд.

Муайянкунии захираҳои пасткунии арзиши аслии маҳсулот. Яке аз вазифаҳои таҳлили арзиши аслии маҳсулот ин ошкор намудани захираҳои пасткунии арзиши аслии мебошад. Истифодаи имкониятҳои дохилии пасткунии арзиши аслии маҳсулот ба зиёдшавии фоида ва баландшавии самаранокии иқтисодии истеҳсолот меорад.

Манбаҳои захираҳои пасткунии арзиши аслиро метавон ба ду ғуруҳ ҷудо намуд: якум, истифодаи самаранокии иқтидорҳои истеҳсолӣ, ки зиёдгардонии ҳаҷми истеҳсолро таъмин менамояд, дуюм, камкунии хароҷоти истеҳсоли аз ҳисоби истифодаи сарфақонаи тамоми намудҳои сарватҳо, афзоиши ҳосилнокии меҳнат, камкунии хароҷоти ғайриистеҳсолӣ, ноқиси истеҳсолӣ, камкунии талафоти вақти корӣ ва ғ.

Бузургии захираҳо аз сифати корҳои таҳлилий, ки дар рафти онҳо имкониятҳои аздастрафтаи (захираҳои) пасткунии арзиши аслии ошкор мешаванд, вобаста аст.

Бузургии захираҳои пасткунии арзиши аслии бо ин формула ҳисоб карда мешавад:

$$3 \downarrow S = S_{\text{имк}} - S_1 = \frac{X_1 - 3 \downarrow X + X_{\text{ил}}}{MY_1 + 3 \uparrow MY} - \frac{X_1}{MY_1},$$

дар ин ҷо: $S_{\text{имк}}$ S_1 – мувофиқан сатҳи имконӣ ва воқеии арзиши ас-

лии маҳсулот; $3\downarrow S$ – захираҳои пасткунии арзиши асли; X_I – хароҷоти воқеӣ; $3\downarrow X$ – захираҳои пасткунии хароҷот; $X_{ин}$ – хароҷоти иловагии барои татбиқкунии захираҳои баландбардории ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот лозимбуда; MU_I – ҳаҷми воқеии истеҳсоли маҳсулот; $3\uparrow MU$ – захираи афзоиши ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот.

Захираҳои пасткунии хароҷот барои ҳар як моддаи хароҷот аз ҳисоби чорабиниҳои мушаххаси ташкилӣ-техникӣ, ки сарфаи ашёи хом, масолеҳ, барқ ва ғайраро таъмин менамоянд, муқаррар карда мешаванд. Ба чорабиниҳои ташкилӣ-техникӣ инҳо мансубанд: беҳгардони ташкили истеҳсолот ва меҳнат, татбиқкунии технологияи пешқадам.

Сарфаи хароҷоти музди кор аз ҳисоби чорабиниҳои ташкилӣ-техникӣ ($3\downarrow MK$) бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$3\downarrow MK = (M\Phi_I - M\Phi_0) \times MK_{coat} \times MU_0,$$

дар ин ҷо: $M\Phi_0$, $M\Phi_I$ – меҳнатфорогирии воҳиди маҳсулот мувофиқан то ва баъди татбиқкунии чорабиниҳои мувофиқ; MK_{coat} – сатҳи музди кори миёнасоата дар давраи планӣ; MU_0 – ҳаҷми планӣ истеҳсоли маҳсулот.

Захираи пасткунии хароҷоти моддӣ ($3\downarrow XM$) барои ҳаҷми маҳсулоти планӣ аз ҳисоби татбиқкунии чорабиниҳои ташкилӣ-техникӣ бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$3\downarrow XM = (X_{m_I} - X_{m_0}) \times MU_0 \times Z_0,$$

дар ин ҷо: X_{m_0} , X_{m_I} – харҷи масолеҳ бар воҳиди маҳсулот мувофиқан то ва баъди татбиқкунии чорабиниҳо; Z_0 – нархҳои планӣ масолеҳ.

Татбиқкунии хароҷоти баландбардории истеҳсоли маҳсулот хароҷоти иловагиро ($X_{ин}$) талаб менамояд, ки алоҳида барои ҳар як захира ҳисоб карда мешаванд. Ба онҳо мансубанд: хароҷот барои музди кор, харҷи ашёи хом ва масолеҳ, сузишворӣ, барқ, бутункунандаҳо ва дигар хароҷоти тағирёбанда барои истеҳсоли иловагии маҳсулот. Барои муайян намудани бузургии онҳо захираи баландбардории истеҳсоли маҳсулоти намуди муайян (i) ба сатҳи воқеии хароҷоти тағирёбандаи қиёсӣ (V_i^1) зарб карда мешавад.

$$XM_{ин} = 3\uparrow Q_i \times V_i^1,$$

дар ин ҷо: V_i^1 – хароҷоти тағирёбандаи воқеии сарвати намуди i .

Ҳисобкуниҳо барои ҳар як намуди маҳсулот ва ҳар як чорабини ташкилӣ-техникӣ ба ҷо оварда мешаванд.

БАҲШИ 3. ТАҲЛИЛИ ФАЪОЛИЯТИ МОЛИЯВИИ КОРХОНА

Мавзӯи 12. Асосҳои назариявӣ ва ташкиливу методии таҳлили молиявӣ

Моҳияти таҳлили молиявӣ ва мақсади он. Моҳияти зуҳурот, равандҳо ва ашёҳои воқеияти моддӣ, аз он ҷумла равандҳои молиявӣ ҳоҷагидорӣ корхонаҳо бо аломат ва алоқаҳои дохиливу устуворе тавсиф меёбад, ки дар мундариҷаи онҳо инъикос ёфтаанд. Вай аз як тараф дар ягонагии тамоми шаклҳои гуногуни мавҷудияти ашёҳои воқеияти моддӣ, аз тарафи дигар – дар мураккабият ва зиддияти инкишофи ашё, зуҳурот ва равандҳои ҳоҷагидорӣ (иқтисодӣ) зоҳир мебардад. Равандҳои ҳоҷагидорӣ дар маҷмӯъ ва алоқамандии байниҳамдигарӣ баамалоии фаъолияти ҳоҷагидорӣ корхонаву ташкилотҳои шаклҳои гуногуни ташкиливу ҳуқуқиро ба миён меоранд.

Дар Тоҷикистон равандҳои бунёдшавӣ ва пойдоршавии механизми ҳоҷагидорӣ бозорӣ, табдили моликияти давлатӣ ва дар оқибат – афзоиши шумораи корхонаҳои шаклҳои гуногуни ҳоҷагидорӣ, чуқуршавии алоқаҳо бо шарикони хориҷӣ (бунёд намудани корхонаҳои муштарак, воридшавии инвеститсияҳо ва ғ.) талаб менамояд, ки:

- системаи нави ҳисобдорӣ ва ҳисоботи молиявӣ бо системаи (стандартҳои) байналхалқӣ мувофиқ ташкил карда шавад;
- тарзҳои нави баҳодиҳии имконият ва афзалиятҳои ахбори дар ҳисоботи молиявӣ дарҷгашта истифода шаванд;
- ахбори дар ҳисоботи молиявӣ дарҷгаштаре истифодабарандагони дохилӣ ва берунӣ ҳарчӣ бештар барои манфиатҳои тиҷоратии худ ва асосноккуниву қабули қарорҳои идоравии беҳтарин истифода баранд.

Бо зиёд гаштани шумораи истифодабарандагони ахбори ҳисобдорӣ оиди фаъолияти молиявӣ ҳоҷагидорӣ корхонаҳои тиҷоратӣ, ки мақсадашон гирифтани фоида, афзун гардонидани сармоя ва баландгардонии сатҳи рақобаттавонии худ мебошад, рағбати иштирокчиёни раванди иқтисодӣ ба ахбори объективӣ ва бозътимод оиди вазъи молиявӣ ва фаъолнокии кориашон зиёд мешавад. Ҳама иштирокчиёни муносибатҳои бозорӣ – соҳибмулкони, аксионери, инвесторҳо, аудиторҳо, бонкҳо, биржаҳо, таъминкунандагон ва харидорон, ширкатҳои

суғурта ва агентҳои рекламавӣ — ба баҳодиҳии якхелаи вазъи молиявӣ, рақобаттавонӣ ва бозьтимодии худ ва партнерҳо (шариккорон)-и худ ҳавасманд мебошанд. Онҳо бо рағбати зиёд мецоҳанд донанд, ки: оё ба уҳдадориҳои худ ҷавоб дода метавонанд; оё моликияти худро босамар истифода мебаранд; оё воситаҳои (пулҳои) ба амвол гузашташуда бармегарданд; фоидаи соф дуруст истифода мешавад ва ғ. Барои ҷавоби дуруст додан ба ин саволҳо буғалтерҳо ва кормандони молиявии корхона бояд соҳиби донишҳои махсус барои пеш бурдани таҳлили молиявӣ бошанд, қоидаву усулҳои мавҷудбудаи таҳлили молиявиро истифода бурда тавонанд.

Ба дастовардҳои маълуми имрузаи назариявӣ методологии илми таҳлили фаъолияти хоҷагидорӣ таъя намуда, таҳлили молиявиро ба таври умумӣ чунин метавон шарҳ дод.

Таҳлили молиявӣ ин системаи тарзҳои тадқиқот ва омӯзиши равандҳои хоҷагидорӣ оиди вазъи молиявӣ ва натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона мебошад, ки дар таҳти таъсири омилҳои объективӣ ва субъективӣ, дар асоси маълумотиҳои ҳисоботи буғалтерӣ ва дигар намудҳои ахбор (ташкилӣ-ҳуқуқӣ, меъёрӣ-посухӣ, статистикӣ ва ғ.) ба миён омадааст.

Мақсади таҳлили молиявӣ ин аст:

- баҳодиҳии объективонаи вазъи молиявӣ, пардохтавонӣ, ус-тувориҳои молиявӣ ва фаъолнокии кории корхона;
- ошкоркунии роҳҳои зиёдгاردонии сармояи худӣ, активҳои (амволи) соф, даромаднокии аксияҳо ва беҳгاردонии истифодабарии воситаҳои ҷалбгарида (гирифташуда, қарзӣ);
- тартибдиҳии пешомадҳои афзоиши (камшавии) натиҷаҳои молиявӣ ва пешгӯиҳои бодаел оиди дараҷаи воқеияти муфлисшавии корхона ва дар ин асос — тартибдиҳии тариқаҳои қарорҳои идоравии асоснок аз тарафи истифодабарандагони дохилӣ ва берунии ахбори таҳлилий бо мақсадҳои баландбардории самаранокии хоҷагидорӣ, мустаҳкамкунии алоқаҳои дарозмӯҳлати иқтисодӣ бо шарикон.

Натиҷаҳои молиявии ниҳоеи фаъолияти корхона чузъи таркибии фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ вай мебошанд ва аз ин ру таҳлили равандҳои молиявӣ — қисми ҷудонашавандаи таҳлили иқтисодии фаъолияти корхонаву ташкilotҳои тиҷоратӣ мебошад, ки онро истифодабарандагони дохилӣ ва берунии ахбори молиявӣ ба ҷо меоранд.

Принсипҳои тапшиқӣ, мундариҷа ва методҳои таҳлили молиявӣ. Таҳлили молиявӣ бо чунин принсипҳо ба ҷо оварда мешавад: мунтазамии назорати вазъ ва инкишофи равандҳои молиявӣ, муттасилий, объективӣ, илмӣ, динамики, комплексӣ, системавӣ, эътимодноки, аҳамиятноки амалӣ, муҳимӣ, мутобиқат ва баҳамалоқамандии маълумотҳои ҳисоботи буғалтерӣ, рӯшани фаҳмиши натиҷаҳои таҳлили молиявӣ, асоснокӣ ва фаврияти қабули қарорҳои идоравӣ.

Мундариҷаи таҳлили молиявӣ аз он муайян мешавад, ки истифодабарандаи ахбор кист ва соҳаҳои манфиатҳои иқтисодии вай дар баҳодиҳии ҷиҳатҳои гуногуни фаъолияти молиявии корхона чӣ гуна мебошанд.

Масалан соҳаҳои манфиатҳои иқтисодии соҳибмулки корхона инҳоанд: баҳодиҳии ба мақсад мувофиқ будани хароҷоти харҷгардида ва натиҷаҳои молиявии ноилгашта, устувории молиявӣ, имкониятҳо ва пешомадҳои инкишофи самаранокии истифодабарии воситаҳои қарзӣ; ошкоркунии зарарҳо, хароҷоти ғайриистеҳсоли ва талафот; тартибдиҳии ояндабинҳои оиди тавоноии молиявии корхона ва ғ.

Барои истифодабарандагони берунии ахбори молиявӣ ин ҷиҳатҳо манфиатноканд:

♦ *Аксионерҳо* – таҳлили ҳаёати хароҷоти идоравӣ ва баҳодиҳии ба мақсад мувофиқии онҳо; таҳлили бунёдшавии фоидаи баланс ва фоидаи дар ихтиёри корхона монда; таҳлили зарарҳо, хароҷоти ғайриистеҳсоли ва талафот; таҳлили харҷкунии фоида; баҳодиҳии сиёсати дивидендӣ.

♦ *Кредиторҳо ва бонкҳо* – баҳодиҳии ҳаёт ва сохтори амволи корхона; таҳлил ва баҳодиҳии вазъи молиявии корхона, пардохттавонӣ ва устувории молиявии он; баҳодиҳии самаранокии истифодабарии сармояи худӣ ва гирифташуда (заемӣ); таҳлили ҳаёт, сохтор ва таносуби қарзидориҳои дебиторӣ ва кредиторӣ; баҳодиҳии ҳисоббарбаркуниҳои кредиту маблағҳои гирифташудаи кӯтоҳмӯҳлат ва дарозмӯҳлат.

♦ *Таъминкунандагон ва харидорон* – баҳодиҳии ликвиднокии (пӯшонидани) ўҳдадориҳои ҷорӣ; мавҷудияти қарзидориҳои мӯҳлатгузашти дебиторӣ ва кредиторӣ; таҳлил ва баҳодиҳии сохтори активҳои гардон; баҳодиҳии пардохттавонӣ ва устувории молиявӣ.

♦ *Нозироти андоз* – баҳодиҳии бозътимодии маълумотҳо оиди асоси андозбасташавандаи андозҷудокунӣ ва ҷудокунӣ ба буҷет;

◆ *Фондҳои ғайрибучетӣ* – баҳодиҳии эътимоднокии ахбор оиди шумораи миёнаарӯйхаттаи кормандон ва ҷудокунии фонди пардохти меҳнат; баҳодиҳии саривақтияги ҳисоббаробаркуниҳо бо фондҳои ғайрибучетӣ.

◆ *Инвесторҳо* – баҳодиҳии вазъи молиявии корхона, самаранокии истифодабарии сармояи худӣ ва заёмӣ, қарзидориҳои дебиторӣ ва кредиторӣ, амволи корхона, активҳои ғайригардон ва гардони корхона; таҳлили дараҷаи ликвиднокии (пушонидани) ӯҳдадориҳои кӯтоҳмӯҳлат ва дарозмӯҳлат, устувории молиявӣ; таҳлил ва баҳодиҳии самаранокии маблағгузориҳои дарозмӯҳлат ва кӯтоҳмӯҳлат аз ҳисоби воситаҳои худии корхона.

◆ *Коргарони кироӣ* – баҳодиҳии динамикаи ҳаҷми фурӯш, хароҷот барои истеҳсоли маҳсулот, иҷроиши супоришҳои истеҳсоли ва ғайра намудани қонуният оиди пардохти меҳнат, пешкашкунии имтиёзҳои меҳнатӣ ва иҷтимоӣ аз ҳисоби фондаи софӣ корхона.

Барои ба ҷо овардани таҳлили молиявӣ миқдори зиёди намудҳо, методҳо ва тарзу қоидаҳои таҳлил истифода мешаванд: таҳлили сохторӣ, сохторӣ-динамикӣ, трендӣ, байниҳоҷагӣ; таҳлили коэффисиентӣ; таҳлили молиявӣ бо истифодабарии усулҳои гузоришҳои занҷирӣ, интегралӣ, таҳлили коррелятсионӣ, регрессионӣ; инчунин тарзу қоидаҳои муқоисакунии мутлақӣ дараҷаҳои бадастомада, ҳисобкунии тамоилоти мутлақ ва нисбӣ, иштироки саҳмӣ, гуруҳбандӣ, дисконткунӣ ва ғ.

Намудҳои муҳимтарини амсилаҳои таҳлили молиявӣ инҳоянд: дискриптивӣ, предикативӣ, меёрий (нормативӣ). *Амсилаҳои дискриптивӣ* бештар амсилаҳои тасвирӣ (шарҳдиҳӣ) мебошанд: бунёдкунии системаи балансҳои ҳисоботӣ, ифода намудани ҳисоботи молиявӣ бо шаклҳои гуногун, таҳлили амудӣ ва уфуқии ҳисоботи молиявӣ, системаи коэффисиентҳои таҳлилий, навиштаҳои таҳлилий ба ҳисоботҳо. Ҳамаи ин намудҳои амсилаҳо бо истифодабарии ҳисоботи буғалтерӣ асос меёбанд.

Амсилаҳои предикативӣ одатан хислати ояндабинӣ доранд. Онҳо барои баҳодиҳии ояндабинонаи вазъи ҷорӣ ва ояндаи фондаву даромадҳо, пардохттавонӣ, устуворӣ ва тавоноии молиявии корхона истифода мешаванд.

Амсилаҳои меёрий имконият медиҳанд, ки натиҷаҳои воқеии фаъолияти корхона бо натиҷаҳои интизории дар асоси бучет (план) пешбинишуда муқоиса карда шаванд. Ин гуна амсилаҳо асосан дар

таҳлили молиявии дохилӣ, инчунин дар ҳисобдории идоравӣ, ба хусус дар идораи хароҷот бештар истифода мешаванд.

Системаи нишондиҳандаҳои таҳлили ҳисоботи молиявӣ. Чӣ тавре, ки пештар қайд карда будем, предмети таҳлили иқтисодӣ ин равандҳои хоҷагидорӣ мебошанд, ки дар маҷмӯъ ғайрифаъолияти хоҷагидории корхонаро ташкил медиҳанд. Мундариҷаи миқдорӣ ва аҳамияти равандҳои хоҷагидорӣ бо нишондиҳандаҳои иқтисодӣ ифода мегарданд, ҷиҳати миқдории равандҳои молиявии корхона бошад – бо нишондиҳандаҳои молиявӣ. Бештари нишондиҳандаҳои молиявӣ дар ҳисоботи буғалтерӣ (молиявӣ) инъикос мегардад. Ҳар як сатри ҳисоботи молиявӣ ин худ як нишондиҳандаи молиявӣ мебошад. Нишондиҳандаҳои муҳимтарини ҳисоботи буғалтериро номбар мекунем.

Нишондиҳандаҳои асосии «Баланси буғалтерӣ» ва маълумотнома бар баланси буғалтерӣ инҳоянд: активҳои ғайригардон, активҳои гардон; активҳо; валютаи баланс; сармояи худӣ (сармоя ва захираҳо); ӯҳдадорӣҳои дарозмӯҳлат ва кӯтоҳмӯҳлат; қарзидорӣҳои дебиторӣ ва кредиторӣ; арзишҳои дар ҳисоботи пасибалансӣ ҳисобшуда.

Дар «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо», маълумотнома ва эзоҳот бар он чунин нишондиҳандаҳо инъикос меёбанд: маблағ аз фурӯши молҳо, маҳсулот, кор, хизматҳо; арзиши аслии бурридашуда ва пурраи молҳои фурӯхташуда; фоидаи умумӣ, фоида (зарар) аз фурӯш; фоида (зарар) то андозбандӣ; фоида (зарар) аз ғайрифаъолияти муқаррарӣ; фоидаи соф (фоида/зарари тақсимнашуда)-и давраи ҳисоботӣ; даромад ва хароҷоти амалиётӣ; даромад ва хароҷоти ғайрифурӯшӣ; даромад ва хароҷоти фавқулодда; дивидендҳои ба як аксия ростоянда; шарҳдиҳии фоида ва зарарҳои алоҳида.

Дар «Ҳисобот оиди тағирёбии сармоя» нишондиҳандаҳои ҷузъии ҳаракати сармояи худии корхона (сармояи уставӣ, сармояи иловагӣ ва захиравӣ, фоидаи тақсимнашуда, зарарҳои пушониданашудаи соли ҳисоботӣ ва солҳои гузашта); воридшавӣ ва истифодабарии (харҷкунии) тамоми ҷузъҳои таркибии сармояи худӣ ва захираҳои баҳодихӣ инъикос карда мешаванд; бузургӣҳои ин нишондиҳандаҳо дар вазъи аввал ва охири давра (сол) ҳисоб карда мешаванд.

Дар «Ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ» мавҷудият, воридшавӣ ва харҷшавии воситаҳои пулии корхона аз ғайрифаъолияти ҷорӣ (муқаррарӣ), инвестиционӣ ва молиявии корхона инъикос гардида, тағирёбии онҳо дар охири сол нисбат ба аввали сол баҳо дода мешавад.

Дар «Замима бар баланси буғалтерй» тавсифи васеъи чунин нишондиҳандаҳо дода мешавад: ҳаракати воситаҳои заимӣ; қарзидориҳои дебиторӣ ва кредиторӣ, аз он ҷумла — қарзидориҳои муҳлати пушониданашон зиёда аз се моҳ гузашта; векселҳо; амволи амортизатсияшаванда; воситаҳои инвеститсияҳо ва маблағгузориҳои дарозмуҳлат; хароҷоти фаъолияти муқаррарии соли гузашта ва соли ҳисоботи бо ҷузъҳои хароҷот, инчунин бақияҳои ($\pm$) истеҳсолоти нотаом, хароҷоти давраҳои оянда ва захираҳои хароҷоти дарпешбуда ва ғ.

Ҳатто нигоҳи рӯякӣ намудан ба маълумотҳои ҳисоботи буғалтерй имкониятҳои муҳими таҳлили онро нишон медиҳад, ки барои идоракунии сармояи корхона, активҳо ва ўҳдадориҳо, даромадҳо ва хароҷот, натиҷаҳои молиявӣ истифода шуда метавонанд.

Нишондиҳандаҳои фаъолияти молиявии корхона дар давоми сол дар таҳти таъсири омилҳои гуногун (экстенсивӣ ва интенсивӣ, мустақим ва ғайримустақим, объективӣ ва субъективӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, табиӣ ва ғ.) қарор доранд.

Таъминоти ахборӣ ва ташкили таҳлили молиявӣ. Барои иҷро намудани таҳлили асоснок ва баҳодиҳии вазъи молиявии корхона бояд тамоми ахбор оиди фаъолияти хоҷагидорӣ он истифода шавад. Танҳо маълумотҳои «Баланси буғалтерй», «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо» ва дигар ҳисоботҳои молиявӣ барои ин кифоя нестанд, чунки онҳо одатан дар муҳлатҳои на камтар аз се моҳ тартиб дода мешаванд. Аз ин рӯ барои баҳодиҳии ҷорӣ вазъи молиявии корхона ахбореро низ бояд истифода бурд, ки дар чунин ҳуҷҷатҳои нишон дода мешавад:

- ҳуҷҷатҳои муассисии корхона;
- аҳднома (контракт)-ҳо ва шартномаҳо оиди овардани масолеҳ ва бурдани маҳсулот, харид кардани воситаҳои асосӣ ва дигар амвол;
- шартномаҳои кредитӣ;
- ҳуҷҷатҳои ба сиёсати ҳисобдорӣ корхона алоқаманд;
- Китоби асосӣ ва регистрҳои ҳисобдорӣ буғалтерй (аз он ҷумла, журнал-ордерҳо, китобҳои хариду фурӯш);
- эълонияҳои андоз.

Ба ғайр аз ин чунин маълумотҳо истифода мешаванд:

- ҳисоботи статистикӣ: «Маълумот оиди инвеститсияҳо»; «Маълумот оиди вазъи молиявии корхона (ташкilot)»;

«Маълумот оиди шумора, музди кор ва ҳаракати кормандон», «Ҳисобот оиди хароҷот барои истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо)»; «Маълумот оиди мавҷудият ва ҳаракати фондҳои асосӣ ва дигар активҳои ғайримоддӣ».

Инчунин ин ҳуҷҷатҳо таҳлил карда мешаванд:

- маводҳои судҳо ва даъвоҳои иқтисодӣ (арбитражӣ);
- санадҳои тафтиши нозироти андоз;
- ҳулосаҳои аудитории соли гузашта;
- ҳисоботи буғалтерии соли гузашта: «Баланси буғалтерӣ», «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо», «Ҳисобот оиди ҳаракати сармоя», «Ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ», «Замима бар баланси буғалтерӣ».

Бояд қайд кард, ки ҳар як манбаи ахбории таҳлили молиявӣ дорои имконияти ба қадри кофӣ ва объективона кӯшода додани ҷиҳатҳои муайяни вазъи молиявии корхона мебошад.

Таъминоти ташкилии таҳлили молиявӣ аз мақсад ва вазифаҳои иҷро намудани таҳлили ё комплексӣ ва ё мавзӯии вазъи молиявии корхона, аз талаботи амалии истифодабарандагони ҳам дохилӣ ва ҳам берунии натиҷаҳои ҷамъбастии таҳлил бармеояд.

Истифодабаранда (фармоишгари таҳлил) одатан мутобикқунандаи иҷроиши таҳлили молиявӣ мебошад. Соҳибмулкони, иҷрокунандагони инвеститсияҳо ва кредитҳои калон, ки воситаҳои онҳоро корхона бесамарона истифода мебарад, метавонанд фармоишгари таҳлил бошанд. Мутобикқунандаи таҳлил роҳбарони гурӯҳҳои таҳлилиро барои иҷрои вазифаҳои гузошташуда таъин мекунад. Таҳлилчиён одатан аз ҳисоби кормандони он корхонае таъин карда мешаванд, ки вазъи молиявии вай таҳлил карда мешавад. Вале роҳбари берунаи новобаста низ даъват шуда метавонад. Бештар ба сифати роҳбари гурӯҳи таҳлилий сарбуғалтери корхона, директори молиявӣ ё тижоратӣ, роҳбарони шӯъбаҳои кредитӣ, соҳибкорони инфиродӣ (таҳлилчиён) таъин карда мешавад.

Мавзӯи 13. Таҳлили натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона

Вазифа ва манбаҳои ахбории таҳлили натиҷаҳои молиявӣ. Дар шароитҳои бозор ҳар як субъекти хоҷагидорӣ чун молистеҳсолкунандаи алоҳида баромад мекунад, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ мустақил буда, дар интиҳоби соҳаи фаъолият, бунёдкунии ассортименти молии худ мустақил аст, хароҷот ва нархи мо-

ли худро худ муайян мекунад, маблағи фурушро ҳисоб мекунад ва дар натиҷа ғоида ё зарарро аз ғайрияти худ ошкор менамояд.

Гирифтани ғоида мақсади бевоситаи истеҳсолии ҳар як субъекти хоҷагидорӣ мебошад. Татбиқи намудани ин мақсад фақат дар он ҳолате имконӣ мегардад, ки агар субъекти хоҷагидорӣ маҳсулоте (кор, хизматҳое) барорад, ки бо хусусиятҳои истеъмолии худ ба талаботҳои ҷамъият мувофиқат намоянд. Барои ошкор намудани натиҷаи молиявӣ маблағи фуруш (даромад) бо ҳароҷот муқоиса карда мешавад. *Ғоида* натиҷаи молиявии мусбатро инъикос менамояд. Ҷаҳд намудан ба гирифтани ғоида молистеҳсолкунандагонро ба зиёд намудани ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ва камкунии ҳароҷот майл мекунонад. Ғоида дарак медиҳад, ки дар қучо афзоиши зиёдтари арзишро ба даст овардан мумкин, вай барои инвеститсиякунӣ ба ин соҳаҳои ғайрияти ҳавасмандӣ бунёд менамояд. Ғоида шакли асосии даромади соф (дар қатори аксизҳо ва андоз аз арзиши иловашуда) мебошад. Афзоиши ғоида барои такрористеҳсолкунии васеъ, ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва моддии ҷамъаҳои меҳнатӣ замина бунёд менамояд. Аз ҳисоби ғоида ҳиссаҷудокуниҳо ба буҷет ва фондҳои ғайрибуҷетӣ ба ҷо оварда мешаванд. Ғоида дарҷаи ғайринокии қорӣ ва беҳбудии молиявии қорхонаро тавсиф медиҳад. Дар шароитҳои бозор қорхонаҳо ба он рағбат доранд, ки ғоидаи зиёдтарин, ё аққалан ҷунон миқдори ғоидае гиранд, ки инкишофи устувори истеҳсолотро дар шароитҳои рақобат таъмин намояд, ба қорхона имконият диҳад, ки мавқеи худро дар бозори маҳсулот нигоҳ дорад ва ғайрияти мунтазамашро таъмин намояд.

Зарар - натиҷаи молиявии манфии ғайрияти мебошад. Вай аз мавҷуд будани қамбудиву ҳатогиҳо дар ғайрияти қорхона дарак медиҳад. Ба миён омадани зарар қорхонаро ба вазъи молиявии ногувор мононда, дар оқибат онро ба муфлисшавӣ меорад.

Системаи нишондиҳандаҳои натиҷаҳои молиявӣ дар баробари нишондиҳандаҳои мутлақ (ғоида, зарар) инчунин нишондиҳандаҳои нисбии самаранокӣ ғайрияти (даромаднокӣ)-ро дар бар мегирад. Ҳар чӣ қадаре, ки сатҳи даромаднокӣ зиёд бошад, самаранокӣ ғайрияти хоҷагидорӣ зиёд аст.

Вазифаҳои асосии таҳлили натиҷаҳои молиявии ғайрияти қорхона инҳоянд:

- баҳодиҳии динамикаи нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбии натиҷаҳои молиявӣ (ғоида ва даромаднокӣ);

- таҳлили омили фоида аз фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо);
- таҳлили натиҷаҳои молиявӣ аз дигар амалиётҳои фурушӣ ва фаъолияти ғайрифурӯшӣ;
- таҳлил ва баҳодиҳии истифодабарии фоидаи соф;
- ошкоркунӣ ва баҳодиҳии захираҳои имконии баландбардории фоида ва даромаднокӣ дар асоси беҳгардонии ҳаҷмҳои истеҳсолот.

Манбаҳои асосии ахборӣ барои таҳлили натиҷаҳои молиявии корхона инҳоянд: «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо», «Баланси буғалтерӣ», «Ҳисобот оиди ҳаракати сармоя» ва «Ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ». Инчунин дар таҳлил маълумотҳои ллати молиявӣ, ҳисобдорӣи аналитикии буғалтерӣ истифода мешаванд.

Таҳлили ҳайат ва динамикаи фоидаи балансӣ. Амсилаи бунёдгардӣи натиҷаҳои молиявӣ барои тамоми корхонаҳо новобаста аз шакли ташкилӣ-ҳуқуқӣи хоҷагидорӣ ва шаклҳои моликияти онҳо ягона мебошад.

Натиҷаи молиявии ниҳой – ин *фоидаи (ё зарари) балансӣ* мебошад. Натиҷаи молиявии умумии соли ҳисоботӣ ба ҳосили ҷамъи фоида аз фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо), натиҷа аз амалиётҳои дигари фурушӣ, бақияи даромаду хароҷот аз амалиётҳои ғайрифурӯшӣ баробар аст.

Натиҷаи фоида аз фуруши маҳсулот (фаъолияти асосӣ) ин маблағи фуруши маҳсулоти истеҳсолшуда (кор ва хизматҳои иҷрокардашуда) мебошад.

Натиҷа аз амалиётҳои дигари фурушӣ инҳоро дар бар мегирад: маблағи фуруши воситаҳои асосӣ, активҳои ғайримоддӣ ва дигар амвол.

Бақияи даромад (хароҷот) аз амалиётҳои ғайрифурӯшӣ инҳоро дар бар мегирад:

- даромадҳои гирифташуда (хароҷоти кардашуда) аз иштироки сазмӣ дар корхонаҳои муштарақ;
- даромадҳо (хароҷот) аз иҷорадиҳӣи (иҷорагирии) амвол;
- даромадҳо (хароҷот) аз аксияҳо, облигатсияҳо ва дигар қоғазҳои қиматнок;
- маблағҳои гирифташуда ва супоридашуда дар шакли даъвоҳои иқтисодӣ, ҷаримаҳо ва товони талафот (зарарҳо);
- дигар даромаду хароҷот аз амалиётҳои, ки бевосита ба истеҳсол ва фуруши маҳсулот алоқаманд нестанд. Дар ин

ҳолат пардохтҳои ба буҷет дар шакли ҷаримаҳо супоридашуда аз ҳисоби ғоидаи дар ихтиёри корхона монда ба ҷо оварда мешаванд ва ба ҳайати хароҷот аз амалиётҳои ғайрифуруши дохил карда намешаванд.

Корхона бо баназардошти стратегияи молиявии худ бузургии ғоидаи баланси аз ҳисоби интиҳоби ин ё он усул зиёд ё кам карда метавонад:

- баҳодиҳии амвол;
- тартиби хориҷкунии (аз баланс) амвол;
- муқарраркунии муҳлатҳои истифодабарии амвол.

Ҳамаи ин бояд дар сиёсати ҳисобдорӣ корхона инъикос ёбад. Дар натиҷа буғалтер бояд тариқаи сиёсати ҳисобдориеро интиҳоб ва ба роҳбар пешкаш карда тавонад, ки татбиқи стратегияи молиявии корхонаро таъмин кунад.

Вазифаҳои асосии таҳлил инҳоянд:

- баҳодиҳии динамикаи нишондиҳандаҳои ғоидаи балансӣ;
- ошкоркунӣ ва ҷенкунии таъсири намудҳои гуногуни даромадҳо ба бузургии ғоида;
- баҳодиҳии захираҳои имконии афзоиши минбаъдаи ғоидаи балансӣ.

Таҳлили ғоидаи балансӣ аз баҳодиҳии умумии маблағи он дар давраи ҳисоботи оғоз меёбад. Пас ғоидаи балансӣ дар динамика, инчунин тағирёбии ҳар як нишондиҳандаи он дар давраи ҷорӣ таҳлилий омӯхта мешавад.

Дар хотима тағирёбии вазни қиёсии ҳар як намуди даромадҳо дар бузургии ғоидаи балансӣ таҳлил карда мешавад. Барои ин вазни қиёсии (саҳми) ҳар як намуди даромадҳо дар ғоидаи балансӣ дар аввал ва охири давра, тағирёбии онҳо муайян карда мешавад.

Барои таҳлил ва баҳодиҳии сатҳ ва динамикаи нишондиҳандаҳои ғоида ҷадвале тартиб дода мешавад, ки дар он маълумотҳои ҳисоботи буғалтерии корхона («Ҳисобот оиди ғоида ва зарарҳо») истифода мешаванд (ҷадвали 35). Аҳбори дар плани молиявӣ ва «Ҳисобот оиди ғоида ва зарарҳо» мавҷудбуда имконият медиҳад, ки натиҷаҳои молиявии аз тамоми намудҳои фаъолият гирифташудаи корхона таҳлил карда шаванд.

Таҳлили нишондиҳандаҳои мутлақӣ дар ҷадвали 35 овардашуда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки корхона дар соли ҳисоботи дар фаъолияти хоҷагидорӣ худ ҳам нисбат ба план ва ҳам нисбат ба маълумотҳои воқеии соли гузашта ба натиҷаҳои молиявии баландтар ноил гаш-

тааст. Корхона ба андозаи 5340 ҳаз. сомонӣ, ё ки 35,6% зиёда аз план ғоида гирифтааст; нисбат ба соли гузашта бошад афзоиши ғоида 1640 ҳаз. сомонӣ, ё 8,8%-ро ташкил додааст.

Таҳлили сохтори ғоидаи соли ҳисоботӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки қисми асосии онро ғоида аз фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо) ташкил медиҳад: дар соли ҳисоботӣ 90,2% (18340:20340×100%), дар соли гузашта – 91,3% (17080:18700×100%). Ба каме пастшавии ҳиссаи ғоида аз ғайрифуруши асосӣ - 1,1% (90,2% - 91,3%) нигоҳ накарда, афзоиши мутлақӣ ғоида нисбат ба соли гузашта 1260 ҳаз. сомонӣ, ё 7,4%, нисбат ба план бошад – 3840 ҳаз. сомонӣ, ё 26,5%-ро ташкил додааст.

Ҷадвали 35. Ахбор барои таҳлили натиҷаҳои молиявӣ

Номгуи нишондиҳандаҳо	Плани соли ҳисоботӣ, ҳаз. сомонӣ	Воқеъӣ		Тамоилот			
		соли гузашта	соли ҳисоботӣ	аз план		Аз соли гузашта	
				ҳаз. сомонӣ	%	ҳаз. сомонӣ	%
Ғоида (зарар) аз фуруши маҳсулот (кор, хизматҳо)	14500	17080	18340	+3840	+26,5	+1260	+7,4
Ғоидаҳои гирифташуда	-	220	400	+400	-	+180	+81,8
Ғоидаҳои додашуда	-	-	100	+100	-	+100	-
Даромадҳо аз иштирок дар корхонаҳои дигар	-	800	940	+940	-	+140	+17,5
Дигар даромадҳои амалиётӣ	500	440	640	+140	+28	+200	+45,5
Дигар хароҷоти амалиётӣ		700	600	+600	-	-100	-14,5
Ғоида (зарар) аз ғайрифуруши молиявӣ-хоҷагидорӣ (1+2-3+4+5-6)	15000	17840	19620	+4620	+30,8	+1780	+10
Дигар даромадҳои ғайрифурушӣ	-	1260	1020	+1020	-	-240	-19
Дигар хароҷоти ғайрифурушӣ	-	400	300	+300	-	-100	-25
Ғоида (зарари) соли ҳисоботӣ (7+8-9)	15000	18700	20340	+5340	+35,6	+1640	+8,8

Корхона аз ғаёлияти молиявии худ натиҷаи мусбие гирифтааст, ки имконият додааст, то маблағи ғоидаи соли ҳисоботӣ нисбат ба соли гузашта ба андозаи 1240 ҳаз. сомонӣ, ё 8,3% ($1240:15000 \times 100\%$) ва нисбат ба план – 220 ҳаз. сомонӣ, ё 1,2% ($220:18700 \times 100\%$) зиёд шавад.

Аз фурӯши фондҳои асосӣ ва дигар амвол корхона натиҷаи молиявии манфӣ гирифтааст. Барзиёдати дигар хароҷоти амалиётӣ аз ин гуна даромадҳо ғоидаи соли ҳисоботино нисбат ба план ба андозаи 460 ҳаз. сомонӣ (600–140) кам намудааст.

Натиҷаи молиявии аз ғаёлияти ғайрифурӯшӣ гирифташуда имконият дод, ки ғоидаи соли ҳисоботӣ нисбат ба план ба андозаи 720 ҳаз. сомонӣ (1020–300) зиёд шавад; ғоидаи соли ҳисоботӣ нисбат ба соли гузашта ба андозаи 140 ҳаз. сомонӣ ((–240)–(–100)) кам шудааст.

Таҳлили динамикаи сохторӣ шояди он аст, ки аз маблағи умумии афзоиши ғоида нисбат ба соли гузашта (5340 ҳаз. сомонӣ) 71,9%, ё 3840 ҳаз. сомонӣ аз ҳисоби афзоиши ғоида аз фурӯши маҳсулот (ғаёлитӣ асосӣ) ба даст омадааст.

Бузургии ғоидаи балансӣ аз усулҳои танзимкунии ғоида вобаста мебошад:

- ◆ Тағирёбии ҳудудҳои арзиши ба воситаҳои асосӣ гузаронидани амвол, ки дар натиҷаи он маблағи хароҷоти ҷорӣ ва ғоида тағир меёбад (вобаста аз тарзҳои гуногуни ҷудо намудани амортизатсияи воситаҳои асосӣ).

- ◆ Истифодабарии усули амортизатсияҷудокунӣ босуръати қисми ғаёли воситаҳои асосӣ низ ба зиёдшавии арзиши аслии маҳсулот ва камшавии маблағи ғоида ва дар оқибат ба камшавии андозҳо аз ғоида меорад.

- ◆ Истифодабарии усулҳои гуногуни баҳодиҳии активҳои ғайримоддӣ ва тарзҳои амортизатсияҷудокунӣ онҳо.

- ◆ Интиҳоби усули баҳодиҳии захираҳои истеҳсолии истеъмолшуда.

- ◆ Тағирёбии тартиби ба арзиши аслии кӯчонидани хароҷоти таъмири воситаҳои асосӣ (бо хароҷоти воқеӣ ё бо қисмҳои баробар аз ҳисоби фонди таъмирии бунёдгардида).

- ◆ Тағирёбии муҳлатҳои пушонидани хароҷоти давраҳои оянда, ки камкунии онҳо ба афзоиши арзиши аслии маҳсулоти соли ҳисоботӣ меорад.

- ◆ Тағирёбии усули муайянкунии ғоида аз фурӯши маҳсулот.

Ҳамаи усулҳои номбаршудаи танзимкунии фоида метавонанд, ки бузургии фоида аз фурӯши маҳсулот, фоидаи балансӣ ва умуман вазъи молиявии корхонаро тағир диҳанд.

Таҳлили омили фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо). Таҳлили фоидаи балансӣ нишон медиҳад, ки дар ҳаёати фоидаи балансӣ вазни қиёсии баландтаринро фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) ишғол менамояд.

Андозаи фоида аз фурӯши маҳсулот аз инҳо вобаста аст:

- усулҳои хориҷкунии қарзҳои беумед;
- тарзи қабулгардидаи баҳодиҳии арзишҳои молӣ-моддӣ;
- усулҳои ҷудокунӣ амортизатсияи воситаҳои асосӣ ва активҳои ғайримоддӣ;
- тағирёбии мӯҳлатҳои пушонии хароҷоти давраҳои оянда, ки камкунии онҳо ба афзоиши арзиши аслии маҳсулоти соҳли ҳисоботӣ меорад.

Вазифаҳои асосии таҳлил инҳоянд:

- Баҳодиҳии динамикаи нишондиҳандаҳои фоида, асоснокии бунёдгардӣ ва тақсими бузургӣҳои воқеии онҳо.
- Ошкоркунӣ ва ченкунии таъсири омилҳои гуногун ба фоида.
- Баҳодиҳии захираҳои имконии афзоиши минбаъдаи фоида дар асоси беҳгардонии ҳаҷми истеҳсол ва хароҷот.

Фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) – фарқи байни маблағи фурӯши маҳсулот бо нархҳои амалӣ (бе андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо) ва хароҷоти истеҳсол ва фурӯши маҳсулот мебошад:

$$P_{\phi M} = M\Phi - S,$$

дар ин ҷо: $P_{\phi M}$ – фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо); $M\Phi$ – маблағи фурӯш (бе андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо); S – арзиши аслии пурраи маҳсулот.

Таҳлили фоида аз фурӯши маҳсулот талаб менамояд, ки на фақат баҳои умумии динамикаи иҷроии плани фоида аз фурӯш дода шавад, балки инчунин баҳодиҳии омилҳои гуногуни ба бузургӣ ва динамикаи фоида аз фурӯш таъсиррасонанда ба ҷо оварда шавад.

Ба фоида аз фурӯши маҳсулот тағирёбии чунин омилҳо таъсир мерасонад:

- нархҳои фурӯши молҳо ва тарифҳои хизматрасониву корҳо;
- арзиши аслии пурраи молҳои фурӯхташуда;
- ҳаҷми фурӯш;
- сохтор ва ассортименти маҳсулоти фурӯхташуда.

Тағирёбии нархҳои фурӯши молҳо ва тарифҳои кору хизматҳо ба тағирёбии фоида таъсири мутаносибонаи роста мерасонад, яъне бо баландшавии сатҳи нархҳо маблағи фоида зиёд мешавад ва баръакс. Арзиши аслии маҳсулот бо фоида дар вобастагии мутаносибонаи чаппа қарор дорад: баландшавии арзиши аслии фойдасоз кам мекунад ва баръакс.

Ҳаҷми фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) ба маблағи фурӯш таъсири гуногун расонида метавонад. Ҳангоми зиёд шудани ҳаҷми фурӯши маҳсулоти зараровар (ё камфоида) маблағи фоида кам мешавад ва баръакс.

Тағирёбии сохтор ва ассортименти маҳсулоти истеҳсолшаванда низ ба бузургии фоида таъсири гуногун мерасонад. Бо зиёд шудани ҳиссаи маҳсулоти даромаднок дар ҳаҷми умумии фурӯши он маблағи фоида зиёд мешавад ва баръакс.

Барои он ки фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) таҳлил карда шавад, бояд ба тағирёбии фоида баҳои умумӣ дода шавад:

$$\Delta P_{\Phi M} = P_1^{\Phi M} - P_0^{\Phi M},$$

дар ин ҷо: $\Delta P_{\Phi M}$ — тағирёбии фоида аз фурӯши маҳсулот; $P_1^{\Phi M}, P_0^{\Phi M}$ — фоида аз фурӯши маҳсулот дар давраи ҳисоботӣ ва базавӣ.

Пас бояд таъсири миқдории тағирёбии омилҳо муайян карда шавад.

Ҳисобкунии таъсири ба фоида расонидаи тағирёбии нархҳои фурӯши молҳои фурӯхташуда чун фарқи байни фурӯш дар соли ҳисоботӣ бо нархҳои соли ҳисоботӣ ва фурӯш дар соли ҳисоботӣ бо нархҳои соли базавӣ (ба воситаи маблағи фурӯш) ба ҷо оварда мешавад:

$$\Delta P_z^{\Phi M} = \sum q_1 z_1 - \sum q_1 z_0,$$

дар ин ҷо: $\Delta P_z^{\Phi M}$ — тағирёбии фоида аз ҳисоби тағирёбии нархҳои фурӯши молҳо; $\sum q_1 z_1, \sum q_1 z_0$ — ҳаҷми фурӯш мувофиқан бо нархҳои соли ҳисоботӣ ва базавӣ.

Ҳисобкунии таъсири ба фоида расонидаи тағирёбииҳои арзиши аслии (аз ҳисоби дигаргуниҳои сохторӣ дар ҳайати маҳсулот) чун фарқи байни арзиши аслии воқеии маҳсулоти фурӯхташудаи соли ҳисоботӣ ва арзиши аслии маҳсулоти фурӯхташудаи соли ҳисоботӣ бо нархҳо ва шароитҳои соли базавӣ (ба воситаи хароҷоти истеҳсоли маҳсулоти фурӯхташуда) ба ҷо оварда мешавад:

$$\Delta P_s^{\Phi M} = S z_1 - S z_0,$$

дар ин ҷо: $\Delta P_s^{\Phi M}$ - тағирёбии фоида аз ҳисоби тағирёбии арзиши аслий; Sz_1 – арзиши аслии воқеъии маҳсулоти фурухташудаи соли ҳисоботӣ; Sz_0 – арзиши аслии маҳсулоти фурухташудаи соли ҳисоботӣ бо нархҳои соли базавӣ.

Ҳисобкунии таъсири ба фоида расонидаи тағирёбиҳои ҳаҷм ва сохтори маҳсулот чун фарқи байни фоида аз фуруши маҳсулоти бо нархҳо ва арзиши аслии соли базавӣ бо ҳаҷми воқеъии фуруш ҳисобшуда ва фоидаи соли базавӣ (ва ё бузургии плании фоида) ба ҷо оварда мешавад:

$$\Delta P_{Q,C}^{\Phi M} = P^{\Phi M} q_1 z_0 - P^{\Phi M} q_0 z_0,$$

дар ин ҷо: $P_{Q,C}^{\Phi M}$ – тағирёбии фоида аз ҳисоби тағирёбии ҳаҷм ва сохтор; $P^{\Phi M} q_1 z_0$ – фоида аз фуруш бо ҳаҷми воқеъӣ ва нархҳои соли базавӣ; $P^{\Phi M} q_0 z_0$ – фоидаи бо тамоми нишондиҳандаҳои базавӣ ё плании ҳисобшуда.

Барои чен кардани таъсири фақат ҳаҷми фуруш бояд таъсири ҳаҷм ба воситаи коэффисиенти афзоиши фуруши маҳсулот (K_ϕ) муайян карда шавад, яъне фоизи иҷроиши плании фуруши маҳсулоти бо арзиши аслии плани ва ё ифодаи табиӣ баҳододашуда чен карда шавад:

$$\Delta P_Q^{\Phi M} = P_{\text{бал}} K_\phi - P_{\text{бал}} = P_{\text{бал}} (K_\phi - 1),$$

$$K_\phi = \frac{q_1}{q_0},$$

дар ин ҷо: $\Delta P_Q^{\Phi M}$ – тағирёбии фоида аз ҳисоби тағирёбии ҳаҷми фуруш; $P_{\text{бал}}$ – фоидаи балансӣ; K_ϕ – коэффисиенти афзоиши ҳаҷми маҳсулоти фурухташуда; q_1, q_0 – истеҳсоли воқеъӣ ва плании маҳсулот бо ифодаи шартан табиӣ.

Ҳисобкунии таъсири ба фоида расонидаи тағирёбиҳои сохтори маҳсулоти фурухташуда бо усули бақиявӣ ба ҷо оварда мешавад:

$$\Delta P_C^{\Phi M} = \Delta P_{Q,C}^{\Phi M} - \Delta P_Q^{\Phi M},$$

дар ин ҷо: $\Delta P_C^{\Phi M}$ – тағирёбии фоида аз ҳисоби тағирёбиҳои сохтори маҳсулоти фурухташуда.

Ҳисобкунии таъсири миқдорӣ омилҳоро ба бузургии фоида метавон бо истифодабарии чадвали 36 ба ҷо овард.

Фоида аз фуруши маҳсулот ба андозаи 315 ҳаз. сомонӣ (4585 – 4270) зиёд шудааст.

Чадвали 36. Ахбор барои ченкунии таъсири омилҳо ба бузургии фоида

Нишондиҳанда	Дар соли гузашта	Бо арзиши аслий ва нархҳои соли гузашта	Бо арзиши аслий ва нархҳои соли ҳисоботӣ
Маблағи фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) бо нархҳои яклухт (бе ААИ ва аксизҳо), ҳаз. сомонӣ	28900	26875	27095
Арзиши аслии пурраи маҳсулоти фурӯхташуда, ҳаз. сомонӣ	24830	22660	22510
Фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо), ҳаз. сомонӣ	4270	4215	4585

Таъсири тағирёбии нархҳо – $\Delta P_2^{\Phi M} = 27095 - 26875 = +220$ ҳаз. с.

Таъсири тағирёбии арзиши аслий – $\Delta P_3^{\Phi M} = 22510 - 22660 = -150$ ҳаз. с. Пастшавии арзиши аслий фоида аз фурушро зиёд мекунад.

Таъсири тағирёбии ҳаҷм ва сохтор – $\Delta P_{Q,C}^{\Phi M} = 4215 - 4270 = -55$ ҳаз. с.

Таъсири умумии омилҳо ба бузургии фоида 315 ҳаз. сомонӣ (+220–150–55).

$$K_{\Phi} = 27095 : 28900 = 0,93.$$

$\Delta P_Q^{\Phi M} = (4270 \times 0,93) - 4270 = -299$ ҳаз. сомонӣ. Камшавии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот фоида ро ба андозаи 299 ҳаз. сомонӣ кам намуд.

$\Delta P_C^{\Phi M} = (-55) - (-299) = +244$ ҳаз. сомонӣ. Тағирёбии сохтори истеҳсоли маҳсулот бузургии фоида ро ба андозаи 244 ҳаз. сомонӣ зиёд намуд.

Таҳлили натиҷаи ҳисобкуниҳо нишон медиҳад, ки зиёдшавии фоида аз фуруш аз ҳисоби баландшавии нархҳои фуруш ба андозаи 220 ҳаз. сомонӣ ва аз ҳисоби ба андозаи 150 ҳаз. сомонӣ пастшавии арзиши аслий, ки худ фоида ро зиёд намудааст, ба миён омадааст.

Таъсири тағирёбии ҳаҷм ва сохтори маҳсулот фоида ро ба андозаи 55 ҳаз. сомонӣ паст намудааст, ки ин аз ҳисоби ба андозаи 299 ҳаз. сомонӣ камшавии ҳаҷми фуруш ва тағирёбии сохтори истеҳсол ба андозаи 244 ҳаз. сомонӣ ба миён омадааст. Ҳамин тариқ, омилҳои нархӣ ва дигаргуниҳои сохтории истеҳсоли маҳсулот ба фоида таъсир расонидаанд.

Таҳлили сиёсати нархи корхона ва сатҳи нархҳои миёнаи фуруш. Яке аз омилҳои муҳими муайянкунандаи натиҷаҳои молиявии корхона ин сиёсати нархи корхона дар бозорҳои молӣ мебошад. Нархҳо фоидаи баплангирифтаи корхона, рақобаттавонии маҳсулот

ва талаботро бар он таъмин менамоянд. Ба воситаи нархҳо мақсадҳои ниҳони корхона татбиқ мегарданд, самаранокии ҷаъолияти тамоми ҷузьҳои сохтори истеҳсоливу фурӯшии корхона муайян карда мешавад.

Сиёсати нарх аз ин иборат аст, ки корхона нархҳоро бо ҷунон сатҳе муқаррар менамояд ва онҳоро вобаста аз вазъияти бозор ҷунон тағир медиҳад, ки ноилгардии мақсадҳои кӯтоҳмӯҳлат ва дарозмӯҳлати худ (фатҳ кардани ҳиссаи муайяни бозор, ба даст овардани пешвой дар бозор, гирифтани маблағи баплангирифташудаи ғоида, баландгардонии ғоида, истодатавонии корхона ва ғ.)-ро таъмин намояд. Дар ин ҳолат сиёсати нарх бояд бо баназардошти марҳилаи даври зисти молҳо таҳрир карда шавад.

Таҳлили қиёсии сатҳи нархҳо (ҷадвали 37) нишон медиҳад, ки корхонаи таҳлилшаванда сиёсати нарҳии қайштарро дар бозори дохилӣ ба ҷо овардааст. Вай ба камшавии талабот бар маҳсулоти Б тезтар таассур карда, сатҳи нарҳи онро нисбат ба корхонаи рақиб пасттар намудааст, ҳамзамон нарҳи маҳсулотеро, ки талаботаш зиёдтар аст, баланд намудааст. Дар натиҷа корхона тавонистааст, ки даромаднокии сармояро аз ҳисоби афзун намудани маблағи гардон баланд бардорад.

Ҷадвали 37. Таҳлили қиёсии сатҳи нархҳо

Намуди маҳсулот	Сатҳи нархҳо, ҳаз. сомонӣ				
	Дар бозори дохилӣ			Дар мамлакати хориҷӣ	
	Корхонаи таҳлилшаванда	Миёнаи соҳа	Корхонаи рақиб	Корхонаи таҳлилшаванда	Миёнаи бозор
А	5,6	5,0	5,3	6,5	7,0
Б	3,5	3,6	3,7	-	-

Ҳангоми омӯзиши сиёсати нарх таҳлили омилҳои сатҳи нархҳои миёнаи фурӯш аҳамияти муҳим дорад. Нарҳи миёнаи фурӯши воҳиди маҳсулот ҷун ҳосили тақсими маблағи фурӯши моли мувофиқ бар ҳаҷми фурӯши он дар давраи ҳисоботи муайян карда мешавад. Ба тағирёбии сатҳи он ҷунин омилҳо таъсир мерасонанд: сифати маҳсулоти фурухташуда, бозорҳои фурӯш, конъюнктураи бозор (таносуби талабот ва пешниҳодот), мӯҳлатҳои фурӯш, равандҳои инфлятсионӣ.

Сифати мол яке аз омилҳои асосиест, ки аз он сатҳи нархҳои миёнаи фурӯш вобаста мебошад. Барои сифати баландтари маҳсулот нарҳи баландтар муқаррар карда мешавад ва баръакс.

Тағирёбии сатҳи миёнаи нархи маҳсулотро аз ҳисоби сифати он ($\Delta Z_{\text{сиф}}$) бо чунин формула муайян намудан мумкин:

$$\Delta Z_{\text{сиф}} = \frac{Z_n - Z_n \times q_n}{q_{i, \text{ум}}},$$

дар ин ҷо: Z_n ва Z_n - мувофиқан нархи маҳсулоти сифати нав ва сифати пешина; q_n - ҳаҷми фуруши маҳсулоти дорои сифати нав; $q_{i, \text{ум}}$ - ҳаҷми умумии маҳсулоти фурухташудаи намуи i дар давраи ҳисоботӣ.

Барои намудҳои маҳсулоте, ки нархи онҳо вобаста аз навъ ва ё категория муқаррар карда мешавад, ҳисобкунии таъсири сифати маҳсулотро ба тағирёбии нархи миёна бо истифодаи усули фарқҳои мутлақ ба ҷо овардан мумкин: тамоилоти вазни қиёсии воқеъӣ аз вазни қиёсии планӣ барои ҳар як навъ ба нархи плании воҳиди маҳсулоти навъи мувофиқ зарб карда шуда ва натиҷаҳо ҷамъ карда мешаванд:

$$\Delta Z_{\text{сиф}} = \sum (B\bar{\kappa}_{i1} - B\kappa_{i0}) \times Z_{i0}.$$

Ҳисобкунии таъсири ҳайати навъиро ба сатҳи нархи миёна метавон бо усули фарқҳои мутлақ ба ҷо овард: тағирёбии вазни қиёсӣ барои ҳар як навъ ($\Delta B\kappa_i$) ба нархи маҳсулоти навъи мувофиқ (Z_i) зарб карда шуда, натиҷаҳо ҷамъ ва ба ҳаҷми умумии истеҳсоли ҳамин намуи маҳсулот бо ифодаи табиӣ ($q_{i, \text{ум}}$) зарб карда мешаванд:

$$\Delta q_{\text{навъ}} = \sum (\Delta B\kappa_i \times Z_i) \times q_{i, \text{ум}}.$$

Бо ҳамин методика инчунин тағирёбии нархи миёнаи фуруш вобаста аз бозорҳои фуруши маҳсулот ва муҳлатҳои фуруш ҳисоб карда мешавад.

Агар дар давоми сол бо таъсири инфлятсия нархҳо нисбат ба бузургии планишон тағир ёфта бошанд, пас тағирёбӣ барои ҳар як намуи маҳсулот ба ҳаҷми фуруши он пас аз тағирёбии нарх зарб карда шуда ва ба миқдори умумии маҳсулоти фурухташудаи соли ҳисоботӣ тақсим карда мешавад.

Дар хотима натиҷаҳои таҳлил барои ҳар як намуи маҳсулот ҷамъбаст карда мешаванд.

Таҳлили даромаду хароҷоти дигари амалиётӣ, фоизӣ ва ғайрифурӯшӣ. Иҷроиши плани фоида аз натиҷаҳои молиявии

фаъолияти ба фурӯши маҳсулот алоқаманд набуда низ вобастагии муҳим дорад. Ин гуна натиҷаҳо пеш аз ҳама аз фурӯши амволи нолозим ва барзиёдати корхона ба даст меоянд. Корхона аз гузоришҳои молиявии дарозмӯҳлат ва кӯтоҳмӯҳлат (аксияҳо, облигатсияҳо, депозитҳо, иштирок дар корхонаҳои муштарак) низ дар шакли даромади фоизӣ натиҷаи молиявӣ ба даст меорад.

Даромаду хароҷоти ғайрифурӯшӣ инҳоанд: фоида (зарар)-ҳои солҳои гузашта, ки дар соли ҳисоботӣ ошкор шудаанд; фарқҳои курсии амалиётҳо бо асъори (валютаи) хориҷӣ; ҷаримаҳои гирифташуда ва супоридашуда; зарарҳо аз дуркунии (хориҷкунии) қарзидориҳои дебиториву кредиторӣ беумеде, ки мӯҳлатҳои даъвояшон гузаштаанд; зарарҳо (талафот) аз офатҳои табиӣ ва ғ.

Дар рафти таҳлил ҳайат, динамика, иҷроиши план ва омилҳои тағирёбии маблағи фоидаву зарарҳои ба дастодада барои ҳар як вазъи мушаххас омӯхта мешаванд.

Бузургии фоида (зарар) аз фурӯши воситаҳои асосӣ ва дигар активҳои моддӣ аз миқдори амволи фурӯхташуда, арзиши балансӣ ва нархҳои фурӯши онҳо вобаста мебошад. Дар ин ҳолат на фақат натиҷаи молиявии мустақим, инчунин самара аз тезгардии гардониӣ сармоя низ бояд ба ҳисоб гирифта шавад.

Даромадҳои дорандаи аксияҳо аз дивиденд ва афзоиши сармоя ба аксия гузошташуда дар натиҷаи афзоиши нархи онҳо ба миён меоянд. Маблағи дивиденд аз миқдори аксияҳо ва сатҳи дивиденд бар як аксия, ки бузургии он бо сатҳи даромаднокии корхонаи аксионерӣ, сиёсати андоз ва амортизатсионӣ давлат, сатҳи ставкаи фоизӣ барои кредит ва ғ. вобаста аст, муайян карда мешавад. Дар рафти таҳлил динамикаи дивидендҳо, курси аксияҳо, фоидаи софӣ бар як аксия ростоянда омӯхта шуда, суръатҳои афзоиш ё паस्तшавии онҳо муқаррар карда мешаванд.

Даромад аз дигар қоғазҳои қиматнок (облигатсияҳо, сертификатҳои депозитӣ, векселҳо) аз миқдори облигатсияҳо, сертификатҳои амонатӣ (депозитӣ), векселҳои гирифташуда, арзиши онҳо ва сатҳи ставкаҳои фоизӣ вобаста мебошад.

Дар рафти таҳлил динамика ва сохтори даромадҳо барои ҳар як намуди қоғазҳои қиматнок омӯхта мешавад.

Таҳлили даромад ва хароҷоти ғайрифурӯшӣ барои ҳар як намуд ба ҷо оварда мешавад. Зарарҳо аз додани ҷаримаҳо бо сабаби вайрон намудани шартномаҳо бо корхонаву ташкилотҳои дигар пайдо мешаванд. Ҳангоми таҳлил сабабҳои иҷронашавии ўҳдадориҳо муқаррар карда

шуда, барои пешгирии ҳатогиҳо чораҳо дида мешаванд. Тағирёбии маблағи ҷаримаҳои гирифташуда на фақат дар натиҷаи вайроншавии ўҳдадориҳои шартномавии таъминкунандагон ва иҷрокунандагон, инчунин бо сабаби сустгардии назорати молиявии корхона нисбат ба онҳо ба миён омада метавонанд. Бинобар ин ҳангоми таҳлили ин нишондиҳанда бояд тафтиш карда шавад, ки оё дар тамоми ҳолатҳои аз тарафи таъминкунандагон вайронгардии ўҳдадориҳои шартномавӣ даъвоҳои мувофиқ пешниҳод шуда буданд ё не.

Зарарҳо аз дуркунии қарзидориҳои дебитории беумед одатан дар ҳолатҳое ба миён меоянд, ки ҳисобдорӣ ва назорати вазъи ҳисоббаробаркуниҳо дар сатҳи паст қарор дошта бошад. Фоидаҳо (зарарҳо)-и солҳои гузашта, ки дар соли ҷорӣ ошкор шудаанд, низ аз камбудии ҳисобдорӣ буғалтерӣ шаҳодат медиҳанд.

Дар хотимаи таҳлил чорабиниҳои мушаххаси оиди пешгирӣ кунӣ ва камкунии зарарҳо ва талафот аз амалиётҳои ғайрифурӯшӣ ва баландгардонии фоида аз гузоришҳои молиявии дарозмӯҳлату кӯтоҳмӯҳлат тартиб дода мешаванд.

Таҳлили бунёдгардии фоидаи софи корхона. Фоидаи соф ба фарқи байни фоидаи балансии андозбасташавандаи соли ҳисоботӣ ва бузургии андозҳо бо баназардошти имтиёзҳо баробар аст. Қисме аз пардохтҳои андозӣ, чун андози иҷтимоӣ, андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард, андоз аз арзиши иловашуда ва ғ., ба фоидаи соф таъсири ғайримустақим (ба воситаи арзиши аслии маҳсулот ва фоида аз фурӯш) мерасонанд ва онҳо нисбат ба фоидаи соф омилҳои тартиби дуввум ба ҳисоб мераванд. Қисми дигари андозҳо, чун андоз аз амволи ғайриманқул, андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт, ҳаргуна ғункуниҳои маҳалӣ андозҳои мустақим мебошанд, ки аз объектҳои гуногуни андозбандӣ гирифта мешаванд. Бузургии андозҷудокунӣ барои ҳар як намуди андозҳо аз базаи (манбаи) андозбасташаванда ва меъёри (ставкаи) андоз вобаста мебошад. Ҳамин тариқ, тағирёбии фоидаи соф бо таъсири пардохтҳои андозӣ аз ҷамъи тамоилот дар натиҷаи тағирёбии базаи андозбандӣ ва тағирёбии меъёри андоз, ки бо аломати чапша гирифта шудааст, ба миён меояд:

$$\Delta P c_a = - \left(\frac{\Delta B A \times M A_0}{100} + \frac{\Delta M A \times B A_1}{100} \right),$$

дар ин ҷо: $\Delta P c_a$ - тағирёбии фоидаи соф аз ҳисоби пардохтҳои андозӣ; $P c$ - фоидаи соф; $B A$ - манбаи (базаи) андозбасташаванда; $M A_0$ ва $M A_1$ - меъёри андози базисӣ ва ҳисоботӣ бо фоизҳо.

Дар асоси қонуниятҳои андозбузургии имтиёзҳо ва маблағҳои махсус аз Ҳоидаи андозбастанаванда тарҳ карда мешавад.

Таъсири омилҳои тартиби дуввум ва минбаъда ба бузургии андоз аз Ҳоида бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta A_i = \frac{\Delta P_{ai} \times MA}{100},$$

дар ин ҷо: ΔA_i – тағирёбии андоз аз Ҳоида аз ҳисоби омилҳои i ; ΔP_{ai} – тағирёбии Ҳоидаи андозбастанаванда аз ҳисоби омилҳои i .

Намунаи ҳисобкунии таъсири андоз аз Ҳоида ба бузургии Ҳоидаи соф дар ҷадвали 38 оварда шудааст.

Ҷадвали 38. Таҳлили андоз аз Ҳоида, ҳаз. сомони

№ т.	Нишондиҳанда	Базис	Ҳисобот	Тамоилот
1	Ҳоидаи умумӣ	840,0	860,0	+20
2	Ҳоидаи имтиёздор	120,0	129,2	+9,2
3	Маблағҳои тарҳшаванда	43,2	44,8	+1,6
4	Ҳоидаи андозбастанаванда (сатр.1-сатр.2-сатр.3)	676,8	686	+9,2
5	Меъёри андоз аз Ҳоида	20%	25%	+5%
6	Маблағи андоз аз Ҳоида	135,4	171,5	+36,1

Маблағи андоз аз Ҳоида ба андозаи 36,1 ҳаз. сомони зиёд шудааст, ба ҳамин миқдор Ҳоидаи софи корхона кам шудааст. Ба бузургии андоз омилҳои чунин таъсир расонидаанд:

- тағирёбии маблағи андозбастанаванда:

$$\Delta A_{BA} = \frac{\Delta P_a \times MA_0}{100} = \frac{9,2 \times 20}{100} = +1,84 \text{ ҳаз. сомони},$$

- баландшавии меъёри андоз:

$$\Delta A_{MA} = \frac{\Delta MA \times P_a^1}{100} = \frac{+5 \times 686}{100} = +34,3 \text{ ҳаз. сомони}.$$

Таъсири умумии омилҳои маблағи андоз аз Ҳоида – 36,1 ҳаз. сомони (1,84+34,3) ташкил медиҳад.

Ба бузургии Ҳоидаи соф инчунин даромадҳои таъсир мерасонанд, ки бо меъёрҳои махсуси аз меъёри андоз аз Ҳоида фарқкунанда андозбандӣ карда мешаванд ва аз Ҳоидаи умумӣ тарҳ карда мешаванд. Ин даромадҳо пас аз ихтисор кардани андозҳои бузургии

фоидаи софро зиёд мекунанд. Андоза ва таъсири онҳо ба бузургии фоидаи соф бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta P_{c_{\mathcal{D}_i}} = \left(\frac{\Delta \mathcal{D}_i \times MA_{\mathcal{D}}}{100} - \frac{\Delta MA_{\mathcal{D}} \times \mathcal{D}}{100} \right),$$

дар ин ҷо: $\Delta P_{c_{\mathcal{D}_i}}$ - тағирёбии фоидаи соф аз ҳисоби даромадҳои бо дигар меъёрҳо андозбандишаванда; $MA_{\mathcal{D}}$ - меъёри андоз аз даромадҳо; $\mathcal{D}$ - андозаи даромади бо меъёри дигар андозбандишаванда.

Ба ғайр аз омилҳои муоинашуда ба бузургии фоидаи соф инчунин омилҳои таъсир мерасонанд, ки фоидаи умумиро бунёд мекунанд (омилҳои тартиби дуввум).

Бузургии таъсири омилҳои тартиби дуввум ба фоидаи соф бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$\Delta P_{c_i} = \Delta P_i \times Bk_{ci},$$

дар ин ҷо: ΔP_{c_i} - тағирёбии фоидаи соф аз ҳисоби омили i ; ΔP_i - тағирёбии маблағи фоидаи умумӣ аз ҳисоби омили i ; Bk_{ci} - вазни қиёсии фоидаи соф дар фоидаи умумӣ.

Таҳлили тақсимкунӣ ва истифодабарии фоидаи соф. Вазифаи асосии таҳлили тақсимкунӣ ва истифодабарии фоида ин аст, ки тамоилот ва таносубҳои дар тақсимкунии фоида ба миён омада дар соли ҳисоботӣ нисбат ба план ва дар динамика ошкор карда шаванд. Аз натиҷаи таҳлил пешниҳодот оиди тағирдиҳии таносубҳои тақсимкунии фоида ва истифодаи оқилонатари он тартиб дода мешаванд.

Аз ҳисоби фоидаи соф бунёд намудани чунин фондҳо мумкин аст: захиравӣ, ғункунӣ, истеъмолий, иҷтимоӣ.

Рӯйхати фондҳои бунёдшавандаи корхона дар санадҳои муассисӣ муқаррар карда мешавад. Аз ҷиҳати мундариҷаи иқтисодӣ ва табиоти худ фондҳои бунёдшавандаи корхона аз ҳам фарқ мекунанд. Ин фондҳо барои молиякунонии истеҳсолот, рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии корхона истифода мешаванд. Корхона ҳангоми муайянкунии принципҳои тақсимкунӣ ва самтҳои истифодабарии фондҳо ҳаҷми фоида, самтҳои мушаххаси ғаёлият ва пешомадҳои инкишофи иқтисодиётро ба назар мегирад. Аз ин рӯ самтҳои алоҳидаи истифодабарии фоида вобаста аз вазъияти мушаххас тағир ёфта метавонанд.

Ахбори лозимӣ барои таҳлил дар «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо» ва «Ҳисобот оиди ҳаракати сармоя» (оиди ҷудокунӣ ба фондҳо) инъ-

икос меёбад. Мувофиқи қонуният ва санадҳои муассисӣ корхона ғоидаи софро ба чунин самтҳои истифодабарӣ тақсим мекунад:

- ҷудокунӣ ба фонди захиравӣ;
- ҷудокунӣ ба фонди иҷтимоӣ;
- ба мақсадҳои эҳсонкорӣ (хайрот) ва дигар мақсадҳо;
- дар ҷамоаҳои акционерӣ – пардохти дивидендҳо.

Дар давоми сол корхона ғоидаро барои эҳтисоти ҷории худ мувофиқи таъиноташон истифода мебарад, яъне ғоидаи солҳои пешинро харҷ мекунад.

Як қисми ғоида метавонад тақсимнашуда монад – ин захираи иловагӣ мебошад, ки барои пуркунии фондҳо ва афзункунии фонди уставӣ истифода шуда метавонад.

Ҳангоми таҳлили ғоидаи соф бояд самтҳои истифодабарии он (тақсими воқеии ғоида) муайян карда шаванд. Тамоилоти мутлақ ва нисбӣ ёфта шуда, сабабҳои тамоилот ошкор карда мешаванд. Аз натиҷаи ҳисобкунӣҳои иҷрогардида ҳулосаҳо бароварда мешавад. Диққати асосиро ба бунёдшавӣ ва истифодашавии фонди ғункунӣ ва бузургии ғоидаи тақсимнашуда, яъне азнавинвеститсиякунӣ ғоида равона бояд кард.

Дар ҷамоаҳои акционерӣ тақсими ғоида – ин масъалаи сиёсати дивидендии корхона мебошад. Ин проблемаро корхона бо тарзҳои гуногун ҳал менамояд.

Сармоякунӣ ғоидаи соф имконият медиҳад, ки истеҳсолот аз ҳисоби воситаҳои худӣ васеъ карда шавад. Ин бузургии хароҷотро барои хизматрасонии манбаҳои берунии молиякунӣ (кредитҳо, воситаҳои заёмӣ) кам мекунад. Андозаҳои сармоякунӣ ғоидаи соф имконият медиҳанд, ки на фақат суръатҳои афзоиши сармояи корхона баҳо дода шаванд, балки инчунин захираи устувории молиявӣ (даромаднокӣи фуруш, гардонӣ тамомӣ активҳо) баҳо дода шаванд. Суръати афзуншавӣ сармояи худӣ ин маҳдудкунандаи муҳими суръатҳои афзоиши корхона мебошад, ки на фақат аз талабот дар бозорҳои фуруш ва иқтидорҳои корхона, балки аз сохтори сармоя низ вобаста аст.

Суръатҳои афзоиши сармояи худӣ имкониятҳои потенциалии корхонаро барои васеъгардонӣ истеҳсолот тавсиф мекунанд. Суръатҳои афзоиши устувор барои оянда аз ғаёлияти ҷорӣ, ки бузургии ғоидаро муайян мекунад вобаста мебошанд. Бузургии активҳои ҷорӣ муттаҳаррик буда, аз инҳо вобаста аст:

- масштабҳои ғаёлият;

- тобеъияти соҳавӣ;
- суръатҳои фурӯши маҳсулот;
- сохтори воситаҳои гардон;
- инфлятсия;
- сиёсати ҳисобдорӣ;
- системаи ҳисоббаробаркуниҳо.

Индикатори беҳбудии молиявӣ ин устувории пардохтҳои дивидендӣ мебошад. Устувории пардохтҳои дивидендӣ сатҳи таваккалро барои инвесторон паст намуда, дар натиҷа ба зиёдшавии талабот бар аксияҳои корхона ва баландшавии нархи аксияҳо меорад.

Таҳлили даромаднокии корхона. Муҳаррикии муносибатҳои бозорӣ қабул намудани қарорҳои ғайримуқаррарии бо натиҷаҳои молиявии корхона алоқамандро талаб менамояд. Барои баҳодиҳии сатҳи самаранокии кори корхона натиҷаи гирифташаванда – фоида бо хароҷот ё сарватҳои сарфшуда муқоиса карда мешавад ва даромаднокии фаъолият муайян карда мешавад.

Даромаднокии ин нишондиҳандаи нисбие мебошад, ки дорои хосяти қиёсшавандагӣ аст; метавонад барои муқоисакунии фаъолияти корхонаҳои гуногун истифода шавад. Даромаднокии дараҷаи бартариятнокии, нафънокии, фойданокиро тавсиф медиҳад.

Нишондиҳандаҳои даромаднокии имконият медиҳанд, ки чӣ гуна фоида гирифтани корхонаро аз ҳар як сомони воситаҳои ба активҳо гузошташуда баҳо диҳанд.

Нишондиҳандаҳои даромаднокиро метавон ба якчанд гурӯҳ муттаҳид намуд:

- даромаднокии маҳсулот, кор, хизматҳо;
- даромаднокии фондҳои истеҳсоли;
- даромаднокии тамоми амвол (активҳо);
- даромаднокии гузоришҳо (инвеститсияҳо) ва қоғазҳои қиматнок;

Даромаднокии маҳсулот (кор, хизматҳо) бо чунин нишондиҳандаҳо тавсиф дода мешавад:

- даромаднокии фурӯш (гардиш);
- даромаднокии истеҳсоли молӣ;
- даромаднокии маҳсулоти алоҳида;
- даромаднокии сармоя.

Даромаднокии фурӯш (гардиш) – $R_{г\text{ард}}$ чун ҳосили тақсими фоида аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) ($P_{\text{фм}}$) ва ё фоидаи соф (P_c)

бар маблағи гирифташуда аз фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) - $M\Phi$ бе ААИ ва аксизҳо муайян карда мешавад. Ин нишондиҳанда самаранокии фаъолияти истеҳсоли ва тиҷорати корхонаро тавсиф медиҳад: корхона аз 1 сомони фурӯш чӣ қадар фоида мегирад (бар 1 сомони маблағи фурӯш чанд дирам фоида рост меояд). Вай умуман барои корхона ва барои намудҳои алоҳидаи маҳсулот ҳисоб карда мешавад:

$$R_{\text{заро}} = \frac{P_{\text{фм}}}{M\Phi}, \quad \text{ё} \quad R_{\text{заро}} = \frac{P_c}{M\Phi}.$$

Даромаднокии фаъолияти истеҳсоли (пӯшонидашавии хароҷот ё истеҳсоли моли) - R_x чун таносуби фоида аз фурӯши маҳсулот ё маҳсулоти намуди алоҳида ($P_{\text{фм}}$) бар арзиши аслии истеҳсоли молини маҳсулот ($S_{\text{им}}$) муайян карда мешавад:

$$R_x = \frac{P_{\text{фм}}}{S_{\text{им}}}.$$

Ин нишондиҳанда маблағи мутлақ (бо дирамҳо) ё сатҳи фоидаро (бо фоизҳо) бар 1 сомони воситаҳои харҷшуда тавсиф медиҳад.

Даромаднокии сармоя - R_c чун таносуби фоидаи баланси ё фоидаи соф бар арзиши миёнасолони тамоми сармояи инвестицияшуда (ΣC) ё ташкилдиҳандаҳои алоҳидаи он (сармояи худӣ, заёмӣ, асосӣ, гардон ва ғ.) муайян карда мешавад:

$$R_c = \frac{P_{\text{б}}}{\Sigma C}, \quad \text{ё} \quad R_c = \frac{P_c}{\Sigma C}.$$

Дар рафти таҳлил бояд динамикаи нишондиҳандаҳои номбаршудаи даромаднокӣ, иҷроиши плани сатҳи онҳо омӯхта шавад ва муқоисакуниҳои байниҳаҷгӣ бо корхонаҳои рақибон ба ҷо оварда шаванд.

Манбаъҳои ахборӣ барои таҳлили нишондиҳандаҳои даромаднокии маҳсулот (кор, хизматҳо) «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо», регистрҳои ҳисобдорӣ мебошанд.

Амсилаи сатҳи даромаднокии фурӯш (гардиш), ки умуман барои корхона ҳисоб карда мешавад чунин намуд дорад:

$$R_{\text{заро}} = \frac{P_{\text{фм}} = f[Q_{\text{ум}}, B_{K_i}, Z_i, S_i]}{M\Phi = f[Q_{\text{ум}}, B_{K_i}, Z_i]}.$$

Бо донистани он, ки фоида ва маблағи фурӯш аз ҳисоби кадом омилҳо тағир ёфтаанд, пай дар пай сатҳи базисии ҳар як омилро ба

сатҳи воқеъии он иваз намуда, метавон таъсири онҳоро ба тағирёбии сатҳи даромадноки муайян намуд.

Дар асоси маълумотҳои қадвали 36 даромаднокии фурӯш (гардиш)-ро ҳисоб менамоем. Дар соли гузашта вай 14,78% ($4270:28900 \times 100\%$), мувофиқи план дар соли ҳисоботӣ - 15,68% ($4215:26875 \times 100\%$), воқеъан дар соли ҳисоботӣ - 16,92% ($4585:27095 \times 100\%$)-ро ташкил додааст.

Аз ин бармеояд, ки нисбат ба соли гузашта сатҳи даромадноки ба андозаи 2,14% (16,92 – 14,78), нисбат ба план бошад ба андозаи 1,24% (16,92 – 15,68) зиёд шудааст. Афзоиши даромаднокии фурӯш баландшавии талабот бар маҳсулот (кор, хизматҳо)-ро ифода менамояд.

Ба сатҳи даромаднокии фурӯш чунин омилҳои тартиби аввал таъсир мерасонанд: тағирёбиҳо дар ҳайати маҳсулоти фурухташуда ва тағирёбии даромаднокии намудҳои алоҳидаи маҳсулот.

Даромаднокии намудҳои алоҳидаи маҳсулот аз сатҳи нархҳои миёнаи фурӯш ва аз сатҳи арзиши аслии маҳсулот вобаста мебошад.

Таҳлил бо чунин пайдарпай иҷро карда мешавад.

Сатҳи даромаднокии фурӯш бо план, воқеъӣ дар соли ҳисоботӣ, дар соли гузашта муайян карда мешавад. Пас объекти таҳлил муайян карда мешавад: аз сатҳи воқеъии даромадноки дар соли ҳисоботӣ сатҳи плани даромадноки барои соли ҳисоботӣ тарҳ карда мешавад.

Ба тағирёбии сатҳи даромаднокии намудҳои фурухташудаи маҳсулот (кор, хизматҳо) чунин омилҳо таъсир расонидаанд.

1. Тағирёбии сохтор ва ассортименти маҳсулот. Барои ин бояд муайян карда шавад:

а) даромаднокии фурӯш дар соли гузашта. Бузургии ғоида бо баназардошти ҳаҷм, сохтор, нархҳо ва арзиши аслии соли гузашта ҳисоб карда шудааст:

$$R_{\text{гард}}^{\text{соли з.}} = \frac{4270}{28900} = 0,1478 \text{ с. ё } 14,78\%.$$

б) даромаднокии фурӯши бо бузургии ғоидаи бо баназардошти ҳаҷм ва сохтори соли ҳисоботӣ, вале арзиши асли ва нархҳои соли гузашта ҳисоб кардашуда муайян карда шудааст:

$$R_{\text{гард}}^{Q, C, S, Z, T} = \frac{4215}{26875} = 0,1568 \text{ ё } 15,68\%.$$

Дар натиҷаи тағирёбии сохтор ва ассортименти маҳсулот даромадноки ба андозаи 0,9% (15,68% - 14,78%) баланд гардидааст.

2. Тағирёбии арзиши асли. Барои ин бояд даромаднокӣ бо баназардошти арзиши аслии соли ҳисоботӣ ва соли гузашта, яъне ҳаҷм ва сохтори маҳсулоти фурухташудаи соли ҳисоботӣ, арзиши аслии соли ҳисоботӣ, вале нархҳои соли гузашта муайян карда шавад, яъне таъсири тағирёбии нарх (инфлятсия) бояд баргараф карда шавад:

$$R_{\text{ардс}} = \frac{4585 - (27095 - 26875)}{27095} = 0,1611 \text{ ё } 16,11\%.$$

Дар натиҷаи тағирёбии арзиши асли даромаднокии маҳсулоти фурухташуда ба андозаи 0,43% (16,11%-15,68%) зиёд шудааст.

3. Тағирёбии сатҳи миёнаи нархҳои фуруш. Сатҳи даромаднокӣ ҳангоми ғойдае муайян карда мешавад, ки бо ҳаҷм, сохтор, арзиши асли ва нархҳои соли ҳисоботӣ ҳисоб карда шудааст:

$$R_{\text{обз}} = \frac{4585}{27095} = 0,1692 \text{ ё } 16,92\%.$$

Дар натиҷаи тағирёбии (афзоиши) нархҳо даромаднокӣ ба андозаи 0,81% (16,92%-16,11%) зиёд шудааст.

Таъсири умумии омилҳо 2,14% (+0,9%+0,43%+0,81%) мебошад.

Натиҷаҳои бадастомада аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки плани сатҳи даромаднокӣ дар натиҷаи афзоиши сатҳи миёнаи нархҳо ва вазни қиёсии намудҳои маҳсулоти даромадноктар дар ҳаҷми умумии фуруш барзиёд иҷро шудааст.

Пас бояд таҳлили омилҳои даромаднокӣ барои ҳар як намуди маҳсулот иҷро карда шавад. Таҳлили даромаднокии истеҳсоли намудҳои алоҳидаи маҳсулот дар асоси маълумотҳои калкулятсияи воқеӣ ва ҳисоботӣ ба ҷо оварда мешавад. Сатҳи даромаднокии намудҳои алоҳидаи маҳсулот аз нархҳои миёнаи фуруш ва арзиши аслии воҳиди маҳсулот вобаста мебошад:

$$R_i = \frac{P_i}{M\Phi_i} = \frac{Q(Z_i - S_i)}{Q_i \times S_i} = \frac{Z_i - S_i}{S_i}.$$

Ҳисобкунии таъсири ин омилҳо ба тағирёбии сатҳи даромаднокӣ бо усули гузоришҳои занҷирӣ барои ҳар як намуди маҳсулот ба ҷо оварда мешавад.

Барои таҳлил аз ҷадвали 39 истифода мебарем.

Барои ошкор намудани таъсири миқдории омилҳои нарх ва арзиши асли барои ҳар як намуди маҳсулот бояд даромаднокии планӣ,

даромаднокии воқеъӣ ва нишондиҳандаи шартии даромадноки ҳангоми нархи ҳисоботӣ ва арзиши аслии ланӣ ҳисоб карда шавад:

Ҷадвали 39. Таҳлили таъсири омилҳо ба сатҳи даромадноки

Намунаи маҳсулот	Нарх, ҳаз. сомонӣ		Арзиши асли, ҳаз. сомонӣ		Даромадноки, %			Тағирёбии даромадноки		
	лан	воқеъӣ	лан	воқеъӣ	лан	гузориш	воқеъӣ	Умумӣ	Аз он ҷумла аз ҳисоби	
									нарх	арзиши асли
А	1250	1500	1000	1200	25	50	25	-	+25	-25
Б ва Ғ.	775	925	650	775	19,2	42,3	19,4	+0,2	+23,1	-22,9

барои маҳсулоти А:

$$R_0^A = \frac{Z_0^A - S_0^A}{S_0^A} = \frac{1250 - 1000}{1000} \times 100\% = 25,0\%;$$

$$R_1^A = \frac{Z_1^A - S_1^A}{S_1^A} = \frac{1500 - 1200}{1200} = 25,0\%;$$

$$R_{шарт}^A = \frac{Z_1^A - S_0^A}{S_0^A} = \frac{1500 - 1000}{1000} = 50,0\%.$$

барои маҳсулоти Б:

$$R_0^B = \frac{Z_0^B - S_0^B}{S_0^B} = \frac{775 - 650}{650} \times 100\% = 19,2\%;$$

$$R_1^B = \frac{Z_1^B - S_1^B}{S_1^B} = \frac{925 - 775}{775} = 19,4\%;$$

$$R_{шарт}^B = \frac{Z_1^B - S_0^B}{S_0^B} = \frac{925 - 650}{650} = 42,3\%.$$

Плани сатҳи даромаднокии маҳсулоти Б умуман ба андозаи 0,2% (19,4-19,2) барзиёд иҷро шудааст. Аз ҳисоби баландшавии нарх вай ба андозаи 23,1% (42,3-9,2) зиёд шудааст. Аз сабаби баландшавии арзиши аслии маҳсулот сатҳи даромадноки ба андозаи 22,9% (19,4-42,3) паст шудааст. Ҳамин гуна ҳисобкуниҳо барои ҳар як намунаи маҳсулот ба ҷо оварда мешаванд.

Пас бояд сабабҳои тағирёбии сатҳи миёнаи нархҳо ва арзиши

аслии воҳиди маҳсулот (омилҳои тартиби дуввум) омӯхта шаванд ва таъсири онҳо ба сатҳи даромаднокӣ муайян карда шавад.

Қариб бо ҳамин тарз таҳлили омилҳои *даромаднокии ғайриомилӣ* (пӯшонидашавии хароҷотҳо) – R_x иҷро карда мешавад. Амсилаи омилҳои ин нишондиҳанда, ки умуман барои корхона ҳисоб карда шудааст, чунин намуд дорад:

$$R_x = \frac{P_{\Phi M} = f[Q_{ym}, Bk_i, Z_i, S_i]}{X_0 = f[Q_{ym}, Bk_i, Z_i]}$$

Сатҳи даромаднокии ғайриомилӣ (пӯшонидашавии хароҷотҳо) барои ҳар як намуди маҳсулот аз тағирёбии нархҳои миёнаи фуруш ва арзиши аслии воҳиди ҳамин намуди маҳсулот вобаста мебошад:

$$R_i = \frac{P_i}{X_i} = \frac{Q(Z_i - S_i)}{Q_i \times S_i} = \frac{Z_i - S_i}{S_i}$$

Ҳисобкунии таъсири ин омилҳо низ бо усули гузоришҳои занҷирӣ ба ҷо оварда мешавад.

Бо ҳамин тарз низ таҳлили омилҳои *даромаднокии сармоя (активҳо)* ба ҷо оварда мешавад. Маблағи балансии фоида аз ҳаҷми маҳсулоти фурушташуда (Q), сохтор (Bk_i), арзиши асли (S_i), сатҳи миёнаи нархи маҳсулот (Z_i) ва натиҷаҳои молиявӣ аз дигар намудҳои ғайриомилӣ, ки бо фуруши маҳсулот алоқаманд нестанд ($M\Phi_{df}$), вобаста мебошад.

Маблағи миёнасолонани сармояи асосӣ ва гардони корхона ($\sum C$) аз ҳаҷми фуруш ва суръати гардиши сармоя (коэффисиенти гардонӣ – $K_{гард}$), ки чун таносуби маблағи фуруш бар маблағи миёнасолонани сармояи асосӣ ва гардон муайян карда мешавад, вобаста мебошад. Ҳар қадаре, ки гардонии сармоя дар корхона тез бошад, миқдори камтари он барои таъмин намудани ҳаҷми фуруши баплангирифташуда талаб карда мешавад. Ва баръакс, сустшавии суръати гардонии сармоя ҷалб намудани воситаҳои иловагиро барои таъмин намудани ҳаҷми ҳаҷми истеҳсол ва фуруши маҳсулот талаб менамояд.

Алоқамандии омилҳои номбаршударо бо сатҳи даромаднокии сармоя метавон бо ин амсила ифода намуд:

$$R_C = \frac{P_6}{\sum C} = \frac{P_{\Phi M} + M\Phi_{df}}{M\Phi : K_{гард}} = \frac{f(Q, Bk_i, Z_i, S_i, M\Phi_{df})}{f(Q, Bk_i, Z_i, K_{гард})}$$

Бояд инчунин таъсири омилҳои тартиби дуввум, ки аз онҳо тағирёбии нархҳои миёнаи фуруш, арзиши аслии маҳсулот ва натиҷаҳои ғайрифурӯшӣ вобастаанд, чуқуртар омӯхта шавад ва

таъсири онҳо ба сатҳи даромаднокии сармоя муайян карда шавад.

Муқоисакунии намудҳои гуногуни ғоида бо маблағи миёнасолонаи активҳо имконият медиҳад, ки таъсири омилҳои гуногун муайян карда шавад.

Даромаднокии активҳоро, ки бо ғоидаи соф ҳисоб гардидааст, бо даромаднокии активҳо, ки бо ғоидаи баланс ҳисоб гардидааст, муқоиса намуда, таъсири ҷудокунииҳои андозиро ба даромаднокии муайян намудан мумкин.

Даромаднокии активҳоро, ки бо ғоидаи фурӯш ҳисоб гардидааст, бо даромаднокии бо ғоидаи соли ҳисоботӣ ҳисобгардида муқоиса намуда, таъсири амалиётҳои ба истеҳсол ва фурӯши маҳсулот (кор, хизматҳо) муносибати бевосита надоштаро (пардохт ва воридшавии дивидендҳо, пардохтҳо ва даромадҳои иҷоравӣ ва ғ.) ба даромаднокии муайян намудан мумкин.

Ин нишондиҳанда бузургии ғоидаеро тавсиф медиҳад, ки аз воҳиди арзиши активҳо новобаста аз манбаъҳои ҷалбкунӣ воситаҳо гирифта шудааст.

Даромаднокии сармояи (воситаҳои) худӣ - R_{cx} самаранокии истифодабарии воситаҳои худӣ инвентитсияшударо баҳо медиҳад ва дар натиҷа имконият медиҳад, ки вай бо гирифтани имконии даромад аз гузоптани ин воситаҳо ба дигар қоғазҳои қиматнок муқоиса карда шавад. Ин нишондиҳанда бузургии ғоидаеро бар 1 сомони воситаҳои худӣ тавсиф медиҳад. Вай чун таносуби ғоидаи соф бар арзиши миёнасолонаи воситаҳои худӣ ҳисоб карда мешавад:

$$R_{cx} = \frac{P_c}{M_{ex}} \times 100\%,$$

дар ин ҷо: M_{ex} — манбаъҳои воситаҳои худӣ.

Муқоисакунӣ нишондиҳандаҳои даромаднокии сармоя (активҳо) бо даромаднокии воситаҳои худӣ, ки бо ғоидаи соф ҳисоб гардидаанд, имконият медиҳад, ки ба ҷалбкунӣ воситаҳо баҳо дода шавад. Агар воситаҳои қарзӣ аз маблағи пардохти ғоидаҳои барои ин қарзҳо ғоидаи зиёдтар оранд, пас фарқияти онҳо барои баландбардории боздеҳии воситаҳои худӣ истифода шуда метавонад. Вале агар даромаднокии тамоми активҳо аз ғоидаҳои барои сармояи заёмӣ пардохташаванда кам бошад, пас таъсири воситаҳои ҷалбгардидаро манфӣ баҳо бояд дод, чунки ин эҳтимолияти муфлисшавиро ифода менамояд.

Даромаднокии гузоришҳои молиявӣ нишон медиҳад ки корхона

аз ҳар 1 сомони ба қоғазҳои қиматноки корхонаҳои дигар гузошташуда ва аз иштироки саҳмӣ чӣ қадар даромад (дивиденд, фоиз) мегирад.

Даромаднокии гузоришҳои молиявӣ чун таносуби даромадҳо аз қоғазҳои қиматнок ва гузоришҳо (D_{KK}) бар маблағи миёнасолонани гузоришҳои молиявӣ ($\Gamma_{\text{мол}}$) муайян карда мешавад:

$$R_{\text{ГМ}} = \frac{D_{KK}}{\Gamma_{\text{мол}}}.$$

Муайянкунии захираҳои баландбардории маблағи фоида ва даромаднокӣ. Марҳилаи муҳими корҳои таҳлилии ин ошкоркунии захираҳои баландбардории фоида ва даромаднокӣ мебошад. Манбаъҳои асосии баландбардории фоида ва даромаднокӣ инҳоянд:

- баландбардории ҳаҷми фуруш;
- баландшавии нархҳои фуруш;
- пасткунии арзиши аслии маҳсулот;
- баландбардории сифати маҳсулот.

Барои муайян намудани захираи афзоиши фоида аз ҳисоби афзоиши ҳаҷми фуруш захираи афзункунии ҳаҷми истеҳсоли маҳсулот ошкор карда шуда, ба фоидаи воқеии он бар воҳиди маҳсулоти намуди мувофиқ зарб карда мешавад:

$$3 \uparrow P_{Q\phi_m} = \sum (3 \uparrow Q\phi_m_i \times P_i^1).$$

Барои муайян намудани захираи баландбардории фоида аз ҳисоби пасткунии арзиши аслии маҳсулот (кор, хизматҳо) захираи пасткунии арзиши аслии ҳар як намуди маҳсулот ба ҳаҷми имконии фуруши маҳсулот (бо баназардошти захираҳои афзоиши он) зарб карда мешавад:

$$3 \uparrow P_s = \sum (3 \downarrow S_i (Q\phi_m_i^1 + 3 \uparrow Q\phi_m_i)).$$

Барои муайян намудани захираи афзунгардони фоида аз ҳисоби баландбардории сифати маҳсулот тағирёбии вазни қиёсии маҳсулоти ҳар як навъ ба нархи (яклухти) фуруши навъи мувофиқ зарб карда мешавад. Натиҷаҳо ҷамъ карда мешаванд. Тағирёбии ҳосилшудаи нархи миёна ба ҳаҷми имконии фуруши маҳсулот зарб карда мешавад. Захираҳои ошкоргардидаи афзоиши фоида ҷамъбаست карда мешаванд:

$$3 \uparrow P_{\text{сиф}} = \sum (\Delta B_{K_i} \times Z_i) : 100 \times (Q\phi_m_i^1 + 3 \uparrow Q\phi_m_i).$$

Дар хотимаи таҳлили натиҷаҳои молиявӣ бояд чорабиниҳои мушаххаси оиди татбиқкунии захираҳои ошкоргардида тартиб дода шаванд.

Татбиқкунии захираҳои афзунгардонии фоида ба зиёдкунии иқтидори истеҳсоли (бе гузоришҳои иловагӣ) на фақат даромаднокии корро зиёд мекунад, балки инчунин захираи мустаҳкамии молиявӣ (мавзеи бехатарӣ) корхонаро низ зиёд менамояд. Захираи мустаҳкамии молиявӣ ($Z_{\text{муст.м}}$) бо чунин формула ҳисоб карда мешавад:

$$Z_{\text{муст.м}} = \frac{Q\Phi M_{\text{имк}} - Q_{\text{бз}}}{Q\Phi M_{\text{имк}}}, \quad Q\Phi M_{\text{имк}} = M\Phi_1 + 3 \uparrow M\Phi,$$

дар ин ҷо: $Q\Phi M_{\text{имк}}$ — ҳаҷми имконии фуруш бо баназардошти захираҳои афзоиши он; $Q_{\text{бз}}$ — ҳаҷми фуруши безарар; $M\Phi$ — маблағи фуруши воқеӣ (ҳаҷми фуруши воқеӣ).

Ҳаҷми фуруши безарар — чунин маблағи фуруш мебошад, ки барои ба фоидагирӣ оғоз намудани корхона лозим аст. Безарарӣ — ин вазъе мебошад, ки фаъолияти хоҷагидорӣ корхона на фоида меорад ва на зарар. Безарариро метавон бо миқдори воҳидҳои маҳсулоте ифода намуд, ки бояд фурухта шаванд, то хароҷот пушонидани шаванд ва пас аз он ҳар воҳиди иловагӣ ҳамин маҳсулот ба корхона фоида меорад.

Фарқи байни миқдори воқеии маҳсулоти фурухташуда ва ҳаҷми фуруши безарар — ин мавзеи бехатарӣ (мавзеи фоида) мебошад ва ҳар чӣ қадаре, ки он калон бошад, вазъияти молиявӣ корхона мустаҳкамтар аст.

Ҳаҷми фуруши безарар ва мавзеи бехатарии корхона барои тартиб додани бизнес-планҳо, асосноккунии қарорҳои идоракунӣ, баҳодиҳии фаъолияти корхона нишондиҳандаҳои муҳим мебошанд.

Барои муайян намудани ҳаҷми фуруши безарар ($Q_{\text{бз}}$) бо ифодаи арзишӣ маблағи хароҷоти доимӣ ба ҳиссаи даромади маржиналӣ дар маблағи фуруш ($BK_{\text{ДМ}}$) тақсим карда мешавад:

$$Q_{\text{бз}} = \frac{X_{\text{доим}}}{BK_{\text{ДМ}}}, \quad BK_{\text{ДМ}} = M\Phi - X_{\text{таг}},$$

дар ин ҷо: $X_{\text{доим}}$ — маблағи хароҷоти доимӣ; $M\Phi$ — маблағи фуруш; $X_{\text{таг}}$ — маблағи хароҷоти тағирёбанда.

Барои як намуди маҳсулот ҳаҷми фуруши безарарро метавон бо ифодаи табиӣ муайян намуд:

$$Q_{\text{бз}} = \frac{X_{\text{доим}}}{Z - v},$$

дар ин ҷо: Z — нархи воҳиди маҳсулот; v — хароҷоти тағирёбанда барои воҳиди маҳсулот.

Мавзуи 14. Таҳлили вазъи молиявии корхона

Вазифа, самтҳои асосӣ ва таъминоти ахбории таҳлили вазъи молиявии корхона. Бозор ва рақобат субъектҳои хоҷагидорию ба ҷунон шароитҳои иқтисодие ҳавола додаанд, ки пеш бурдани сиёсати мутаносибонаи манфиатнокро барои нигоҳдорӣ ва мустаҳкамкунии вазъи молиявӣ, пардохттавонӣ ва устувории молиявӣ талаб менамояд.

Идоракунии касбии молия таҳлили ҷукуреро талаб менамояд, ки имконият диҳад, то номуайянии вазъ бо ёрии усулҳои муосири ҷенкунӣ аниқ баҳо дода шавад. Аз ин рӯ аҳамият ва бартариҳои таҳлили молиявӣ баланд мешавад. Мундариҷаи асосии он омӯзиши комплекси вазъи молиявии корхона ва омилҳои бунёдгариҳои он бо мақсади баҳодиҳии дараҷаи таваккалҳои молиявӣ ва ояндабинии сатҳи даромаднокии сармоя мебошад.

Вазъи молиявии корхона бо маҷмуи муайяни нишондиҳандаҳои тавсиф дода мешавад, ки дар баланси буғалтерӣ бо вазъи саннаи муайян инъикос меёбад. Вазъи молиявӣ дар шакли умумӣ тағиротҳоро дар ҷойгиршавии воситаҳо ва манбаъҳои пушониши онҳо тавсиф медиҳад.

Вазъи молиявӣ натиҷаи таъсири тамоми омилҳои истеҳсоли-хоҷагидорӣ мебошад. Дар рафти фаъолияти таъминотӣ, истеҳсоли, фуруши ва молиявӣ раванди беисти гирдгариши сармоя рӯх дода, сохтори воситаҳо ва манбаъҳои бунёдгариҳои онҳо, мавҷудият ва талабот ба манбаъҳои молиявӣ тағир меёбад.

Вазъи молиявии корхона бо пардохттавонии корхона, имконияти сари вақт қонеъ намудани талаботҳои пардохтии таъминкунандагон мувофиқи шартномаҳо, баргардонидани кредитҳо, пардохтани музди кори кормандон, маблағҷудокунииҳо ба буҷет зоҳир мегардад.

Вазъи молиявии корхона бо ҷунин намудҳои зоҳир шуда метавонад: устувор, ноустувор (пешазбӯхронӣ) ва бӯхронӣ. Тавоноии корхона барои фаъолияти бомуваффақият, нигоҳ доштани баробарии активҳо ва пассивҳои худ дар муҳити доимо тағирёбандаи дохилӣ ва берунӣ, ҳамаи нигоҳдориҳои пардохттавонӣ ва ҷалбкунандагии инвеститсионӣ бо сатҳи муътадили таваккал аз вазъи молиявии устувори корхона гувоҳӣ медиҳад.

Агар пардохттавонӣ – ин зоҳиршавии берунии вазъи молиявии корхона бошад, пас устувории молиявӣ – ҷиҳати дохилии он буда, мутаносибияти ҷараёнҳои пулӣ ва молӣ, даромадҳо ва хароҷот, воситаҳо ва манбаъҳои бунёдшавии онҳоро ифода менамояд. Барои таъмин намуда-

ни устувории молиявӣ корхона бояд дорои сохтори қайи сармоя бо-
шад, ҳаракати онро чунон ташкил карда тавонад, ки барзиёдии доимии
даромадҳоро аз хароҷот бо мақсади пардохтгавонӣ ва бунёд намудани
шароитҳо барои фаъолияти муътадил таъмин намояд.

Мақсади асосии таҳлили вазъи молиявии корхона — ин саривақт
ошкор намудан ва барҳам додани камбудӣҳо дар фаъолияти моли-
явӣ ва дарёфтани захираҳои беҳгардонии вазъи молиявӣ ва пардох-
тгавонии корхона мебошад.

Мақсади таҳлили вазъи молиявии корхона вазифаҳои онро му-
айян мекунад:

- дар асоси омӯзиши алоқамандӣҳои байни нишон-
диҳандаҳои гуногуни фаъолияти истеҳсоли, тиҷоратӣ ва
молиявии корхона баҳо додани иҷроиши плани воридшавии
сарватҳои молиявӣ ва истифодабарии онҳо аз ҷиҳати
беҳгардонии вазъи молиявии корхона;
- таҳлил намудани натиҷаҳои молиявии имконӣ, даромадно-
кии иқтисодӣ бо баназардошти шароитҳои воқеии фаъо-
лияти хоҷагидорӣ, мавҷудияти сарватҳои худӣ ва заёмӣ ва
амсилаҳои тартибдодашудаи вазъи молиявӣ ҳангоми та-
риқаҳои гуногуни истифодаи сарватҳо;
- тартиб додани чораҳои мушаххас барои истифодаи самара-
ноктари сарватҳои молиявӣ ва мустақкамгардонии вазъи
молиявии корхона.

Барои баҳодиҳии устувории вазъи молиявии корхона системаи
нишондиҳандаҳои тавсифдиҳандаи тағирёбии чуни ҷиҳатҳои исти-
фода мешавад:

- сохтори сармояи корхона аз ҷиҳати ҷойгиркунӣ ва ман-
баъҳои бунёдшавӣ;
- самаранокӣ ва шиддатнокии истифодабарии сармояи корхона;
- пардохтгавонӣ ва кредитгавонии корхона;
- захираи устувории молиявии корхона.

Таҳлили вазъи молиявии корхона бо нишондиҳандаҳои нисбӣ
асос меёбад, чунки муқоисакунӣ нишондиҳандаҳои мутлақ дар
шароитҳои инфлятсия дупвор ва ҳатто ғайриимкон аст. Нишон-
диҳандаҳои нисбӣ вазъи молиявии корхонаи таҳлилшавандаро ме-
тавон муқоиса намуд:

- бо меъёрҳои умумиқабулгардида барои баҳодиҳии дараҷаи
таваккал ва ояндабинии имкониятҳои муфлисшавӣ;

- бо ҳамин гуна нишондиҳандаҳои корхонаҳои дигар, ки имконият медиҳад, то ҷиҳатҳои сушт ва зӯри корхона ва имкониятҳои он опшор карда шаванд;
- бо ҳамин гуна нишондиҳандаҳо дар солҳои пешина барои омӯзиши тамоюлоти беҳгардӣ ё бадшавии вазъи молиявии корхона.

Таҳлили вазъи молиявии корхонаро на фақат роҳбарон ва шӯъбаҳои мувофиқи корхона, балки инчунин муассисони он ва инвесторҳо бо мақсади омӯзиши самаранокии истифодабарии сарватҳо, бонкҳо - барои баҳодиҳии шароитҳои кредитдиҳӣ ва муайянкунии дараҷаи таваккал, таъминчиён - барои саривақт гирифтани пардохтҳо, нозироти андоз - барои иҷроиши плани воридгардӣ воситаҳо ба бучет ба ҷо меоранд. Мувофиқан бо ин таҳлили вазъи молиявӣ ба намудҳои дохилӣ ва берунӣ ҷудо мешавад.

Таҳлили молиявии дохилӣ - ин раванди тадқиқоти механизми бунёдгардӣ, ҷобачокунӣ ва истифодабарии сармоя бо мақсади ҷустуҷӯи захираҳои мустақкамгардонии вазъи молиявӣ, баландбардории даромадноки ва афзунгардонии сармояи худии корхона мебошад. Таҳлили молиявии дохилиро шӯъбаҳои корхона дар асоси маводҳои ҳисобдорӣ идоравӣ ба ҷо меоранд.

Таҳлили молиявии берунӣ бошад раванди тадқиқоти вазъи молиявии корхона бо мақсади ояндабинии дараҷаи таваккали инвестициякунии сармоя ва сатҳи даромаднокии он мебошад. Таҳлили молиявии беруниро инвесторҳо, таъминкунандагони масолеҳ ва сарватҳои молиявӣ, органҳои назораткуанда дар асоси ҳисоботҳои напшаванда ба ҷо меоранд.

Таҷрибаи таҳлил ҳоло методикаи таҳлили ҳисоботҳои молиявиро тартиб додааст. Чунин намудҳои асосии таҳлили молиявиро ҷудо намудан мумкин:

- *таҳлили уфуқӣ (вақтӣ)* - муқоисакунии ҳар як мавқеи ҳисобот бо давраи пешина;
- *таҳлили амудӣ (сохторӣ)* - муайян намудани сохтори нишондиҳандаҳои молиявӣ;
- *таҳлили трендӣ* - муқоиса намудани ҳар як мавқеи ҳисобот бо як қатор давраҳои пешина ва муайян намудани тренд, яъне тамоюлоти асосии динамикаи нишондиҳанда, ки аз таъсири тасодуфӣ ва хусусиятҳои фардии давраҳои ҷудогона тоза (озод) карда шудааст;

- таҳлили нишондиҳандаҳои нисбӣ (коэффициентҳои молиявӣ) – ҳисобкунии муносибатҳои ададии байни шаклҳои гуногуни ҳисобот, муайян намудани алоқамандии нишондиҳандаҳо;
- таҳлили қиёсӣ, ки ба намудҳои дохилихоҷагӣ (муқоисакунии нишондиҳандаҳои асосии корхона ва корхонаҳои фаръӣ, ҷузъҳои сохтори корхона) ва байнихоҷагӣ (муқоисакунии нишондиҳандаҳои корхона бо нишондиҳандаҳои рақибон, бо нишондиҳандаҳои миёнасоҳавӣ) ҷудо мешавад;
- таҳлили омилӣ – таҳлили таъсири омилҳои алоҳида ба нишондиҳандаи натиҷавӣ.

Манбаъҳои асосии ахбор барои таҳлили вазъи молиявии корхона инҳоанд: «Баланси буғалтерӣ», «Ҳисобот оиди фоида ва зарарҳо», «Ҳисобот оиди ҳаракати сармоя», «Ҳисобот оиди ҳаракати воситаҳои пулӣ», «Замима бар баланси буғалтерӣ» ва дигар шаклҳои ҳисобот, маълумотҳои ҳисобдорӣ буғалтерӣ ибтидоӣ ва аналитикӣ, ки моддаҳои ҷудогонаи балансро эзоҳ медиҳанд ва муфассал менамоянд.

Баланси буғалтерӣ – манбаъи асосии ахбор барои таҳлили вазъи молиявии корхона. Манбаъи асосии ахбор барои иҷро намудани таҳлили молиявӣ ин баланси буғалтерӣ мебошад. Баланс шакли ҳисоботии бештар иттилоъдиҳанда барои таҳлил ва баҳодиҳии вазъи молиявӣ мебошад. Баланс вазъи амволи корхона, сармояи худӣ ва ўҳдадорӣҳои корхонаро дар саннаи муайян инъикос менамояд.

Дар муқоиса аз балансҳои дар планкашӣ ва таҳлил истифодашаванда, баланси буғалтерӣ ин системаи нишондиҳандаҳои лаҳзавӣ тавсифдиҳандаи вазъи воситаҳо дар саннаи муайян мебошад.

Баланси буғалтерӣ ин ҷадвале мебошад, ки дар як тарафи он (актив) воситаҳои корхона ва дар тарафи дигар (пассив) – манбаъҳои бунёдгарии онҳо нишон дода мешаванд.

Активҳо – он чизе мебошад, ки корхона дорад, ё ба вай қарздоранд; пассивҳо – ин маблағи қарзидорӣҳои ҳуди корхона мебошад. Маблағи активҳо ҳамеша бояд бо маблағи пассивҳо баробар бошад.

Мувофиқи Стандартҳои байналхалқии ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) ду шакли баланс дар назар дошта шудааст: амудӣ ва уфуқӣ. Ҳангоми пур кардани шакли амудии баланси буғалтерӣ аввал - дар боло - активҳо нишон дода мешаванд ва пас - дар поён – пассивҳо. Дар шакли уфуқии баланс активҳо дар тарафи чап ва пассивҳо дар тарафи рост нишон дода мешаванд.

Намудҳои воситаҳо дар баланс аз ҷиҳати арзипиашон инъикос меёбанд. Ахбор дар баланс фақат бо ченаки пулӣ оварда мешавад.

Гуруҳбандӣ ва ҷамъбасткунӣ ахбор дар баланс бо мақсади назорат ва идораи фаъолияти молиявӣ ба ҷо оварда мешавад. Аз ин бармеояд, ки *баланси бухгалтерӣ ин воситаи гуруҳбандии иқтисодӣ ва ифодаи ҷамъбастанаи вазъи воситаҳо бо намудҳо ва манбаъҳои бунёдгардӣ онҳо дар лаҳзаи муайяни вақт бо ченаки пулӣ мебошад.*

Натиҷаи умумии баланс валютаи баланс номида мешавад ва андозаи воситаҳои корхонаро тавсиф медиҳад.

Яке аз нишондиҳандаҳои вазъи молиявии корхона ин ликвиднокии воситаҳо, яъне суръати ба пули воқеъӣ табдил ёфтани онҳо мебошад. Аз ин рӯ аломати муҳими тавсифдиҳандаи активҳо ин ликвиднокӣ мебошад. Активҳо дар баланс бо тартиби зиёдшавии ликвиднокиашон инъикос мегарданд. Активи баланс аз тавсифи активҳои ғайригардон (доимӣ) оғоз ёфта, пас активҳои гардон (ҷорӣ, тағирёбанда) нишон дода мешаванд.

Активҳои ғайригардонро корхона на барои фуруш меҳарад, онҳо барои зуд ба пул мубаддал шудан таъин нашудаанд; онҳо ё дорони муҳлати дарози истифодабарӣ ва ё муҳлати дарози пушонидашавӣ мебошанд, инчунин ба онҳо активҳои мансубанд, ки ба корхона дар муддатҳои дароз даромад меоранд. Активҳои ғайригардонии корхона инҳоанд: активҳои ғайримоддӣ, воситаҳои асосӣ, сохтмони нотаом, гузоришҳои даромадноқ ва гузоришҳои молиявии дарозмуҳлат.

Активҳои гардон барои фуруш ва ё истеъмоли нигаронида шудаанд. Онҳо дар баланс бо тартиби зиёдшавии ликвиднокиашон ҷой дода мешаванд. Активҳои гардони корхона инҳоанд: захираҳо, қарзидориҳои дебиторӣ, гузоришҳои молиявии кӯтоҳмуҳлат ва воситаҳои пулӣ, дигар активҳои гардон.

Пассив барои тавсиф додани ҳайат ва вазъи манбаъҳои бунёдгардӣ воситаҳо ва таъиноти онҳо истифода мешавад.

Ахбор оиди манбаъҳо аз ҷиҳати ҳислати бандшавӣ (ҷойгиршавӣ) ва муҳлатҳои истифодабарӣ гуруҳбандӣ карда мешавад.

Аз ҷиҳати бандшавиашон (*соҳибияташон*) манбаъҳои воситаҳо ба намудҳои худӣ ва заёмӣ ҷудо мешаванд. Аз ҷиҳати муҳлатҳои истифодабариашон бошад, пассивҳо ба намудҳои дарозмуҳлат ва кӯтоҳмуҳлат ҷудо мешаванд.

Ҳайати асосии манбаъҳои воситаҳо (пассивҳо) дар бахши «Сармоя ва захираҳо» инъикос меёбад. Инҳо манбаъҳои да-

розмуҳлати истифодабарӣ мебошанд. Дар ин ҷо мавқеи аввалро сармояи устай ишғол менамояд, ки қисми доимитари пассиви баланси мебошад.

Дар қатори манбаъҳои истифодаи дарозмуҳлат корхона дорои манбаъҳои худии бунёдгардӣ ва истифодабарии кӯтоҳмуҳлат мебошад: «Қарзидориҳо ба иштирокчиён (аксионерҳо) оиди пардохти даромадҳо», «Даромадҳои давраҳои оянда», «Захираи хароҷот ва пардохтҳои дар пеш буда».

Пассивҳои дарозмуҳлат ба манбаъҳои истифодабарии дарозмуҳлат мансубанд, вале онҳо воситаҳои замианд.

Пассивҳои кӯтоҳмуҳлат оиди кредитҳои кӯтоҳмуҳлат, заемҳо ва қарзидориҳои кредиторие, ки дар давоми сол бояд баргардонида шаванд, маълумот медиҳанд.

Ҳамин тариқ, пассивҳо ҳаҷми воситаҳои гирифтаи корхона ва манбаъҳои онҳоро нишон медиҳанд, активҳо бошанд нишон медиҳанд, ки корхона воситаҳои гирифташударо чӣ тавр истифода бурдааст.

Дар баланс ба ғайр аз воситаҳои дар гирдгариш истифодашаванда боз ахбор оиди воситаҳои дода мешавад, ки дар давоми сол дар натиҷаи истифодаи носамараноконашон метавонанд аз гирдиш бароянд. Инҳо зарарҳо мебошанд. Ахбор оиди зарарҳо бо давраҳои пайдоиши онҳо, яъне зарари солҳои гузашта ва зарари соли ҳисоботи нишон дода мешавад.

Баланс имконият медиҳад, ки самаранокии ҷобаҷогузории сармоя, кифоягии он барои фаъолияти хоҷагидории ҷорӣ ва оянда баҳо дода шавад, андоза ва сохтори манбаъҳои гирифташуда ва самаранокии ҷалбкунӣ онҳо баҳо дода шавад.

Дар асоси омӯзиши баланс истифодабарандагони берунии ахбори молиявӣ оиди ба мақсад мувофиқ будан ва шароитҳои пешбарии корҳо бо ҳамин субъекти хоҷагидорӣ қарорҳо қабул менамоянд; кредиттавонии субъекти хоҷагидориро чун заемчи баҳо медиҳанд; таваккали имконии гузоришҳои худ ва ба мақсад мувофиқии аксияҳои харидашонро баҳо медиҳанд.

Ахбори молиявиро бо ҳаҷми пурра фақат роҳбарияти субъекти хоҷагидорӣ истифода бурда метавонад. Роҳбарияти корхона вазъи молиявиро бо мақсади баландбардории даромаднокии сармоя ва таъмин намудани устувории вазъи корхона таҳлил менамояд. Дар асоси ин ахбор дар соҳаҳои истеҳсолот, фурӯш, молия, инвеститсия, навҷорикунӣ қарорҳои идоравӣ қабул карда мешаванд.

Экспресс-таҳлили вазъи молиявии корхона. Дар шароитҳои бозор ҳар як субъекти хоҷагидорӣ бо зарурияти омӯзиши ҳаматарафаи бозьтимодии молиявии партнерҳо (аз рӯи ҳисоботи нашршаванда) ва инчунин вазъи молиявии худ рӯ ба рӯ мешавад.

Таҳлили вазъи молиявии корхона дар марҳалаи таҳлили ҳисоботҳои молиявӣ аз омӯзиши баланси буғалтерӣ оғоз меёбад, дар ин ҳангом чунин аломатҳои муҳим ошкор карда мешаванд:

- арзиши умумии амволи корхона;
- арзиши воситаҳои ғайригардон ва гардони корхона;
- бузургии воситаҳои худӣ ва заимии корхона ва ғ.

Ба ҷо овардани таҳлили уфуқӣ имконият медиҳад, ки бузургиҳои моддаҳои мушаххаси баланс бо ифодаи мутлақ ва нисбӣ дар давраи омӯхташаванда байни ҳам муқоиса карда шаванд ва тағироти онҳо дар ин давра муайян шавад.

Таҳлили амудӣ сохтори балансро муқаррар менамояд ва динамикаи тағирёбии онро дар давраи таҳлилий ошкор мекунад.

Намудҳои алоҳидаи активҳоро бо намудҳои мувофиқи пасивҳо муқоиса намуда, ликвиднокии баланси корхона муайян карда мешавад.

Ҳамин тариқ, таҳлили ҳисоботи молиявӣ ин худ таҳлили пешини (экспресс-таҳлили) вазъи молиявии корхона буда, имконият медиҳад, ки оиди устувории молиявӣ ва ҳислати истифодабарии сарватҳои молиявӣ ҳукм ронда шавад.

Мақсади асосии *экспресс-таҳлил* – ин баҳодихии умумии вазъи амволии субъекти хоҷагидорӣ, ҳаҷм ва сохтори воситаҳои ҷалбкардаи он, ликвидноки ва пардохттавонии вай, ошкоркунии тамоюлоти асосии тағирёбии онҳо мебошад.

Экспресс-таҳлили вазъи молиявии корхона бо як чанд марҳалаҳо ба ҷо оварда мешавад.

Дар марҳалаи якум тафтиши нишондиҳандаҳои ҳисоботи буғалтерӣ бо аломатҳои формалӣ ва сифатӣ (мувофиқати натиҷаҳо, алоқамандии байниҳамдигарии нишондиҳандаҳои шаклҳои гуногуни ҳисобот) ба ҷо оварда мешавад.

Дар марҳалаи дуввум ҳислати тағиротҳои дар давраи таҳлилий дар ҳайати воситаҳои корхона ва манбаъҳои онҳо рӯҳ дода муқаррар карда мешавад.

Дар марҳалаи севвум ҳисобкунӣ ва баҳодихии динамикаи як қатор нишондиҳандаҳо (коэффисиентҳо)-и тавсифдиҳандаи вазъи молиявии корхона ба ҷо оварда мешавад.

Бояд қайд кард, ки таҳлили пешакии вазъи молиявӣ аз рӯи маълумотҳои ҳисоботҳои напшраванда ба ҷо оварда мешавад ва он асосан барои истифодабарандагони берунии ахбори молиявӣ (харидорон, кредиторҳо, инвесторҳо, акционерҳо, таъминкунандагон) нигаронида шудааст.

Таҳлили тағиротҳои ҳайат ва сохтори активҳои баланси корхона. Активи баланс маълумотҳоро оиди ҷобаҷогузориҳои сармояи дар ихтиёри корхона буда дар бар мегирад, яъне оиди гузоришҳо ба амволи мушаххас ва арзишҳои моддӣ, оиди хароҷоти корхона барои истеҳсол ва фуруши маҳсулот ва оиди бақияҳои нақдӣ пулии озод хабар медиҳад. Ба ҳар як намуди сармояи ҷойгиршуда як моддаи алоҳидаи баланс рост меояд.

Аломати асосии гурӯҳбандии моддаҳои активи баланс ин дараҷаи ликвиднокии онҳо мебошад. Аз рӯи ин аломат тамоми активҳои баланс ба намудҳои ғайригардон (асосӣ, доимӣ) ва гардон (ҷорӣ, кӯтоҳмӯҳлат) ҷудо мешаванд.

Воситаҳои корхона метавонанд дар гардиши дохилӣ ва берун аз корхона (қарзидориҳои дебиторӣ, хариди ақсияҳову облигатсияҳои корхонаҳои дигар) истифода шаванд.

Ҷойгиркунии воситаҳои корхона дар фаъолияти молиявӣ ва баландбардориҳои самаранокии он аҳамияти ниҳоят калон дорад. Аз он ки чӣ гуна воситаҳо ба воситаҳои асосӣ ва гардон гузошта шудаанд, чӣ қадари онҳо дар соҳаи истеҳсолот ва дар соҳаи мубодила, дар шакли пулӣ ва моддӣ гузошта шудааст, таносуби онҳо чӣ қадар хуб аст, натиҷаҳои фаъолияти истеҳсоли ва молиявии корхона, ва дар оқибат, вазъи молиявии корхона вобаста мебошад. Аз ин рӯ дар раванди таҳлили активҳои корхона неш аз ҳама бояд тағироти ҳайат ва сохтори онҳо омӯхта шуда ва ба онҳо баҳо дода шавад (ҷадвали 40).

Маълумотҳои ҷадвал нишон медиҳанд, ки дар давраи ҳисоботӣ сохтори активҳои корхона куллан тағир ёфтааст: ҳиссаи сармояи асосӣ ба 1,5 пункти фоизӣ (34,4-32,9) зиёд шудааст, ҳиссаи сармояи гардон бошад, мувофиқан ба 1,5 пункти фоизӣ (65,6-67,1) кам шудааст.

Дар рафти таҳлили минбаъда бояд тағиротҳои активҳои ғайригардон муқаррар карда шаванд.

Пас тағиротҳои ҳар як моддаи активҳои ҷории баланс чун қисми нисбатан тағирёбандатарӣ сармоя таҳлил карда мешавад.

Зиёдшавии воситаҳои пулӣ дар ҳисоботи бонк аз мустақамгардии вазъи молиявии корхона гувоҳӣ медиҳад. Маблағи онҳо чуноне бояд бошад, ки ҷиҳати таъмин пардохтҳои аввалиндараҷа таъмин

намоёд. Мавҷудияти бақияҳои калони воситаҳои пулӣ дар муддати дарозӣ вақт натиҷаи истифодабарии нодурусти сармояи гардон буда метавонад. Онҳо бояд зуд ба гардиш партофта шаванд, то ки бо роҳи васеъгардонии истеҳсолоти худӣ ва ё гузориш ба аксияҳову қоғазҳои қиматноки корхонаҳои дигар фоида оранд.

Ҷадвали 40. Гуруҳбандии таҳлилӣ ва таҳлили моддаҳои активӣ ба баланс

Активи ба- ланс	Дар аввали давра		Дар охири давра		Тамои- лоти мутлақ, ҳаз. со- монӣ	Суръ- ати аф- зоиш, %
	ҳаз. со- монӣ	фоизи ҷамъм баст	ҳаз. со- монӣ	фоизи ҷамъм баст		
Амвол ҳамагӣ	3961	100	11884	100	7923	300
Активҳои ғайригардон	1305	32,9	4088	34,4	2783	313,3
Активҳои гардон	2656	67,1	7796	65,6	5140	293,5
Аз он ҷумла захираҳо	1037	26,2	3132	26,4	2095	302,0
Қарзидорӣ дебиторӣ	1426	36,0	4135	34,8	2709	290,0
Воситаҳои пулӣ	193	4,9	529	4,4	336	274,1

Бояд таъсири тағиротҳои ҳисобҳои дебиторҳо ба вазъи молиявии корхона таҳлил карда шавад. Агар корхона фаъолияти худро васеъ гардонад, пас шумораи харидорон зиёд мешавад, ва чун қоида, қарзидорӣ дебиторӣ меафзояд. Аз тарафи дигар, корхона метавонад боркунии маҳсулотро кам кунад, пас ҳисобҳои дебиторҳо кам мешаванд. Аз ин бармеояд, ки афзоиши қарзидорӣ дебиторӣ на ҳама вақт ба таври манфӣ баҳо дода мешавад. Бояд қарзидорӣ муътадил ва муҳлатгузашташуда фарқ карда шаванд. Мавҷудияти қарзидорӣ муҳлатгузашта душвориҳои молиявиро ба миён меорад, чунки корхона барои харид кардани захираҳои истеҳсолӣ, пардохт кардани музди кор ва дигар мақсадҳо норасоии сарватҳои молиявиро ҳис мекунад. Қарахтии воситаҳо ба сустшавии гардонии сармоя меорад. Аз ин рӯ ҳар як корхона ба камкунии муҳлатҳои пушонии пардохтҳо ҳавасманд мебошад.

Дар рафти таҳлил динамика, сохтор, сабабҳо ва гузашти вақти бунёдшавии қарзидориҳои дебиторӣ омӯхта мешавад, муқаррар карда мешавад, ки оё дар ҳайати қарзидориҳои дебиторӣ маблағҳои барои кашида гирифтани ғайривоқеъӣ, ки муҳлати даъво оиди онҳо тамома мешавад, ё ки оиди онҳо ба органҳои судӣ муроҷиат шудааст, ҳастанд ё не. Барои таҳлили қарзидории дебиторӣ ғайр аз баланс инчунин маводҳои ҳисобдорӣ, бухгалтерӣ, ибтидоӣ ва аналитикӣ истифода мешаванд.

Проблемаи напардохтҳо дар шароитҳои инфлятсия ниҳоят муҳим мебошад. Дар чунин шароитҳо қисми зиёди маблағҳои қарзидориҳои дебиторӣ метавонад гум шавад. Масалан, ҳангоми сатҳи 30%-и солони инфлятсия дар охири сол ҳамагӣ 70%-и он амволеро метавон харид кард, ки дар аввали сол харид кардани он мумкин буд.

Ба вазъи молиявии корхона вазъи захираҳои истеҳсоли таъсири калон мерасонанд. Мавҷудияти ҳаҷми кам, вале серҳаракаттари захираҳои маъноӣ онро дорад, ки маблағи ками сарватҳои молиявии нақд дар захира истодааст. Ҳуҷҷаҳои захираҳои калон аз пастшавии ғафлнокии корхона дарак медиҳад.

Дар бисёр корхонаҳо вазни қиёсии калонро дар активҳои ҷорӣ корхона маҳсулоти тайёр ишғол менамояд. Ин вазъ хусусан дар вақтҳои охир аз сабаби рақобат, гумкунии бозорҳои фурӯш, қобилияти харидории пастӣ корхонаҳо ва аҳоли, арзиши аслии баланди маҳсулот, номавзунӣ истеҳсол ва боркунӣ ва дигар сабабҳо ба миён меояд.

Зиёдшавии бақияҳои маҳсулоти тайёр дар анборҳои корхона инчунин ба қарахтшавии тулонии воситаҳои гардон, набудани нақдиёти пулӣ, эҳтиёҷот ба кредитҳо ва пардохти ғоизҳои онҳо, афзоиши қарзидориҳои кредитории таъминкунондагон, буҷет, қорамандони корхона оиди пардохти меҳнат ва ғ. меорад. Дар замони муосир ин яке аз сабабҳои асосии афтиши истеҳсолот, пастшавии самаранокӣ он, пардохттановии пастӣ корхонаҳо ва муфлисшавии онҳо мебошад.

Барои таҳлили ҳайат, давомноки ва сабабҳои пайдоиши бақияҳои зиёдаазмеъерӣ маҳсулоти тайёр маълумотҳои ҳисобдорӣ аналитикӣ ва анборӣ, инвентаризатсия ва маълумотҳои ғаврии шӯбаҳои фурӯш ва маркетинг истифода мешаванд. Бо мақсади вазеъгардонӣ ва ҷустуҷӯи бозорҳои нави фурӯш зарур аст, ки роҳҳои пастгардонии арзиши маҳсулот, баландбардорӣ сифат ва рақобат-

тавонии он, табаддулоти сохтори иқтисодиёти корхона, ташкили рекламаи самаранок ва ғ. омӯхта шаванд.

Таҳлили сохтори пасивҳои баланси корхона. Вазъи молиявии корхона бештар аз он вобаста мебошад, ки вай чӣ гуна воситаҳои дар ихтиёри худ дорад ва онҳо ба қучо гузошта шудаанд.

Аз ҷиҳати соҳибият сармояи корхона ба намудҳои худӣ ва заёмӣ ҷудо мешавад.

Аз ҷиҳати давомнокии истифодабарӣ сармояи дарозмӯҳлат ва кӯтоҳмӯҳлат фарқ карда мешавад.

Зарурият ба сармояи худӣ аз талаботҳои худмолиякунонии корхона бармеояд. Сармояи худӣ асоси мустақилияти корхона мебошад. Вале бояд ба ҳисоб гирифт, ки молиякунонии ғайри молиявии корхона фақат аз ҳисоби воситаҳои худӣ на ҳама вақт барои худи корхона муфид аст, бахусус дар он ҳолатҳое, ки истеҳсолот ҳислати мавсимӣ дорад. Пас дар давраҳои алоҳида дар ҳаҷми бонкии корхона воситаҳои зиёд ғун мешаванд, дар дигар давраҳо бошад, норасогии онҳо ҳис мешавад. Ба ғайр аз ин, бояд ба эътибор гирифт, ки агар нархҳои сарваҳои молиявӣ баланд набоянд ва корхона сатҳи баландтари боздеҳии сармояи гузошташударо нисбат ба пардохти фоизи сарватҳои кредитӣ таъмин карда тавонад, пас воситаҳои замиро ҷалб намуда, корхона метавонад даромаднокии сармояи худро баланд бардорад.

Ҳамзамон агар воситаҳои корхона асосан аз ҳисоби ӯҳдадорихи кӯтоҳмӯҳлат бунёд шуда бошанд, пас вазъи молиявӣ вай ноустувор мешавад, чунки сармояи истифодаи кӯтоҳмӯҳлат доимо дар таҳти назорат бояд бошад ва ба ивазаш пардохти муайянеро талаб менамояд.

Ҳамин тариқ, аз он ки таносуби байни сармояи худӣ ва заёмӣ чӣ қадар хуб аст, вазъи молиявӣ корхона вобастагии зиёд дорад.

Дар рафти таҳлили пасивҳои корхона пеш аз ҳама бояд тағироти ҳайат ва сохтори онҳо омӯхта шавад ва ба онҳо баҳо дода шавад, ки ин дар мисоли қадвали 41 нишон дода шудааст.

Баҳодиҳии тағиротҳое, ки дар сохтори сармоя ба миён омадаанд аз диди инвесторҳо ва аз диди корхона гуногун буда метавонад. Барои бонкҳо ва дигар инвесторҳо вазъият бозғаймӣ мебошад, агар ҳиссаи сармояи худӣ мизоти аз 50% зиёд бошад. Ин вазъ таваккали молиявиро истисно менамояд. Корхона бошад, ба ҷалб намудани воситаҳои заёмӣ ҳавасманд аст. Вай воситаҳои замиро бо фоизи сатҳаш аз сатҳи даромаднокии корхона пасттар гирифта, ме-

тавонад истеҳсолоташро васеъ гардонад ва даромаднокии сармояи худро баланд бардорад.

**Ҷадвали 41. Гурӯҳбандии таҳлилии ва таҳлили моддаҳои
пассиви баланс**

Пассиви ба- ланс	Дар аввали сол		Дар охири сол		Тамои- лоти мутлақ, ҳаз. со- монӣ	Суръати афзоиш, %
	ҳаз. со- монӣ	фоизи ҷамъба ст	ҳаз. со- монӣ	фоизи ҷамъбас т		
Манбаъҳои амвол — ҳамагӣ	3961	100	11884	100	7923	300
Сармояи худӣ	1905	48,1	7618	64,1	5713	399,9
Сармояи за- емӣ	2056	51,9	4266	35,9	2210	207,5
Ҷабордорӣҳои дарозмӯҳлат	944	23,8	1994	16,8	1050	211,2
Кредит ва заёмҳои кӯтоҳмӯҳлат	900	22,7	1319	11,1	419	146,5
Қарзидорӣи кредиторӣ	212	5,4	953	8,0	741	450,0

Ҳангоми таҳлили дохилии вазъи молиявӣ бояд динамика ва соҳтори сармояи худӣ ва заёмӣ омӯхта шаванд, сабабҳои тағирёбии ҷузъҳои алоҳидаи он рӯшан карда шаванд ва ба ин тағиротҳо дар соли ҳисоботӣ баҳо дода шаванд.

Ҷалбкунии воситаҳои заёмӣ ба гардиш — зуҳуроти муътадил мебошад. Ин ба беҳгардии муваққатии вазъи молиявии корхона мусоидат менамояд, ба шарте, ки воситаҳо дар муддатҳои тулонӣ дар гардиш қарахт нашлаванд ва саривақт ба соҳибонашон баргардонда шаванд. Дар акси ҳол метавонад қарзидорӣҳои кредиторӣ мӯҳлатгузашташуда ба миён оянд, ки ин дар оқибат ба пардохтани қаримаҳо ва бадшавии вазъи молиявӣ меорад.

Ҳамин тариқ, андозаҳои оқилонаи сармояи заёмӣ вазъи молиявии корхонаро беҳ мегардонанд, андозаҳои ғавқулодаи барзиёди он бошад вазъи молиявии корхонаро бад мегардонанд. Аз ин рӯ дар рафти таҳлил зарур аст, ки ҳайат, гузашти вақти пайдоиши қарзидорӣҳои кредиторӣ, мавҷудият, зудӣ ва сабабҳои бунёдшавии қарзидорӣҳои мӯҳлатгузашта ба таъмингарони сарватҳо, кормандони корхона оиди пардохти музди кор, ба буҷет омӯхта шаванд, маблағи

ҷаримаҳои супоридашуда барои муҳлатгузаронии пардохтҳо муқаррар карда шавад.

Давомнокии миёнаи дар гардиши корхона истифодабарии қарзидории кредиторӣ ($T_{\text{кк}}$) ин тавр ҳисоб карда мешавад:

$$T_{\text{кк}} = \frac{\text{БМКК} \times P}{\text{ГКСК}}.$$

дар ин ҷо: БМКК – бақияҳои миёнаи қарзидории кредиторӣ; ГКСК – маблағи гардишҳои кредитӣ бо ҳисоббаробаркуниҳо бо кредиторон; P – миқдори рӯзҳои давраи таҳлили.

Ҳангоми таҳлили қарзидории кредиторӣ бояд ба эътибор гирифт, ки вай ҳамзамон манбаи пушониши қарзидории дебиторӣ мебошад. Агар бузургии қарзидории дебиторӣ аз бузургии қарзидории кредиторӣ зиёд бошад, аз ҳавола додани сармояи худӣ ба қарзидории дебиторӣ дарак медиҳад.

Ҳамин тариқ, таҳлили сохтори пасиви баланс барои баҳодиҳии оқилонагии бунёдшавии манбаҳои молиякунонии фаъолияти корхона ва устувории бозории он зарур мебошад.

Таҳлили ликвиднокии баланс ва пардохттавонии корхона. Эҳтиёҷот ба таҳлили ликвиднокии баланс дар шароитҳои пурзуршавии маҳдудиятҳои молиявӣ ва зарурияти баҳодиҳии кредиттавонии корхона ба миён меояд. *Ликвиднокии баланс* чун дараҷаи пушониши ўҳдадориҳои корхона бо активҳои он, ки муҳлати ба шакли пулӣ табдилёбии онҳо ба муҳлати баргардонидани ўҳдадориҳо мувофиқ аст, муайян карда мешавад.

Аз ликвиднокии баланс ликвиднокии активҳо ва ликвиднокии корхона бояд фарқ карда шавад.

Ликвиднокии активҳо бузургииест, ки аз рӯи вақти ба воситаҳои пулӣ мубаддалгардии активҳо ба бузургии ликвиднокии баланс чаппа мебошад. Ҳар қадаре, ки барои ба шакли пулӣ табдилёбии актив вақти кам зарур бошад, ликвиднокии он баландтар аст.

Ликвиднокии корхона аз мафҳуми ликвиднокии баланс умумитар мебошад. Ликвиднокии баланс гирифтани воситаҳои пардохтиро аз ҳисоби манбаҳои дохилӣ (фуруши активҳо) дар назар дорад, вале корхона метавонад воситаҳои замиро ҷалб намояд, ба шарте, ки вай кредиттавон бошад ва сатҳи ҷолибияти инвеститсионӣ ва обрӯяш баланд бошад.

Аз дараҷаи ликвиднокии баланс пардохттавонии корхона вобаста мебошад. Ҳамзамон ликвиднокии ҳам вазъи ҷорӣ ва ҳам вазъи ояндаи ҳисоббаробаркуниҳоро тавсиф медиҳад.

Ликвиднокии баланс асоси пардохттавонӣ ва ликвиднокии корхо-

на мебошад. Ликвиднокӣ — ин тарзи нигоҳдории пардохтавонӣ аст.

Таҳлили ликвиднокии баланс аз он иборат аст, ки воситаҳои активии аз ҷиҳати дараҷаи ликвиднокиашон гуруҳбандишуда ва бо тартиби кампавии ликвиднокиашон ҷойдодашуда бо ўҳдадориҳои пасивии аз ҷиҳати муҳлати пушонияшон гуруҳбандишуда ва бо тартиби афзоиши муҳлатҳояшон ҷогузоришуда муқоиса карда мешаванд.

Вобаста аз дараҷаи ликвиднокӣ активҳои корхона ба чунин гуруҳҳо ҷудо мешаванд:

A₁ — активҳои ликвидноктар — маблағи ҳамаи моддаҳои воситаҳои пулӣ, ки барои иҷроиши ҷорӣ ҳисоббаробаркуниҳо фавран истифода шуда метавонанд. Ба ин гуруҳ инчунин гузоришҳои молиявии кӯтоҳмуҳлат мансуб мебошанд.

A₂ — активҳои тез ба фурушраванда, ки барои ба пули нақд мубаддал гаштани онҳо вақти муайян лозим аст. Ба ин гуруҳ қарзидориҳои дебиторие, ки пардохташон дар давоми муҳлати 12 моҳи пас аз саннаи ҳисоботӣ дар назар дошта шудааст ва дигар активҳои гардон мансуб мебошанд.

A₃ — активҳои суст ба фурушраванда — захираҳо, қарзидориҳои дебиторӣ, ки пардохташон пас аз 12 моҳи баъди аз саннаи ҳисоботӣ дар назар дошта шудааст, андоз аз арзиши иловашудаи чизҳои қиматноки харидашуда. Зимнан, моддаи «Хароҷоти давраҳои оянда» ба ин гуруҳ дохил намешавад.

A₄ — активҳои душворфурухташаванда — активҳое, ки барои истифодабарӣ дар фаъолияти хоҷагидорӣ дар муддати тулонитари вақт таъин гардидаанд. Ба ин гуруҳ моддаҳои бахши «Активҳои ғайригардон» мансубанд.

Се гуруҳи аввалии активҳо дар давоми давраи хоҷагидории ҷорӣ метавонанд доимо табиلى ёбанд ва ба активҳои ҷорӣ корхона мансубанд. Активҳои ҷорӣ аз амволи боқимондаи корхона ликвидноктар мебошанд.

Пассивҳои баланс аз ҷиҳати дараҷаи муҳлати пардохташон гуруҳбандӣ мешаванд:

P₁ — ўҳдадориҳои таъҷилий (каммуҳлаттар) — қарзидориҳои кредиторӣ, дигар ўҳдадориҳои кӯтоҳмуҳлат, инчунин қарзҳои дар муҳлаташон пушониданашуда (аз рӯи маълумотҳои Замима бар баланси буғалтерӣ).

P₂ — пасивҳои кӯтоҳмуҳлат — кредитҳои заемии кӯтоҳмуҳлат ва дигар заемҳое, ки дар муддати 12 моҳи пас аз саннаи ҳисоботӣ бояд пушонида шаванд.

P₃ — пасивҳои дарозмуҳлат — кредитҳои заемии дарозмуҳлат ва дигар пасивҳои дарозмуҳлат — моддаҳои бахши «Ўҳдадориҳои да-

розмӯҳлат».

Π_4 – пассифҳои доимӣ – моддаҳои баҳши «Сармоя ва захираҳои» ва моддаҳои ҷудогонаи «Даромадҳои давраҳои оянда» ва «Захираҳои хароҷоти дар пеш буда». Барои нигоҳдории баланси актив ва пассиф ҷамъбасти ин гуруҳ бояд бо маблағи моддаҳои «Хароҷоти давраҳои оянда» кам карда шавад.

Барои муайян намудани ликвиднокии баланс бояд ҷамъбастиҳои ин гуруҳҳои номбаршудаи актив ва пассиф муқоиса карда шаванд. Баланс он гоҳ мутлақо ликвиднок ҳисобида мешавад, ки агар чунин таносуб ҷой дошта бошад:

$$A_1 \geq \Pi_1, \quad A_2 \geq \Pi_2, \quad A_3 \geq \Pi_3, \quad A_4 \leq \Pi_4.$$

Иҷрисиши се нобаробарии аввали (яъне активҳои гардон аз ӯҳдадориҳои берунии корхона зиёд бошанд) зарурати иҷроиши нобаробарии чорумро ба миён меорад, аз ин рӯ муқоиса кардани ҷамъбастиҳои се гуруҳҳои аввалии актив ва пассиф муҳим мебошад. Нобаробарии чорум хислати «баланскунандагӣ» дорад ва ҳамзамон маънои иқтисодии чуқурро дорост: иҷроиши он аз риоя намудани шароитҳои камтарини устувории молиявӣ – дар корхона мавҷуд будани воситаҳои гардони худӣ – дарак медиҳад.

Дар ҳолате, ки агар як ва ё якчанд нобаробарӣ дорои аломати муқобил ба аломати дар тариқаи беҳтарин муқараргардида бошанд, ликвиднокии баланс бо сатҳи каму беш аз ликвиднокии мутлақ фарқ мекунад. Дар ин ҳолат норасогии воситаҳо барои як гуруҳи активҳо аз ҳисоби барзиёдати гуруҳи дигар пушонида мешавад, гарчанде ҷубронкунӣ дар ин ҳолат фақат бо бузургии арзишӣ ҷой дорад, чунки дар вазъи пардохтии воқеӣ активҳои ликвиднокиашон камтар активҳои ликвиднокиашон зиёдтарро иваз карда наметавонанд.

Муқоиса намудани активҳои ликвидноктар (A_1) ва активҳои зудфурӯхташаванда (A_2) бо пассифҳои таъҷили (Π_1) ва пассифҳои кӯтоҳмӯҳлат (Π_2) имконият медиҳад, ки ликвиднокии ҷорӣ баҳо дода шавад. Муқоисакунии активҳои сустфурӯхташаванда бо пассифҳои дарозмӯҳлат ва миёнамӯҳлат ликвиднокии ояндаро инъикос менамояд.

Ликвиднокии ҷорӣ (L_q) аз пардохттавонӣ (ё пардохтнотавонии) корхона дар муддати ба лаҳзаи таҳлилӣ наздик дарак медиҳад:

$$L_q = (A_1 + A_2) - (\Pi_1 + \Pi_2).$$

Ликвиднокии оянда (перспективӣ) – ояндабинии пардохттавониро дар асоси муқоисакунии воридшавиҳо ва пардохтҳои дар пеш буда ифода менамояд:

$$L_o = A_3 - \Pi_3.$$

Ин тарзи таҳлили ликвиднокии баланс тақрибӣ мебошад, аз он сабаб, ки мувофиқати дараҷаи ўҳдадориҳо дар пассив тақрибӣ гирифта шудааст, чунки ахбори барои таҳлили берунӣ дар асоси ҳисоботи буғалтерӣ истифодашаванда маҳдуд аст.

Таҳлили пардохттавонӣ бо ёрии коэффисиентҳои молиявӣ муфассалтар мебошад.

1. *Коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ* ($K_{лч}$) нишон медиҳад, ки оё воситаҳои корхона кифоянд, ки тавонанд барои пушонидани ўҳдадориҳои кӯтоҳмӯҳлати худ дар муддати давраи ҳисоботӣ (сол) истифода шаванд. Ин нишондиҳандаи асосии пардохттавонии корхона мебошад:

$$K_{лч} = \frac{A_1 + A_2 + A_3}{\Pi_1 + \Pi_2}.$$

Дар амалияи ҷаҳонӣ қабул гардидааст, ки қимати ин коэффисиент бояд дар фосилаи аз 1 то 2 ҷойгир бошад. Табиист, ки ўҳдадориҳои мавҷуданд, ки барои онҳо қимати ин нишондиҳанда калон буда метавонад, вале агар коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ аз 2 калон бошад, пас, чун қоида, ин аз истифодабарии нооқилонаи воситаҳои корхона гувоҳӣ медиҳад. Қимати коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ аз 1 паст аз пардохтнотавонии корхона дарак медиҳад.

Бояд қайд кард, ки ноустувории иқтисодиёт бамеъёрдарории ин нишондиҳандаро ғайриимкон мегардонад. Дар чунин ҳолатҳои хоҷагидорӣ нишондиҳандаи ликвиднокии ҷорӣ бояд барои ҳар як корхонаи мушаххас аз рӯи маълумотҳои ҳисобдорӣ баҳо дода шавад. Агар таносуби активҳои ҷорӣ ва ўҳдадориҳои кӯтоҳмӯҳлат аз 1:1 паст бошад, пас хулоса баровардан мумкин, ки таваккали молиявӣ баланд аст, чунки корхона қодир нест, ки ҳисобҳои худро сари вақт пардохт кунад. Ҳаминро ба назар гирифта, ки активҳо дорои дараҷаи гуногуни ликвиднокиӣ мебошанд, фарз кардан мумкин аст, ки на ҳамаи активҳо метавонанд бо тартиби таъҷилий фурухта шаванд, ва дар натиҷа, хавфи устувории молиявии корхона пайдо мешавад. Агар қимати коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ аз 1 калон бошад, пас метавон хулоса баровард, ки корхона дорои чанде сарватҳои озод мебошад (ҳар қадаре, ки ин коэффисиент баланд бошад, ҳаҷми ин воситаҳо зиёд аст).

Дар назарияи молия ғуфтае ҳаст, ки ҳар қадаре, ки гардонии воситаҳои гардон зиёд бошад, сатҳи меъёрии коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ паст аст. Вале на ҳама тезкунии гардонии воситаҳои

гардони моддӣ имконият медиҳад, ки сатҳи пасти коэффисиенти ликвиднокии ҷори муътадил ҳисобид, балки фақат ҳамоне, ки бо пасткунии масолеҳфарогирӣ алоқаманд аст. Ин гуфта чунин шарҳ дода мешавад: ҳар қадаре, ки талаботи зарурӣ ба сарватҳои моддӣ кам аст, қисми ками воситаҳои барои харидани масолеҳ истифода мешавад ва қисми зиёди воситаҳои барои пушонидани қарзидориҳои корхона боқӣ мемонад. Ҳамин тариқ, корхона метавонад пардохтгавон ҳисобида шавад, ба шарте, ки ҷамъи активҳои гардони вай ба ҷамъи ӯҳдадориҳои кӯтоҳмӯҳлаташ баробар бошад.

2. *Коэффисиенти ликвиднокии зуд ($K_{лз}$)* нишон медиҳад, ки воситаҳои ликвиднок қарзидориҳои кӯтоҳмӯҳлати онро чӣ қадар мепошонанд:

$$K_{лз} = \frac{A_1 + A_2}{\Pi_1 + \Pi_2}.$$

Ба активҳои ликвиднок ҳамаи активҳои корхона мансубанд, ба ғайр аз захираҳои молӣ-моддӣ. Азбаски барои пушонидани ӯҳдадориҳо бо маҳсулоти тайёр ва захираи ашёи хом фуруши пешакии онҳо лозим аст, ин коэффисиент нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи қарзидории кредиторӣ метавонад аз ҳисоби активҳои ликвидноктар пушонида шавад, яъне чӣ миқдори ӯҳдадориҳои кӯтоҳмӯҳлати корхона метавонад фавран аз ҳисоби воситаҳои дар сатҳи гуногун ва қоғазҳои қиматноки кӯтоҳмӯҳлат буда, инчунин аз ҳисоби воридшавиҳои маблағҳо ба сатҳи пушонида шавад. Қимати муътадили қабулгардидаи ин коэффисиент аз 0,7-0,8 то 1,5 мебошад, вале бояд ба эътибор гирифт, ки эътимоднокии ҳулосаҳо аз натиҷаи ҳисобкуниҳои ин коэффисиент ва динамикаи он аз «сифати» қарзидории дебиторӣ вобаста аст, ки онро танҳо бо истифодаи маълумотҳои ҳисобдорӣ дохилӣ ошкор намудан мумкин.

3. *Коэффисиенти ликвиднокии мутлақ ($K_{лм}$)* нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи қарзидории кредиторӣ корхона метавонад фавран пушонида шавад:

$$K_{лм} = \frac{A_1}{\Pi_1 + \Pi_2}.$$

4. *Нишондиҳандаи умумии ликвиднокии баланс*, ки барои истифода дар баҳодиҳии комплексии ликвиднокии баланс тавсия дода мешавад, таносуби маблағи тамоми воситаҳои ликвиднокӣ корхонаро бар маблағи тамоми ӯҳдадориҳои пардохтӣ (кӯтоҳмӯҳлат, миёнамӯҳлат, дарозмӯҳлат) нишон медиҳад (ба шарте, ки гуруҳҳои гу-

ногуни воситаҳои ликвиднок ва ўҳдадориҳои пардохти бо коэффисиентҳои вазнии муайяни баҳисобгирандаи қиматнокии онҳо аз диди муҳлатҳои воридшавии воситаҳо ва пушонии ўҳдадориҳо ба маблағҳои нишондодашуда дохил шаванд).

Нишондиҳандаи умумии ликвиднокии баланс ($K_{\text{лу}}$) бо чунин формула муайян карда мешавад:

$$K_{\text{лу}} = \frac{A_1 + 0,5A_2 + 0,3A_3}{\Pi_1 + 0,5\Pi_2 + 0,3\Pi_3}.$$

Қимати ин нишондиҳанда бояд баробари 1 ё аз 1 калон бошад. Бо ёрии вай баҳодиҳии тағиротҳои вазии молиявӣ дар корхона аз диди ликвиднокӣ ба ҷо оварда мешавад. Ин нишондиҳанда инчунин барои интиҳоб намудани партнери эътимодноктар аз маҷмуи имконии партнерҳо дар асоси таҳлили ҳисоботҳои онҳо истифода мешавад.

5. *Нишондиҳандаи ликвиднокӣ ҳангоми сафарбаркунии (мобилизатсияи) воситаҳо ($K_{\text{лс}}$)* дараҷаи вобастагии пардохттавонии корхонаро аз захираҳои моддӣ-истеҳсолӣ аз диди зарурияти сафарбаркунии воситаҳои пулӣ барои пушонидани ўҳдадориҳои кутоҳмуҳлати худ тавсиф медиҳад:

$$K_{\text{лс}} = \frac{A_3}{\Pi_1 + \Pi_2}.$$

Қимати муътадили ин нишондиҳанда аз 0,5 то 1 мебошад. Зарурияти ҳисобкунии ин нишондиҳанда аз гуногунияти ликвиднокии ҷузъҳои алоҳидаи сармояи корхона бармеояд. Агар воситаҳои пулӣ тавонанд, ки чун манбаи бевоситаи пардохти ўҳдадориҳои ҷорӣ истифода шаванд, пас захираҳо ва хароҷот метавонанд барои ин мақсад фақат пас аз фуруши худ истифода шаванд, ки ин на фақат мавҷудияти харидор, балки мавҷуд будани воситаҳои пулӣ харидорро низ талаб менамояд. Ин коэффисиент вобаста аз масолеҳфарогирии истеҳсолот метавонад тамоилоти зиёд дошта бошад ва барои ҳар як корхона фардӣ аст. Хуб аст, ки динамикаи ин коэффисиент тамоилоти калон надошта бошад.

Дар рафти таҳлили ликвиднокии баланс ҳар яке аз коэффисиентҳои муоинашуда барои аввал ва охири давраи ҳисоботӣ чен карда мешавад. Агар қимати воқеии коэффисиент ба маҳдудияти муътадил мувофиқат накунад, пас вайро метавон дар динамика (зиёдшавӣ ё камшавии қимати вай) баҳо дод.

Нишондиҳандаҳои гуногуни ликвиднокӣ ба манфиатҳои истифодабарандагони гуногуни ахбори таҳлилий ҷавобгӯ мебошанд. Масалан, барои таъминкуандагони ашёи хом ва масолеҳ коэффисиенти лик-

виднокии мутлақ муҳим мебошад. Бонки тижоратӣ ҳангоми қабули қарор оиди додани кредит диққати худро ба коэффисиенти ликвиднокии зуд равона мекунад. Харидорон ва дорандагони аксияҳои корхона бештар ба коэффисиенти ликвиднокии ҷорӣ рағбат доранд, чунки бо вай пардохтгавонии корхонаро баҳо медиҳанд.

Барои ҳулосаҳои дуруст баровардан оиди динамика ва сатҳи пардохтгавонии корхона бояд чунин омилҳо ба ҳисоб гирифта шаванд:

- *Ҳислати фаъолияти корхона.* Масалан, дар корхонаҳои саноатӣ ва сохтмонӣ вазни қиёсии захираҳо (запасҳо) зиёд ва вазни қиёсии воситаҳои пулӣ кам мебошад; дар корхонаҳои савдои чакана ҳиссаи воситаҳои пулӣ зиёд аст, гарчанде андозаҳои молҳо барои азнавфурушӣ зиёд ҳам бошанд.
- *Шароитҳои ҳисоббаробаркуниҳо бо дебиторҳо.* Воридшавии қарзидории дебиторӣ дар фосилаҳои кӯтоҳи вақт пас аз хариди молҳо (кор, хизматҳо) ба он меорад, ки ҳиссаи қарзидориҳои харидорон дар ҳайати активҳои гардон кам мешавад ва баръакс.
- *Вазъи захираҳо.* Дар корхона барзиёдати ва ё норасоии захираҳо нисбат ба бузургии барои фаъолияти беисти корхона лозимӣ вучуд доша метавонад.
- *Вазъи қарзидории дебиторӣ.* Будан ва ё набудани қарзҳои муҳлатгузашта ва беумед дар ҳайати қарзидории дебиторӣ.

Баҳодиҳии кредитгавонии корхона. Кредитгавонӣ – ин имконияти доштаи корхона барои саривақт баргардонидани кредитҳо мебошад. Бояд ба ҳисоб гирифт, ки кредитгавонӣ – ин на фақат мавҷуд будани имконияти баргардонидани кредит, балки инчунин мавҷуд будани имконияти додани фоизи он низ мебошад.

Барои баҳодиҳии кредитгавонии корхона усулҳои гуногун истифода мешаванд.

Коэффисиентҳои асосии баҳодиҳандаи кредитгавонии корхона инҳоанд:

1. *Таносуби ҳаҷми фуруш бар активҳои ҷории соф:*

$$K_1 = \frac{M\Phi}{A_{\text{че}}},$$

дар ин ҷо: $A_{\text{че}}$ – активҳои ҷории соф; $M\Phi$ – маблағи фуруш.

Активҳои ҷории соф – ин активҳои гардони корхона бо тарҳи қарзҳои кӯтоҳмуҳлат мебошанд. Коэффисиенти K_1 самаранокӣ истифодабарии активҳои гардонро нишон медиҳад. Сатҳи баланди ин нишондиҳанда кредитгавонии корхонаро баҳои хуб медиҳад. Вале дар ҳолатҳое, ки вай ниҳоят баланд бошад, ё ниҳоят тез зиёд мешавад, ме-

тавон хулоса кард, ки фаъолияти корхона бо ҳаҷмҳои пеш бурда мешавад, ки ба арзиши активҳои гардон мувофиқат намекунад. Чунин вазъ эҳтимолияти сустшавии гардонии қарзидориро баланд мекунад ва ё метавонад афтиши фуруш ва дар оқибат душворгардии ҳисоббаробаркуниҳои корхонаро бо кредиторҳо ба миён орад.

Пастшавии гардонии қарзидории дебиторӣ метавонад бо сабаби омода набудани дебиторҳо ба пардохти ҳаҷмҳои афзояндаи молҳои ба онҳо равонкардашуда ба миён ояд; инчунин метавонад қарзидорӣ дебитории мӯҳлатгузашта пайдо шавад.

Афтиши ҳаҷми фуруш натиҷаи норасоии активҳои гардони моддӣ барои давом додани фаъолияти беист бо ҳаҷмҳои пешина мебошад.

2. Таносуби ҳаҷми фуруш бар сармояи худӣ:

$$K_2 = \frac{MF}{CX}.$$

дар ин ҷо: CX – маблағи сармояи худӣ.

Ин нишондиҳанда гардонии манбаъҳои худии воситаҳоро тавсиф медиҳад. Вале бояд бузургии сармояи худӣ воқеъона баҳо дода шавад. Дар активи баланс ба манбаъҳои худии пушонии активҳои ғайримоддӣ ва захираҳо мувофиқат мекунад. Ҳангоми баҳодихии арзиши сармояи худӣ тавсия мешавад, ки бузургии вай ба маблағи активҳои ғайримоддӣ, ки амалан арзише надоранд (масалан, ҳангоми барҳамдиҳӣ ва ё азнавташкилкунӣ ноилҷонаи корхона), кам бояд карда шавад. Ба ғайр аз ин, захираҳоро мувофиқи фарқияти нархе, ки онҳо дар баланс нишон дода мешаванд ва он нархе, ки онҳо бо вай метавонанд фурухта ё хориҷ карда шаванд, кам бояд намуд.

Сармояи худии бо баназардошти вазъи воқеии ҷузъҳои номбаршудаи активҳои ғайригардон ва гардон таҳриршуда арзиши амволи корхонаро, ки бо манбаъҳои худии пушонии таъмин аст, аниқтар ифода менамояд. Маблағи фуруше, ки ба ин арзиш гузаронида шудааст гардонии манбаъҳои худиро аниқтар нишон медиҳад, чунки на активҳои моддӣ, на барзиёдати арзиши балансии захираҳо аз арзиши воқеии онҳо омилҳои нестанд, ки ба зиёдшавии ҳаҷми фуруш мусоидат кунанд.

3. Таносуби қарзидории кӯтоҳмӯҳлат бар сармояи худӣ:

$$K_3 = \frac{K_k}{CX},$$

дар ин ҷо: K_k – қарзидории кӯтоҳмӯҳлат.

Ин коэффициент ҳиссаи қарзидории кӯтоҳмӯҳлатро дар сармо-

яи худии корхона нишон медиҳад. Агар қарзидории кӯтоҳмӯҳлат аз сармояи худӣ якчанд маротиба кам бошад, пас метавон бо тамоми кредиторҳо пурра ҳисобӣ намуд. Дар амалия кредиторҳои аввалнаvbате вучуд доранд, ки қарзҳои онҳо бояд пеш аз даъво намудани кредиторҳои боқимонда баргардонида шаванд. Аз ин рӯ дурусттар ин аст, ки қарзидории кӯтоҳмӯҳлати аввалнаvbат бо бузургии сармоя ва захираҳо муқойса карда шавад.

4. Таносуи қарзидории дебиторӣ бар маблағи фуруш:

$$K_4 = \frac{KД}{МФ},$$

дар ин ҷо: $KД$ – қарзидории дебиторӣ.

Ин нишондиҳанда оиди бузургии давраи миёнаи вақти барои аз харидорон гирифтани маблағ сарфшаванда тасаввурот медиҳад. Масалан, таносуи 1:4 мӯҳлати пӯшониши семоҳаи қарзидории дебиториро ифода менамояд. Ин кам аст ё зиёд, аз соҳаи фаъолият, вазъи ҳисоббаробаркуниҳо бо кредиторҳо, давомнокии даври истеҳсолӣ ва ғ. вобаста аст. Тезкунии гардонии қарзидории дебиторӣ, яъне паст намудани нишондиҳандаи K_4 –ро метавон чун аломати баландшавии кредиттавонии корхона тавсиф дод, чунки дар ин ҳолат қарзҳои харидорон зудтар ба пул мубаддал мегарданд.

5. Таносуи активҳои ликвиднок бар қарзидории кӯтоҳмӯҳлати корхона:

$$K_5 = \frac{A_2}{Д_к},$$

дар ин ҷо: A_2 – активҳои ликвиднок.

Чӣ тавре, ки маълум аст, активҳои ликвиднок гуфта активҳои гардонро бо тарҳи захираҳо ва дигар ҷузъҳои меноманд, ки фавран ба пул табдил додани онҳо мумкин нест. Агар дар ҳайати активҳои гардон қарзидории дебиторӣ сернуфуз бошад, барои баҳодиҳии кредиттавонии корхона муҳим он аст, ки оё захира барои ҳолати қарзидории дебитории беумед мавҷуд ҳаст ё не.

Ҳолати хубтарини баландбардории кредиттавонӣ ин афзоиши ҳаҷми фуруш ҳангоми ҳамзамон пастшавии активҳои ҷорӣ соф, сармояи худӣ ва қарзидории дебиторӣ мебошад.

Устувории молиявӣ гуфта, чунон вазъи корхона фаҳмида мешавад, ки ҳангоми он пардохттавонӣ дар вақт доимӣ мебошад ва таносуи сармояи худӣ ва заёмӣ ин пардохттавониро таъмин менамояд.

Дар амалия зиёдшавии ҳаҷми фуруш ба афзоиши активҳои гардон (ҳам захираҳо ва ҳам қарзидории дебиторӣ) меоварад; қарзҳои корхона ҳам, бахусус қарзҳои кредиторӣ зиёд мешаванд, агар ҳайати кредиторон ва шароитҳои шартномавии ҳисоббаробаркуниҳо бо онҳо тағир набояд. Ин маъно дорад, ки баландшавии воқеии кредиттавонӣ бо се нишондиҳандаи номбаршуда ба даст омадааст, агар ҳаҷми фуруш аз ҳаҷми захираҳо ва қарзидории дебиторӣ бештар афзуда бошад ва қарзидории кредиторӣ аз қарзидории дебиторӣ тезтар афзояд.

Яке аз аломатҳои муҳими вазъи молиявӣ – ин устувории фаъолият аз диди ояндаи дарозмӯҳлат мебошад. Вай бо сохтори баланси корхона, дараҷаи вобастагии корхона аз кредиторҳо ва инвесторҳо, бо шароитҳои ҷалбкунӣ ва хизматрасонии манбаъҳои берунии воситаҳо вобастагӣ дорад.

Баҳодиҳии устувории молиявии корхона. Мафҳуми «устувории молиявӣ» нисбат ба мафҳумҳои «пардохттавонӣ» ва «кредиттавонӣ» васеътар аст, чунки вай баҳодиҳии ҷиҳатҳои гуногуни фаъолияти корхонаро дар бар мегирад.

Барои баҳодиҳии устувории молиявӣ системаи коэффисиентҳои истифода мешавад. Онҳоро мухтасар мебинем.

1. *Коэффисиенти мустақилият (новобастагӣ) ва ё муттаҳидкунии (консентратсия) сармояи худӣ* – $K_{\text{мус}}$:

$$K_{\text{мус}} = \frac{CX}{BB},$$

дар ин ҷо: CX – сармояи худӣ; BB – валютаи баланс.

Ин нишондиҳанда ҳиссаи соҳибони корхонаро дар маблағи умумии воситаҳои ба фаъолият авангардида тавсиф медиҳад. Ҳисоб карда мешавад, ки ҳар қадаре, ки қимати ин коэффисиент баланд бошад, корхона аз ҷиҳати молиявӣ устувортар ва аз кредиторҳои беруни новобастатар аст.

Дар амалия ҷаҳонӣ қимати муътадили коэффисиенти мустақилият чун 0,5 қабул гардидааст. Ин маъно дорад, ки то ба даст овардани ин ҳудуд истифодаи бурдани сармояи заёмӣ мумкин аст. Маҳдудияти $K_{\text{мус}} > 0,5$ маъно дорад, ки тамоми ӯҳдадориҳои корхона бо воситаҳои худӣ он пушонида мешаванд. Иҷрошавии ин маҳдудият на фақат барои корхона, балки инчунин барои кредиторҳои вай низ муҳим мебошад. Вале муқаррар намудани нуқтаи критикӣ дар сатҳи 50% ниҳоят шартӣ мебошад ва натиҷаи чунин муҳокимарониҳо аст: агар дар лаҳзаи муайян бонкҳову кредиторҳо талаб кунанд, ки ҳамаи қарзҳо баргардонида шаванд, пас корхона метавонад, ки нисфи амволи аз ҳисоби манбаъҳои худӣ бунёдгар-

дидаашро фурухта, онҳоро баргардонад, гарчанде, ки нисфи дигари амвол бо сабабҳои ноликвид бошад.

Афзоиши коэффисиенти мустақилият аз зиёдшавии новобастагии корхона, пастшавии таваккали душвориҳои молиявӣ дар оянда огаҳӣ медиҳад. Ба корхонае, ки дар он ҳиссаи сармояи худӣ калонтар аст кредиторон воситаҳои худро меҳоҷанд бештар гузоранд, чунки барои ин гуна корхона эҳтимолияти аз ҳисоби воситаҳои худӣ пушонидани қарзҳои худ калонтар аст.

Нишондиҳандаи дигари пурракунандаи коэффисиенти мустақилият ин *коэффисиенти концентратсияи сармояи заёмӣ* - $K_{ксз}$ мебошад:

$$K_{ксз} = \frac{CЗ}{ВБ},$$

дар ин ҷо: $CЗ$ – сармояи заёмӣ.

Ин ду коэффисиент дар ҷамъ баробари як бояд бошанд: $K_{мус} + K_{ксз} = 1$.

2. *Коэффисиенти таносуби сармояи заёмӣ ва худӣ* – $K_{з/х}$:

$$K_{з/х} = \frac{CЗ}{СХ},$$

Ин коэффисиент дар адабиётҳои иқтисодӣ бештар *фишанги молиявӣ* ё *леверичи молиявӣ* номида мешавад.

Вай бузургии воситаҳои заёмии ба ҳар 1 сомонӣ воситаҳои худии ба активҳои корхона гузошташуда ростояндаро нишон медиҳад.

Алоқамандии коэффисиенти мустақилият ва коэффисиенти таносуби сармояи заёмӣ ва худӣ (фишанги молиявӣ) бо чунин формула ифода карда мешавад:

$$K_{з/х} = \frac{1}{K_{мус}} - 1,$$

Аз ин бармеояд, ки маҳдудияти муътадил барои коэффисиенти таносуби воситаҳои заёмӣ ва худӣ $K_{з/х} < 1$ аст.

3. *Коэффисиенти таъминнокии активҳои гардон бо воситаҳои худии молиякунонӣ* - $K_{тавх}$:

$$K_{тавх} = \frac{СХ + АНГ}{АГ},$$

дар ин ҷо: $АНГ$ – активҳои ғайригардон (ногардон) ва $АГ$ – активҳои гардони корхона.

Ин коэффисиент мавҷудияти воситаҳои гардони худиро тавсиф медиҳад, ки барои устувории молиявии корхона заруранд.

Маҳдудияти муътадили ин коэффисиент дар амалияи ҷаҳонӣ чун $K_{тавх} > 0,6-0,8$ қабул гардидааст.

Ин коэффисиент яке аз нишондиҳандаҳои асосӣ барои баҳодиҳии нотаवонии корхона мебошад.

Сатҳи коэффисиенти таъминнокии активҳои гардон бо воситаҳои худӣ барои корхонаҳои соҳаҳои гуногуни истеҳсолот муқоисапаванда мебошад. Новобаста аз тобеъияти соҳавӣ дараҷаи кифоягии воситаҳои гардони худӣ барои пушонидани активҳои гардон дараҷаи устувории молиявиро яхела тавсиф медиҳад. Дар ҳолатҳои $K_{тавх} > 1$ будан метавон гуфт, ки корхона ҳангоми бунёдкунии активҳои гардони худ аз манбаъҳои заемии воситаҳо вобаста нест.

4. *Коэффисиенти зудҳаракатии (манёврнокии) воситаҳои худӣ* – $K_{зх}$:

$$K_{зх} = \frac{ВГХ}{СХ},$$

дар ин ҷо: $ВГХ$ – воситаҳои гардони худӣ.

Ин коэффисиент нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи сармояи худӣ барои молиякунонии фаъолияти ҷорӣ истифода мешавад, яъне ба воситаҳои гардон гузошта шудааст. Қимати ин нишондиҳанда вобаста аз намуди фаъолияти корхона ва сохтори активҳои он, аз он ҷумла активҳои гардон ба қадри зиёд тағир ёфта метавонад. Қимати баланди ин коэффисиент вазъи мусбӣи молиявӣи корхонаро тавсиф медиҳад. Барои ин коэффисиент дар иқтисодиёт қиматҳои муътадили аниқ вучуд надоранд. Баъзан дар адабиётҳои махсус ба сифати бузургии беҳтарин $K_{зх} = 0,5$ тавсия мешавад.

4. *Коэффисиенти сохтори гузоришҳои дарозмӯҳлат* – $K_{сг}$:

$$K_{сг} = \frac{ПД}{АНГ},$$

дар ин ҷо: $ПД$ – пасивҳои дарозмӯҳлат.

Ин коэффисиент нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи воситаҳои асосӣ ва дигар активҳои ғайригардон аз ҳисоби манбаъҳои заемии дарозмӯҳлат бунёд шудааст.

5. *Коэффисиенти молиякунонии устувор* – $K_{му}$:

$$K_{му} = \frac{СХ + ПД}{АНГ + АГ},$$

Ин таносуб нишон медиҳад, ки кадом ҳиссаи активҳо аз ҳисоби манбаъҳои устувор бунёд гардидааст. Ба ғайр аз ин $K_{му}$ дараҷаи но-

вобастагии (ва ё вобастагии) корхонаро аз манбаъҳои заимии кӯтохмӯҳлати пушонии инъикос менамояд.

6. Коэффициенти арзиши воқеии амвол – K_v :

$$K_v = \frac{A_{am}}{BB},$$

дар ин ҷо: A_{am} – арзиши ҷамъонаи воситаҳои асосӣ, ашёи хом, масолеҳ ва истеҳсолоти нотаом.

Ќузьҳои дар сурати таносуб овардашуда – ин воситаҳои истеҳсолот, мебошанд, ки барои ба ҷо овардани фаъолияти асосӣ заруранд, яъне потенциали истеҳсолии корхона мебошанд. Ҳамин тариқ, коэффициент K_v ҳиссаи амволеро инъикос менамояд, ки фаъолияти асосии корхонаро таъмин менамоянд. Фаҳмост, ки истифодаи ин коэффициент маҳдуд аст, вай вазъи воқеиро фақат дар корхонаҳои соҳаҳои истеҳсоли ифода менамояд ва барои соҳаҳои гуногун ба қадри зиёд фарқ мекунад.

Коэффициентҳои воқеии ҳисобшудаи давраи ҳисоботӣ бо меёр, бо қимати давраи пешина, бо ҳамин гуна коэффициентҳои корхонаҳои дигар муқоиса карда мешаванд ва бо ин вазъи молиявии воқеӣ, ҷиҳатҳои суҷ ва пурзӯрӣ корхона ошкор карда мешаванд.

Яке аз маҳакҳои баҳодиҳии устувории молиявии корхона ин барзиёдӣ ё норасоии манбаъҳои воситаҳо барои бунёдгардии захираҳо ва хароҷот (активҳои гардони моддӣ) мебошад. Одатан чор намуи устувории молиявӣ фарқ карда мешавад:

1. Устувории мутлақӣ вазъи молиявӣ, вақте ки маблағи захираҳо (запасҳо) ва хароҷот ($З$) аз маблағи сармояи гардони худӣ ва кредитҳои бонкӣ барои қиматнокиҳои молӣ-моддӣ ($KP_{кмм}$) кам мебошад:

$$З < ВГХ + KP_{кмм}$$

Дар ин ҳолат барои коэффициентҳои таъминнокии захираҳо ва хароҷот бо манбаъҳои воситаҳо ($K_{тхмв}$) чунин шарт бояд иҷро шавад:

$$K_{тхмв} = \frac{ВГХ + KP_{кмм}}{З} > 1.$$

2. Устувории муътадил (K_m), ҳангоме, ки пардохтгавонии корхона кафолат дода мешавад, агар

$$З = ВГХ + KP_{кмм} \quad \text{ҳангоми} \quad K_m = \frac{ВГХ + KP_{кмм}}{З} = 1.$$

3. Вазъи молиявии ноустувор (нешазбӯҳронӣ), ҳангоме, ки баланси пардохти вайрон мешавад, вале имконияти барқароркунии воситаҳо ва ўҳдадорихи пардохтӣ бо роҳи ба гардиш ҷалбкунии манбаъҳои воситаҳои муваққатан озод – фонди захиравӣ, фонди

ғункунӣ ва фонди истеъмоли ($M_{\text{моз}}$), кредитҳои бонкҳо барои муваққатан пуркунии воситаҳои гардон ва ғ. нигоҳ дошта мешавад.

$$3 = ВГХ + КР_{\text{кмм}} + M_{\text{моз}}$$

ҳангоми

$$K_{\text{м}} = \frac{ВГХ + КР_{\text{кмм}} + M_{\text{моз}}}{3} = 1.$$

Дар ин ҳолат ноустувории молиявӣ раво ҳисобида мешавад, агар чунин шартҳо риоя шаванд:

- захираҳои истеҳсоли ва маҳсулоти тайёр ба маблағи кредитҳои қулоқмӯҳлат ва воситаҳои заимии дар бунёдкунии захираҳо иштирокдошта баробар бошад ё аз он зиёд бошад;
- истеҳсолоти нотаом ва хароҷоти давраҳои оянда ба маблағи сармояи гардони худӣ баробар ва ё аз он кам бошад.

4. *Вазъи молиявии бӯҳронӣ* (корхона дар ҳадди муфлисшавӣ қарор дорад), ҳангоме, ки

$$3 > ВГХ + КР_{\text{кмм}} + M_{\text{моз}}$$

ҳангоми

$$K_{\text{м}} = \frac{ВГХ + КР_{\text{кмм}} + M_{\text{моз}}}{3} < 1.$$

Баробарвазнии баланси пардохтӣ дар ин ҳолат аз ҳисоби пардохтҳои мӯҳлатгузаштаи музди меҳнат, қарзҳои бонк, таъминкунандагон, буҷет ва ғ. таъмин мегардад.

Устувории вазъи молиявии корхона бо чунин роҳҳо барқарор шуда метавонад:

- тезкунии гардони сармоя дар активҳои ҷорӣ, ки дар натиҷаи ин камшавии нисбии вай бар 1 сомонӣ молгардиш ё маблағи фуруш ба амал меояд;
- камкунии боасоси захираҳо ва хароҷот (то меёр);
- пуркунии сармояи гардони худӣ аз манбаъҳои дохили ва берунӣ.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория анализа хозяйственной деятельности: Учебник. М.: Финансы и статистика, 2000.
2. Басовский Л.Е. Теория экономического анализа: Учеб. Пособие. – М.: ИНФРА-М, 2001.
3. Бухгалтерский анализ: Пер. с англ. – Киев: Торгово-издательское бюро ВНУ, 1993.
4. Донцова Л.В., Никифорова Н.А. Анализ бухгалтерской отчетности. М.: ДИС, 1998.
5. Ковалев В.В., Волкова О.Н. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. М.: Проспект, 2000.
6. Ковалев В.В. Сборник задач по финансовому анализу. – М.: Финансы и статистика, 1997.
7. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс. – М.: Финансы и статистика, 1998.
8. Луксевич И.Я. Анализ финансовых операций: методы, модели, техника вычислений. – М.: Финансы: ЮНИТИ, 1998.
9. Любушин Н.П., Лещева В.Б., Дьякова В.Г. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: Учеб. Пособие для вузов/ Под ред. Н.П. Любушина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
10. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятий: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2002.
11. Стоун Д., Хитчинг К. Бухгалтерский учет и финансовый анализ: Пер. с англ. С-Пб.: «Литера плюс», 1994.
12. Хэлферт Эрик. Техника финансового анализа. – М.: «Аудит», ЮНИТИ, 1996.
13. Чечевицына Л.Н. Экономический анализ: Учебное пособие. – Ростов н/Д: изд-во “Феникс”, 2001.
14. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учебник. М.: ИНФРА-М, 2002.
15. Шеремет А.Д., Негашев Е.В.. Методика финансового анализа. – М.: ИНФРА-М, 1999.

МУНДАРИЧА

САРСУХАН.....	3
БАХШИ 1. НАЗАРИЯИ ТАҲЛИЛИ ИҚТИСОДӢ	5
Мавзӯи 1. Предмет, вазифаҳо ва мундариҷаи таҳлили иқтисодӣ	5
Мавзӯи 2. Метод ва методикаи таҳлили иқтисодӣ	18
Мавзӯи 3. Усулҳои коркарди ахбор дар таҳлили иқтисодӣ	32
Мавзӯи 4. Усулҳои ҷенкунии таъсири омилҳо дар таҳлили иқтисодӣ	52
Мавзӯи 5. Методикаи муайянкунии бузургии захираҳо дар таҳлили иқтисодӣ	64
Мавзӯи 6. Таъминоти ахборӣ ва ташкили таҳлили иқтисодӣ дар корхона	70
БАХШИ 2. ТАҲЛИЛИ ИДОРАВӢ	82
Мавзӯи 7. Таҳлили талабот, истеҳсол ва фуруши маҳсулот (кор ва хизматҳо)	82
Мавзӯи 8. Таҳлили истифодабарии фондҳои асосии корхона	110
Мавзӯи 9. Таҳлили истифодабарии сарватҳои моддӣ корхона	136
Мавзӯи 10. Таҳлили истифодабарии сарватҳои меҳнатӣ ва фонди пардохти меҳнати корхона	150
Мавзӯи 11. Таҳлили арзиши аслии маҳсулот (кор ва хизматҳо)	165
БАХШИ 3. ТАҲЛИЛИ ФАЪОЛИЯТИ МОЛИЯВИИ КОРХОНА	180
Мавзӯи 12. Асосҳои назариявӣ ва ташкиливу методии таҳлили молиявӣ	180
Мавзӯи 13. Таҳлили натиҷаҳои молиявии фаъолияти корхона	186
Мавзӯи 14. Таҳлили вазъи молиявии корхона	212
АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА	238

Каримов Баходур Хасанович

Таҳлили иқтисодӣ

Дастури таълимӣ

Мухаррири ороиш А. Исоев

Мухаррири техникӣ Я. Бекназарова

Нусхаи асили компютери ро муаллиф омода намудааст

Ба матбаа супорида шуд: 20.05.2005

Ба чоп 26.07.2005 имзо шуд.

Ҷузъи наشريю ҳисобӣ: 15,0

Формат 60x84 1/16 Теъдод 500

Супориши № 18

Муассисаи наشريявӣ «Ирфон»-и Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии
Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Н. Қарабоев, 17
Дар матбааи ҶДММ «Паёми ошно» чоп шудааст
ш. Душанбе, хиёбони Борбад 54/А

Каримов Баходур Хасанович

Экономический анализ

Учебное пособие

Подписано в печать: 26.07.2005 Печ. лист: 15,0

Формат 60x84 1/16 Тираж 500 экз.

Компьютерный оригинал-макет подготовлен автором

Отпечатано в типографии ООО «Паёми ошно»

г. Душанбе, проспект Борбад 54/А

24c